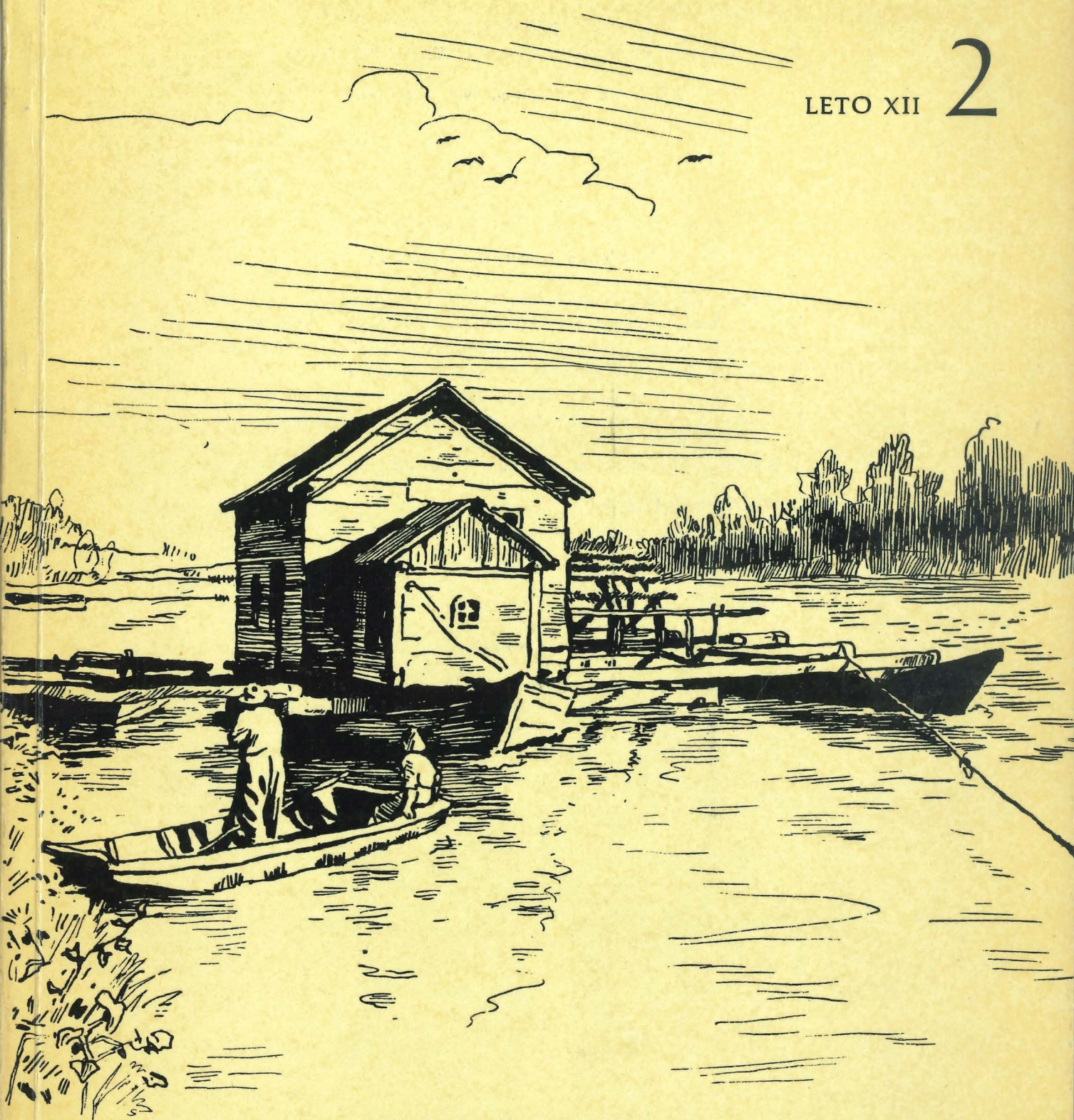

LETO XII

2

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XII. letnik Ljubljana 1964 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka:

- M. Čepè: Ljubljana v osvobodilnem boju — Stran 81
M. Kos: Srednjeveška naselitev v območju Ljubljane — Stran 94
F. G. Keršov an: Murskosoboške banke v preteklosti — Stran 105
V. Bučič: Razvoj slovenskega uranstva — Stran 110
B. Marušič: Ivan Marija Marušič (1641—1712) — Stran 120
K. Kobe-Arzenšek: Razstava »Gozd na krasu Slovenskega primorja« v Bistri pri Vrhniki — Stran 128
J. Mušič: Od atentata do ultimata — Stran 134

ZGODOVINSKO BRANJE:

Ocene in poročila — Stran 139—144

Na ovitku

Mlin na Muri na Sr. Bistrici
(Po fotografiji J. Kološe izdelal perorisbo Lado Pirnat)

Urejuje uredniški odbor
Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavč

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino.
Predstavniki dr. Jože Sorn, Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III. Tekoči račun pri Narodni banki št. 600-14-608-85 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8). Letna naročnina 800 din, posamezna številka 300 din.

LJUBLJANA V OSVOBODILNEM BOJU

MARICA ČEPĚ

Ljubljana je leta 1941 že kmalu po zasedbi po italijanski vojski enotna in dobro pripravljena stopila v borbo proti okupatorju. To je bil uspeh dolgoletnega dela Komunistične partije Slovenije v okviru celotne linije Komunistične partije Jugoslavije že od ustanovnega kongresa KPS aprila 1937. leta dalje.

Ena najvažnejših prelomnic v pripravah na spopad s fašizmom je bila peta državna konferenca Komunistične partije Jugoslavije v Zagrebu od 19. do 23. oktobra 1940. leta. Sklicana je bila zaradi velikih sprememb, ki so nastale v sami partiji in zaradi zaostritve mednarodnega položaja po izbruhu druge svetovne vojne jeseni 1939. Centralni komite Komunistične partije Slovenije je na svoji tretji konferenci junija 1940 izvolil 13 delegatov, ki so v Zagrebu zastopali slovenske komuniste. Delo konference je pokazalo, da je partija prebrodila notranje težave, da je postala resnični voditelj in organizator delavskega razreda in da je pripravljena na spopad s fašizmom na domačih tleh.

Ob izvajanju sklepov pete državne konference je dosegla Komunistična partija Slovenije poleg drugih tudi naslednje daljnosežne uspehe: Utrditev in poglobitev enotnosti delavskega razreda v Delavski enotnosti; akcijski sporazum z vodstvom krščanskih socialistov, demokratičnim krilom Sokola in progresivnimi slovenskimi kulturnimi delavci, ki je bil velikega pomena za združitev vseh antifašističnih sil in je bil osnova za poznejšo Osvobodilno fronto in končno množične akcije mladine, delavcev, kmetov, žena in celo vojske proti kapitulantski politiki takratnih jugoslovanskih državnikov.

Sredi marca 1941 je CK KPJ izdal letak »Proti kapitulaciji — za pakt o medsebojni pomoči s Sovjetsko zvezo«, v katerem je razkrinkal Cvetkovićevo vlado ter zahteval sestavo resnično ljudske vlade in pakt s SZ. Toda še preden je ta poziv dobro prišel med ljudstvo, je jugoslovanska vlada 25. marca 1941 na Dunaju podpisala pristop Jugoslavije k trojnemu paktu.

Na ta najbolj sramotni pakt v zgodovini Jugoslavije je Ljubljana takoj spontano od-

govorila. Komaj nekaj ur po objavi podpisa je začela demonstrirati študentska mladina. Demonstracije, v katerih je sodelovala večina Ljubljančanov, so se nadaljevale naslednji dan, višek pa so dosegle 27. marca, ko je general Simović v Beogradu izvedel puč. Toda Simovićevo vlada ni preklcala pristopa k trojnemu paktu, niti ni odpoklicala z vodilnih položajev ljudi, somišljenikov pakta.

V nedeljo 6. aprila je priletelo v zgodnjih jutranjih urah nad Ljubljano 9 nemških bombnikov. Radio je razglasil, da je Nemčija napadla Jugoslavijo. Centralni komite KPS je poslal h komandantu vojaške oblasti v Ljubljani dva svoja člana, ki sta vojski ponudila pomoč partije. Partija je začela takoj z zbiranjem prostovoljcev. Že prvi večer je odpeljal vlak prve prostovoljce v Novo mesto, kjer so čakali nadaljnjih navodil vojaške oblasti. Tudi naslednje tri dni so vozili vlaki prostovoljce, toda že 10. aprila je vojska v Sloveniji kapitulirala.

11. aprila so vkorakali v Ljubljano prvi oddelki italijanske vojske in to diviziji »Re« in »Isonzo«, 11. regiment bersaljerov in grupa tanket.

Ljubljana je sprejela okupatorja za zaklenjenimi vrati in za spuščeniimi žaluzijami. Tuja vojska je korakala po praznih ulicah, le na Viču jo je pozdravil ljubljanski župan dr. Adlešič.

Slovensko ozemlje, ki ga je zasedla italijanska vojska, je ostalo še tri tedne vojno področje.

Že tik pred napadom je dala partija vsem svojim članom in skojevcem nalogo, naj zbirajo in skrivajo orožje. Seja CK 11. aprila v Trebnjem je to nalogo ponovno in še ostreje postavila pred svoje člane in simpatizerje. Zato se je zbiranje orožja po okupaciji še bolj razmahnilo. Postalo je prva množična akcija, kljub temu da so italijanske oblasti pa tudi Narodni svet pozivali k oddaji orožja in grozili s težkimi kaznimi tistim, ki se tega ukaza ne bi držali.

Zbiranje orožja je bila torej prva borbena akcija v boju z okupatorjem, saj ljudstvo ni

samo preprečilo, da bi se okupator oborožil z orožjem razpadle vojske, ampak se je tudi samo oborožilo za nadaljevanje boja.

Medtem ko se je ob napadu in takoj po njem po eni strani pokazala volja naroda, ki ga je partija več let vzgajala za obrambo domovine in za boj proti fašizmu, se je po drugi strani pokazala tudi vsa gnuloba protiljudskih oblastnikov in pete kolone.

Velik del slovenskih klerikalnih in liberalnih politikov, predstavnikov slovenske buržoazije, je emigriral ter si skušal dobiti zaslonbo pri vplivnih buržoaznih krogih na Zahodu. Tisti del, ki je ostal v domovini, pa se je naslonil na okupatorja. S tem se je vključil v vrste izdajalske pete kolone.

6. aprila 1941 je predlagal takratni ban dravske banovine dr. Marko Natlačen zastopnikom meščanskih strank ustanovitev »Narodnega sveta«. Ob kapitulaciji Jugoslavije je »Narodni svet« razglasil, da prevzema vso oblast v Sloveniji. Izdal je tudi odlok o ustanovitvi slovenske vojske, tako imenovane »Slovenske legije«.

Ker je bil »Narodni svet« prepričan, da bodo Nemci zasedli tudi Ljubljano, je skušal Natlačen doseči z njimi sporazum za avtonomno slovensko upravo, podobno »Nezavisni državi Hrvatski«. Ker to ni uspelo, so se klerikalni prvaki takoj vdinjali Italijanom. Njihova skrb ob fašističnem napadu torej ni bila obramba domovine, temveč borba za ohranitev oblasti za vsako ceno.

Sen slovenskih kvistingov o avtonomni slovenski upravi se ni izpolnil. Italijani so jih sicer sprejeli kot »pomočnike« pri namestitvi zaslužnjemanju slovenskega naroda, niso pa hoteli z njimi deliti oblasti. Civilno oblast je že konec aprila prevzel »visoki komisar« Emilio Grazioli, »Narodni svet« in »Slovenska legija« sta bila razpuščena.

3. maja 1941 je bilo vse slovensko ozemlje, ki so ga zasedli Italijani, priključeno Italiji kot njen sestavni del in je dobilo ime »Ljubljanska pokrajina«. Ljubljana je postala sedež visokega komisarja, fašističnega federala in XI. armadnega zbora.

Da bi ustvarili zaledje med slovenskim narodom, je Mussolini 27. maja imenoval sosvet za Ljubljansko pokrajino. V »sosvet«, ki mu je sprva načeloval dr. Natlačen, so bili imenovani predstavniki slovenske buržoazije in socialdemokracije.

USTANOVITEV OSVOBODILNE FRONTE SLOVENSKEGA NARODA

V prvih dneh po napadu je partija razvijala v Ljubljani izredno živahno dejavnost. Nenehno je pojasnjevala, kaj je fašizem in kakšni so njegovi končni nameni. Navajala

je ljudi na sabotiranje okupatorjevih odredb in že takoj v začetku tudi na odpor proti njegovemu prilizovanju. Razkrinkovala je izdajalsko politiko jugoslovanskih oblastnikov, pojasnjevala vzroke za tako hiter razpad Jugoslavije, hkrati pa govorila o enotnosti njenih narodov kot enem glavnih pogojev za uspešen boj proti fašizmu. Utrjevala in širila je svoje organizacije, zbirala okrog njih patriotične sile, množično zbirala orožje in začela že s prvimi sabotažnimi akcijami na železnici in drugod.

Največji uspeh dela partije v prvih tednih po okupaciji pa je bila ustanovitev vsenarodne organizacije odpora, »protiimperialistične fronte«, ki je bila zgrajena na temeljih akcijskega sporazuma iz leta 1940. Njen pobudnik je bil Edvard Kardelj, ki ji je dajal tudi vsebino in ji načrtoval pot, v življenje pa jo je sprovajal zlasti Boris Kidrič.

»Protiimperialistično fronto« so ob ustanovitvi tvorili poleg partije še krščanski socialisti, demokratično krilo Sokola in skupina progresivnih kulturnih delavcev.

Na ustanovnem sestanku 27. aprila so sprejele ustanovne skupine program, ki ga je predlagala Komunistična partija: Boj za svobodo in združitev slovenskega naroda pod vodstvom delavskega razreda. Borbeni značaj »protiimperialistične fronte« poudarja zlasti četrta točka, ki pravi: »Da je treba pričeti takoj z zbiranjem slovenskih množic na temelju borbe za osvoboditev in združitev slovenskega naroda«. Takoj po ustanovitvi »protiimperialistične fronte« je CK KPS s posebnim proglasom pozval v skupni boj ves slovenski narod.

Po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo se je »Protiimperialistična fronta« preimenovala v »Osvobodilno fronto slovenskega naroda«. Že ime samo pove, da je bil njen namen zajeti ves slovenski narod v borbo proti okupatorju. Osvobodilna fronta — OF je postala res vsenarodna, vseslovenska borbena organizacija z najširšim obeležjem. V svoje vrste je vabila vsakogar brez ozira na njegov svetovni nazor ali versko prepričanje, samo da je bil pripravljen za boj proti okupatorju. Kljub izredni širini in množičnosti pa je bila Osvobodilna fronta prav zaradi političnega vodstva partije vsa leta vojne politično in akcijsko enotna, borbena in brezkompromisna organizacija.

Zaradi nenehnega prizadevanja partije in zaradi njene globoke zakoreninjenosti med slovenskim ljudstvom se je v OF že v prvem letu boja združilo 18 političnih, kulturnih in drugih skupin in organizacij in tisoče posameznikov, ki formalno niso pripadali nobeni teh skupin in organizacij.

Izredno važno za uspeh borbe slovenskega naroda je bilo to, da je partija že pred napadom ustvarila enotnost bivših delavskih sindikatov, Delavsko enotnost, ki se je kot kompaktna celota vključila v Osvobodilno fronto. S tem je stopil delavski razred enoten in združen v oboroženi boj.

V Sloveniji, ki je vsa prepletena z gostim komunikacijskim omrežjem, in kjer so bile okupatorjeve postojanke tako na gosto posejane kot nikjer drugod v Jugoslaviji, si oborožene borbe brez Osvobodilne fronte sploh ne moremo zamišljati. Predvsem pa velja to za Ljubljano, ki je bila sedež civilne in vojaške oblasti. Poleg tega je bila Ljubljana še posebej izpostavljena, saj je tekla skozi njeno predmestje Šentvid meja med nemškim in italijanskim okupatorjem. Ljubljana je tudi izredno važno železniško križišče med severom in jugom ter vzhodom in zahodom. Oba okupatorja sta hotela to križišče polno izkoriščati v svoje vojaške namene, in sta bila pripravljena vsak poskus upora v kali zatreti. V taki Ljubljani bi bila oborožena vstaja brez organiziranega sodelovanja vsega patriotičnega prebivalstva že vnaprej obsojena na pogin. Zato je pripisati izredne uspehe štiriletne boja v Ljubljani prav dejstvu, da je dosegla OF v Ljubljani res edinstveno širino in pobudo. Zato tudi ni slučaj, da je začel oboroženi upor v Ljubljani prej kot v drugih predelih Slovenije in da je bila Ljubljana vse prvo leto boja center upora in revolucije. Iz Ljubljane so se prenašala izkustva o graditvi organizacij OF v vse predele Slovenije.

Delo komunistov je bilo odslej usmerjeno predvsem na Osvobodilno fronto. Organizacija, ki je bila formalno ustanovljena, je morala tudi dejansko zaživeti. Graditi ilegalno organizacijo je mogla edinole partija, ki je že mnogo let uspešno delala v najgloblji ilegali.

Najvišji organ Osvobodilne fronte je bil Vrhovni plenum, njegov izvršni organ pa Izvršni odbor Osvobodilne fronte — IOOF. Kljub najtežjim pogojem ilegale je Vrhovni plenum v Ljubljani petkrat zasedal, poleg tega pa je bilo še nekaj širših konferenc. To je bilo mogoče le zaradi množičnega sodelovanja in zaradi popolne konspiracije.

Že konec poletja 1941 je dosegla Osvobodilna fronta poleg izredne množičnosti še eno značilnost: Ljudstvo je sledilo vsem njenim sklepom in odlokom, medtem ko je vztrajno sabotiralo okupatorjeve odloke in ukrepe. Tretje zasedanje Vrhovnega plenuma OF 16. septembra 1941 je ugotovilo, da je dobila OF že elemente oblasti. Zato se je Vrhovni plenum na tem zasedanju konstituiral v prvi organ slovenske ljudske oblasti,

v Slovenski narodni osvobodilni odbor — SNOO. SNOO je sprejel takoj ob svojem konstituiranju odlok o narodnem davku in posojilu svobode in odlok o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitve.

Ljubljansko okrožje, ki je obsegalo mesto in njegovo širšo okolico, je imelo okrožni odbor OF. Okrožje se je delilo na 8 do 11 rajonov, od katerih je imel vsak svoj odbor OF. Rajoni so se delili na kvarte in terene, ki so imeli svoje odbore. Z razrastom mreže OF pa so dobivali svoje odbore tudi po posameznih ulicah in večjih blokkih.

Prvi terenski odbori OF so zrasli iz partijskih jeder, iz organizacij in društev, ki jih je partija že več let pripravljala na odločilni spopad. Zrasli so iz odborov Ljudske pomoči, iz protidraginjskih odborov, iz odborov delavskih kulturnih društev itd. Člani prvih terenskih odborov so bili skoraj izključno člani in simpatizerji partije, ki so začeli zbirati še druge somišljenike.

Število odborov OF se je neprenehoma spreminjalo. Februarja 1942 je bilo v Ljubljani okrog 450 odborov OF, kljub temu, da je dala Ljubljana do takrat za razne partizanske čete že okrog 500 borcev in kljub temu, da je bilo že nekaj tisoč ljudi po zaporih in taboriščih.

Toda OF ni bila organizirana le po terenih. Bila je povsod tam, kjer je bil zaveden slovenski človek, predvsem med delavci. V Ljubljani je zraslo tudi veliko število »matičnih odborov OF«, ki so povezovali frontovce posameznih strok kot učitelje in profesorje, zdravnike, grafičarje, kovinarje, zidarje, krojače itd., itd. Močni matični odbori OF so bili tudi v okupatorjevih komunalnih ustanovah kot na pošti in železnici in celo v njegovih najobčutljivejših uradih kot na pokrajinski upravi, na sodišču in celo na policiji.

OF je skušala slehernega človeka mobilizirati na način, ki mu je bil najbližji in z nalogami, ki so mu najbolj ustrezale. Zato je ustanovljala tudi svoje množične organizacije, preko katerih je še bolj uspešno prodirala med ljudi.

Oktober 1941 je bil pri Izvršnem odboru OF ustanovljen Glavni odbor mladinske OF z nalogo, da pritegne v osvobodilno gibanje vso mladino in da hkrati pripravi vse za ustanovitev posebne ilegalne mladinske organizacije. Do takrat namreč mladina ni imela svoje množične organizacije, ampak samo SKOJ, kar pa je bilo v takratnih pogojih očitno preozko. Žgodaj spomladi 1942 je bila ustanovljena »Zveza mladine Slovenije«. Že takoj po ustanovitvi je štela »Zveza mladine Slovenije — ZMS« v Ljubljani preko 1000

mladincev in mladink. V »Zvezo mladine Slovenije« se je množično vključevala vsa mladina, to se pravi študentovska in srednješolska, vajenci in mladi delavci. Organizacija je tekla podobno kot frontna in je segla v vsako šolo, vsako delavnico, sleherni ulico.

Mladina je bila poleg delavskega razreda glavni steber oboroženega boja v Ljubljani. Že poleti 1941 je opravljala v borbenih grupah zelo drzne akcije, od jeseni 1941 dalje in vse do osvoboditve pa se je borila v enotah Narodne zaščite — NZ in Varnostne obveščevalne službe — VOS. Zelo visoko je število tistih, ki so odšli v partizane, mnogi iz srednješolskih klopi in kot vajenci. V Ljubljani ni bilo večje akcije in ni bilo sektorja dela, kjer ne bi imela mladina vidne vloge. Najdemo jo tudi v najbolj zakonspiriranih ilegalnih tiskarnah, predvsem pa pri tveganem raznašanju osvobodilnega tiska.

Ker je okupator kmalu spoznal, kaj in koliko pomeni mladina v osvobodilnem gibanju, jo je množično zapiral in pošiljal v razna taborišča. Izredno visok je tudi krvni davek mladine.

Že konec leta 1941 je zbirala OF žene, ki so stale dotlej ob strani, v posebne krožke. Leta 1942 pa je začela prodirati mednje posebna ženska organizacija Slovenska protifašistična ženska zveza — SPŽZ. Naloga SPŽZ je bila pridobivati in mobilizirati sleherni pošteno slovensko ženo. Žene so se klicu partije in OF izredno množično odzvale. Sodelovalce so pri vseh nalogah osvobodilnega gibanja od zbiranja finančnih in materialnih sredstev pa do oboroženega boja v sami Ljubljani in v partizanskih vrstah. O veliki borbeni sili ljubljanskih žena govore predvsem njihove demonstracije za izpustitev zapornikov in internirancev in njihovi protesti proti mučenju in ubijanju slovenskih protifašistov. Predvsem pa so prispevale žene levji delež pri delu »Ljudske pomoči«, pozneje imenovane »Slovenska narodna pomoč«.

»Ljudska pomoč«, ki je bila po V. plenu OF 6. novembra 1942 preimenovana v »Slovensko narodno pomoč«, je bila ena najbolj množičnih organizacij OF. Njena naloga je bila materialno in moralno pomagati vsem, ki so kakorkoli trpeli pod fašizmom. Ljudska pomoč je zrasla že pred vojno iz partijske množične organizacije »Rdeča pomoč« in z njo je organizirala partija pomoč žrtvam protiljudskih režimov. Po okupaciji se je v Ljudsko pomoč zaradi njenih človekoljubnih nalog vključilo izredno mnogo ljudi, tudi takih, ki se v same organizacije OF morda iz kakršnegakoli razloga ne bi vključili. Ljudska pomoč je pristopila do slehernega, ki je imel srce za trpečega sočlo-

veka. Med somišljeniki je zbirala denar, hrano in obleke za zapornike v ljubljanskih zaporih, predvsem za tiste, ki so bili brez svojcev. Od konca leta 1941, ko so odhajali ljudje v zapore in taborišča najprej v Italijo, pozneje v Nemčijo, je pošiljala Ljudska pomoč, za njo pa Slovenska narodna pomoč, tem ljudem pakete s hrano, obleko, zdravili in drugimi potrebščinami. Vselej so bila med stvarmi skrita tudi kakšna sporočila, včasih celo ilegalno časopisje. Zapornikom, ki so v ljubljanskih zaporih čakali na proces, je našla zagovornike, pristaše osvobodilnega gibanja. Skrbela je za ilegalce ter otroke ilegalcev in partizanov. Samo teh otrok, tako imenovanih »ilegalčkov«, je bilo leta 1943 preko 300. Oskrbovala je tudi vse družine, katerih redniki so bili v partizanih, v zaporu ali taborišču, in družine tistih, ki jih je okupator ubil. Število oskrbovanih družin je raslo tako, kot je rasel teror. Konec leta 1941 je dobivalo pomoč približno 700 družin, maja 1944 pa že nad 1500.

Izrednega pomena za razvoj OF v Ljubljani je bila ustanovitev Delavske enotnosti 7. novembra leta 1942. Delavska enotnost je sicer že od zadnjih let pred vojno dalje akcijsko združevala slovensko delavstvo, sedaj pa je dobila v okviru Osvobodilne fronte tudi organizacijske oblike. Delavstvo, strnjeno v odbore Delavske enotnosti — DE, je postalo še bolj enotno in je izvrševalo najtežje politične, oborožene in sabotažne akcije, predvsem na okupatorjevih komunalnih napravah in v tovarnah, ki so delale za okupatorjevo vojsko.

PROPAGANDA OSVOBODILNEGA GIBANJA

Veliki uspehi osvobodilnega gibanja so bili plod nenehnega političnega, organizacijskega in propagandnega dela partije in Osvobodilne fronte.

Najmočnejši orožji propagandnega dela sta bili ilegalni tisk in ilegalni radio.

Za izdajanje lastnega ilegalnega tiska pa so bile potrebne tiskarne in ciklostilne tehnike, potrebno je bilo mnogo papirja in drugih tiskarskih in knjigoveških potrebščin, potrebne so bile zveze za razpošiljanje tiska itd., predvsem pa predani ljudje, ki so delali v pogojih najstrožje ilegale. Ves ta obširni aparat so takrat imenovali »tehnika«.

Ob napadu na Jugoslavijo je imel CK KPS že močno razvito tehniko. Ves ta svoj dobro preiskušeni aparat je dala partija takoj ob ustanovitvi OF na razpolago osvobodilnemu gibanju. Vendar je ostala »tehnika« slej ko prej izključno partijska organizacija tako po vodstvu kakor po sodelavcih. Ker je Ljubljana sprva s tiskom zalagala vso Slovenijo

— tudi nemški in madžarski del — je dobila ljubljanska tehnika ime »Centralna tehnika« — CT.

Po napadu na Jugoslavijo se je delo tehnike silno razmahnilo, saj so rasle potrebe po tisku, letakih in proglasih iz dneva v dan. Ob napadu je imela partija dve ilegalni grafični tiskarni v bližnji ljubljanski okolici. Obe sta morali že prve mesece po napadu prenehati z delom. Po večmesečnem vztrajnem delu in prizadevanju vodstva Centralne tehnike in CK KPS, predvsem pa organizatorja tehnike Toneta Tomšiča je CK septembra 1941 vzpostavil novo ilegalno grafično tiskarno »Podmornico« v ljubljanskem obrobju. Njej je sledilo do pomladi 1943 še pet ilegalnih tiskarn: »Tunel« na Emonski cesti, »Tone Tomšič« v Šubičevi ulici, »Tehnika« v Ulici Milana Majcna, tiskarna »Truga« ali »Jama« v Zeleni jami in izredno dobro opremljena cinkografija na Kodeljevem.

Poleg teh grafičnih tiskarn pa je imela CT v Ljubljani v letih okupacije še okrog 70 ilegalnih ciklostilnih tehnik, ki so se zaradi varnosti neprestano selile iz stanovanja v stanovanje.

Zelo važen sektor CT je bila dokumentna tehnika, ki je izdelala več tisoč ponarejenih dokumentov za ilegalce in kompromitirane borce, za tiste, ki so odhajali iz Ljubljane v partizane itd. Tehnika je izdelala mesečno do 5000 ponarejenih živilskih nakaznic.

Požrtvovalni sodelavci Centralne tehnike so bili tudi komunisti v raznih legalnih tiskarnah, ki so tiskali, delali klišeje in stavek za tisk ter iz tiskarn, kjer so jih okupatorji tiskali, iztihotapili živilske nakaznice in vse dokumente in dovolilnice.

Centralna tehnika pa je imela še zelo širok krog požrtvovalnih sodelavcev, ki so dajali prostore za tiskarne in skladišča, ki so po trgovinah nakupovali potrebščine za tehniko, in ki so dajali stanovanja za razgovore in sestanke aktiva. Kljub širokemu krogu sodelavcev pa je bila tehnika eden najbolj zakonspiriranih sektorjev dela, saj je vsak vedel le to, kar je bila njegova neposredna naloga.

V štirih letih okupacije je izšlo v Ljubljani presenetljivo mnogo tiska. Če pomislimo, da je izhajal v pogojih najgloblje ilegale. Samo prej naštete grafične tiskarne so izdelale blizu 1 milijon letakov, nad 72.000 brošur in 67.000 časnikov. Pri tem moramo računati, da je bila tiskana samo 1 številka »Slovenskega poročevalca«, vse druge so bile ciklostirane. Ciklostilne tehnike so razmnožile tudi mnogo letakov in brošur. Celo obširni »Slovenski obzornik 1942« je bil ciklostiran. Najbolj bogata je bila žetev ilegalnih grafičnih in ciklostilnih tehnik leta 1941 in del-

no 1942, ko je Ljubljana s tiskom zalagala skoraj vse predele Slovenije.

Med ilegalnimi časniki moramo omeniti predvsem »Slovenskega poročevalca«, »Delo« in »Ljudsko pravico«, ki so bili že pred vojno glasniki partije in naprednega delavskega gibanja. »Slovenski poročevalec« je začel po okupaciji ponovno izhajati maja 1941 kot informacijski vestnik Osvobodilne fronte in je izšel do konca 1944. leta v 120 številkah, v skupni nakladi približno 600.000 izvodov. »Dela« je izšlo v letih 1941 in 1942 8 številk, »Ljudske pravice« pa v letih 1943 in 1944 15 številk. Novembra 1941 je začela izhajati »Mlada Slovenija«, njena naslednica pa je bila »Mladina«, ki je izhajala do konca leta 1944. Oktobra 1941 je začela izhajati »Osvobodilna fronta«, ki je bila osrednji organ OF. Od leta 1942 pa do 1944 je izšlo 9 številk »Naše žene«, v letih 1942 in 1943 je bila »Delavska enotnost« glasilo slovenskega delavstva. »Narod v ječi« pa je bil glasilo Slovenske narodne pomoči v letih 1942 in 1943. Poleg teh je izhajalo v letih vojne v Ljubljani še 8 ilegalnih listov, med njimi leta 1943 literarno-publicistična revija »Setev« in humoristični list »Bodeča Neža«.

Poleg teh listov je izšlo v letih boja v Ljubljani tudi 52 brošur. Našteli jih bomo le nekaj: Februarja 1942 je bil dotiskan »Slovenski zbornik 1942«, skoraj ob istem času je izšel tudi »Kratek tečaj za partizanske poveljnike«, leta 1943 Kidričev historiat »Dve leti Osvobodilne fronte«, januarja 1943 pa že tudi prva zbirka dokumentov o belogardističnomihailovičevskem izdajstvu. Izhajala pa so tudi dela klasikov marksizma. Zanimivo je, da so bile med temi brošurami že tudi 4 pesniške zbirke. Od teh je izšla zbirka Mateja Bora: »Previharimo viharje« v 8000 tiskanih in 1500 ciklostiranih izvodih.

Največje naklade pa so dosegli letaki, s katerimi sta se partija in OF obračali do množic vselej, kadar jih je bilo treba na hitro o čem informirati, jih za kaj mobilizirati ali jih pripraviti na izredne ukrepe. Teh letakov je izšlo preko 1.500.000.

Ker so se vsi sodelavci ilegalnih tiskarn v polni meri zavedali izrednega pomena ilegalnega tiska, so se na vso moč trudili, da bi bila oblika tiska kljub najtežjim pogojem v skladu z njegovo bogato vsebino. Z lepo obliko so hoteli prispevati k ugledu tiska.

Drugo važno propagandno sredstvo je bil ilegalni radio. Oddajal je od 7. novembra 1941 do aprila 1942. Pri ilegalnem radiu sta delala dva aktiva. Eden, ki je pripravljal tekste — to je bila redakcija — in drugi, ki je oddajal. Ker je ilegalna radijska postaja kričala v svet resnico o osvobodilnem boju slovenskega ljudstva, so jo imenovali

»Kričač«. V slabih šestih mesecih je imel »Kričač« 45 oddaj, oglašal pa se je iz 26 ljubljanskih stanovanj. Kljub temu da so ga Italijani besno iskali z najmodernejšimi sredstvi, ga zaradi hrabrosti radijskega aktiva in zaradi požrtvovalnosti družin, ki so mu nudile zavetje, niso nikoli izsledili. Ker »Kričaču« niso mogli do živega in ker drugače niso mogli preprečiti tega velikega uspeha osvobodilnega gibanja, so aprila 1942 pobrali radijske sprejemnike.

ZAČETKI IN RAZVOJ OBOROŽENE VSTAJE

1. in 2. junija 1941 je bila v Ljubljani partijska konferenca, ki se je udeležilo okrog 30 delegatov iz vsega razkosanega slovenskega ozemlja. Glavni referat na konferenci je imel Edvard Kardelj. Podrobno je analiziral mednarodni politični položaj in poudaril neizbežnost nemškega napada na Sovjetsko zvezo. Iz njegovega referata, iz referatov Toneta Tomšiča in Mihe Marinka ter iz diskusije so izhajale za komuniste naslednje naloge: Zbiranje in pripravljanje orožja ter organiziranje borbenih skupin, na podeželju pa prvih postojank za borbo proti okupatorju. Ta konferenca pomeni torej začetek političnih priprav na splošno vstajo.

Drugi važen mejnik oborožene borbe je seja CK KPS na dan napada hitlerjevske Nemčije na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941. Na seji je bilo ugotovljeno, da so z napadom dani pogoji za začetek oborožene vstaje v Sloveniji. Ustanovljeno je bilo Glavno poveljstvo partizanskih čet kot vodstveni organ vstaje. Teden dni pozneje je tudi razširjena seja IOOF osvojila sklep CK o takojšnjem prehodu iz priprav na dejansko oboroženo vstajo.

22. junij je torej prelomnica med pripravami in dejanskim začetkom oborožene vstaje. Ta dan je izdala partija letak, s katerim je pozivala v boj vse narodno zavedne Slovence, predvsem delavski razred. Temu pozivu na vstajo so sledili še drugi.

Po 22. juniju se je vse delo partije in OF orientiralo na oboroženo vstajo. Pri okrožnem komiteju KPS za Ljubljano je bil poleg političnega imenovan še vojaški komite. Ta je imel nalogo organizirati oboroženi upor v samem mestu, mobilizirati borce za čete po vsej Sloveniji, ki so začele rasti že julija 1941 in te čete tudi oskrbovati.

Po Ljubljani so bile ustanovljene prve borbene grupe, ki jih je vodila partija neposredno.

Prvi člani teh borbenih grup so bili člani in simpatizerji partije ter skojevci, ki so že od okupacije dalje zbirali orožje. Že ju-

lija pa so začeli v borbene grupe vključevati tudi številne člane OF, predvsem delavce in mladince, ki so bili pripravljeni, da se z orožjem v rokah bore proti okupatorju. Že isti mesec je bilo v Ljubljani vsaj 150 borbenih grup z okrog 600 borci. To število pa se je stalno spreminjalo, po eni strani zaradi pritoka novih, po drugi pa zaradi odhoda borcev v partizane in zaradi aretacij.

Borbene grupe so slej ko prej zbirale orožje in ta naloga je ostala ljubljanskim borcem vse do osvoboditve. Sprva so zbirale orožje razpadle jugoslovanske vojske, že julija pa so začele orožje trgati iz okupatorjevih rok, s tem da so razoroževale italijanske vojake in oficirje in s tem da so ga v večjih količinah z drznimi akcijami odvzemale iz okupatorjevih vojaških skladišč in karabinjerskih postaj.

Geslo borbenih grup je bilo: »Uničiti vse, kar je okupatorjevega!« Pogoste so bile akcije predvsem na okupatorjevih komunalnih napravah. Bobene grupe so uničevale železniške proge, lokomotive, tovarne in potniške vozove ter bencinska in druga skladišča. Tako so na primer železničarji, člani borbenih skupin, v ležaje lokomotiv, potniških in tovornih voz sipali železne opilke, navrtali cisterne za bencin, olje in nafto, premikali kompozicije tako, da so se kvarili vozovi, predvsem odbijači, in da se je pri premikanju kvaril tovor, namenjen italijanski ali nemški vojski. Take akcije so postale stalne. Stalna naloga borbenih grup je postalo tudi rezanje telefonskih in telegrafskih žic in ni bilo dneva, da ne bi bile na več mestih prekinjene zveze, ki jih je uporabljal italijanski okupator ali pa zveze med Italijani in Nemci. Uničevali so tudi vojaške kamione. Delavci v tovarnah so uničevali tovarniške naprave. Posebno je to veljalo še za tista podjetja, ki so delala za okupatorjevo vojsko.

Med znanimi akcijami borbenih grup je tudi reševanje jetnikov iz zaporov in jetniškega oddelka splošne bolnišnice ter razobešanje zastav in zažiganje bengaličnih ognjev prav pred okupatorjevimi postojankami. Odkrivale pa so tudi petokolonska skrivališča za orožje in vojaški material ter uničevale njihov propagandni material. Že poleti 1941 pa so imele borbene grupe tudi oborožene spopade z okupatorjem in njegovimi pomagači, domačimi izdajalci.

Na takih in podobnih akcijah so imele borbene grupe tudi smrtne žrtve. Med prvimi, še poleti 1941, so padli na ljubljanskih ulicah mladinci: Marjan Majcen, Janko Prodan in Ernest Belak.

Proti koncu poletja je partija nekaj najhrabrejših in najbolj predanih borcev borbenih grup določila za delo pri Obveščevalni in varnostni službi, ki jo je takrat ustanovila. Mnogo članov borbenih grup je prešlo v Narodno zaščito, ki je bila ustanovljena oktobra 1941 in so postali njeni organizatorji. Mnogo borcev pa je odšlo v partizanske čete v razne predele Slovenije, kamor so prenesli izkušnje iz oborožene borbe v Ljubljani in so tako mnogo prispevali k razvoju partizanstva na Slovenskem.

Avgusta 1941 je osnoval CK KPS poseben sektor partijskega dela »Obveščevalno in varnostno službo«, ki naj bi se v okviru celotnega osvobodilnega gibanja sistematično ukvarjala z bojem proti podtalnim silam. Septembra 1941 je SNOO na svojem prvem zasedanju potrdil sklep CK KPS o formiranju »Obveščevalne in varnostne službe OF«. Organizacijo in vodstvo te službe je poveril partiji. Februarja 1942 se je Obveščevalna in varnostna služba preimenovala v Varnostno obveščevalno službo — VOS.

Obveščevalna in varnostna služba je postala sestavni del narodnoosvobodilne akcije, specifično orožje osvobodilnega boja in ljudske revolucije, ki je služilo predvsem slabljenju okupatorjevega zaledja, njegove špijonske mreže in njegovega političnega sistema.

Že ob ustanovitvi se je začela Obveščevalna in varnostna služba razvijati v dve smeri: v obveščevalno in varnostno. Vendar pa je bila Obveščevalna in varnostna služba enotna organizacija, v kateri je bilo delo varnostne službe neločljivo povezano z delom obveščevalne službe in obratno.

Najvažnejša naloga Obveščevalne in varnostne službe je bila množična kontrola okupatorja in njegovih domačih pomagačev, sistematično zbiranje podatkov o njihovem delovanju, o namerah in nakanah policije, o vojaških tajnah, o sovražnikovi vohunski dejavnosti, o delovanju pete kolone itd.

Na ta način je VOS odkrila poskuse formiranja protinarodnih formacij, ko pa so bile že formirane, je dobivala jasen vpogled v njihovo delovanje. Dobivala pa je tudi vpogled v delovanje posameznikov v teh formacijah in organizacijah, to se pravi, spoznala je pomembnost njihovega dela za okupatorja. Tako je stalno spremljala delo najvidnejših petokolonašev Praprotnika, Natlačena, Ehrlicha, Peršuha in drugih. Odkrila je Praprotnikovo prizadevanje za ustanovitev posebne slovenske policije v sklopu okupatorjevega policijskega aparata, odkrila je »Slovensko narodno gibanje«, ki je pod vodstvom inž. Fanouša Emmerja in kaplana Franca Glavača snovalo teroristične

skupine za uničenje vodstva osvobodilnega gibanja, delovanje belogardistične »Slovenske legije« in njenega dobro zakamufliranega komandanta Fortunata Majdiča, prizadevanje dr. Marka Natlačena za ustanovitev reakcionarne bele garde in za združitev bele garde in drugih izdajalskih organizacij v enotno vojaško formacijo, ki naj bi z ramo ob rami z okupatorjem uničevala partizanske čete, in še mnogo drugih spletk, ki so jih kovali izdajavci narodnega upora.

Tako sistematično in temeljito delo VOS je omogočilo uničevanje najvidnejših nosilcev izdajavske pete kolone in sovražnikovih vohunskih centrov.

Varnostna služba kot sestavni del celotnega oboroženega upora je v Ljubljani zelo uspešno opravljala svoje naloge zlasti v letih 1941 in 1942. Prve varnostne grupe so bile formirane jeseni 1941. Zaradi izredno težkega, tveganega in odgovornega dela je določila partija za varnostno službo svoje preizkušene člane in skojevce, ki so se posebno izkazali v delu borbenih grup.

Delo varnostnikov je bilo toliko težje, ker so se borili v Ljubljani sredi najmočnejše okupatorjeve postojanke. Njihove naloge so bile zelo raznolične. Reševali so aktiviste in voditelje gibanja iz ječ in iz jetniškega oddelka splošne bolnišnice, opravljali so najtežje sabotažne in diverzantske akcije v dobro zavarovanih sovražnikovih bazah, sodelovali so pri težjih akcijah NZ, odvezemali pa so tudi sovražniku velike količine orožja, vojaškega in drugega blaga za partizansko vojsko in za potrebe osvobodilnega gibanja. Na podlagi poročil, ki jih je dobivala obveščevalna služba, so plenili varnostniki sovražnikov propagandni material, uničevali njegove tiskarne in obveščevalne centre ter razbijali njihovo vohunsko omrežje.

Kot specifična vojaška formacija pa so na podlagi vsestransko dobro preverjenega gradiva obveščevalne službe in po sklepu vojno-političnega vodstva uničevali tudi posamezne izdajavce, ki so zavzemali v okupatorjevem političnem in vojaškem sistemu najvidnejša mesta, predvsem tiste, ki so pripravljali bratomorno klanje med slovenskim narodom. O justifikacijah izdajavcev je bil v »Slovenskem poročevalcu« vedno objavljen komunike, v katerem je bila opisana vsa protiljudska dejavnost obsojenega narodnega zločinca.

Narodna zaščita (NZ) je nadaljevala delo borbenih grup, le da je bila organizirana že čisto po vojaško v bataljone, čete, vode in desetine. Ljubljana je imela od spomladi 1942 do kapitulacije Italije od 5 do 8 bataljonov. Samo ljubljanska železnica je imela proti koncu 1942. leta 2 bataljona. Ker je bila Na-

rodna zaščita vključena v okvir Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, je imela svoj pravilnik in vojaško prisego.

Naloge Narodne zaščite so bile vojaške akcije in težje propagandne akcije, kakršne smo opisali pri borbenih grupah, mobilizacija in priprave za partizansko bojevanje v gozdovih. Dalje oskrbovanje partizanskih čet, organizacija obrtnih delavnic, ki so delale za partizane ter prevoz blaga iz Ljubljane do partizanskih čet in bolnišnic.

Že sam prevoz ilegalnega materiala iz Ljubljane do partizanov je bil po navadi prava vojaška akcija. Prav tako znane kot sabotažne akcije, so bile znane akcije železniške zaščite za ilegalni prevoz blaga iz Ljubljane do kakšne postaje na Dolenjskem, do Vevč ali kam drugam. Od konca leta 1941 pa do kapitulacije Italije je šlo iz Ljubljane 32 ilegalnih vagonov. V njih so bile ogromne količine raznega blaga, ki so ga zbrali Ljubljčanji, pa tudi blago, ki ga je vojaška intendantca v Ljubljani in celo v Milanu nabavljala za borce. Skrivno so prepeljali tudi voditelje ilegalnega gibanja, borce in kurirje, mnogo ilegalne literature in tudi stroje za partizanske orožarne.

Prav tako kot prej borbene grupe so tudi člani Narodne zaščite opravljali sabotaže v raznih tovarnah, predvsem pa tam, kjer so morali delati za okupatorjevo vojsko.

V tovarni »Saturnus« v Mostah so že decembra 1941 zažgali vagon konzervnih škotel za italijansko vojsko. Ob ponovnem naročilu v letu 1942 so delavci zavlačevali delo. Ko je prišel v tovarno priganjat sam visoki komisar Emilio Grazioli, so se zaščitniki odločili drugače. V nekaj dneh so bile škatle izdelane in naložene. Vagona so zvečer zaplombirali in naslednje jutro bi jih morali odpremiti na železniško postajo. Toda tovarniški vod NZ je ponoči kljub močni straži oba vagona polil z bencinom in ju zažgal. Še isto noč je odšel ves vod v partizane.

Kemična tovarna v Mostah je izdelovala glinico. Da bi tovarno onesposobili za delo, so bile v njej izvršene tri sabotažne akcije: 13. oktobra in 14. decembra 1941 in 17. februarja 1942. Pri teh akcijah so vakuumsko postajo popolnoma uničili. Šele leta 1944 so tovarno delno obnovili.

Takih in podobnih akcij je bilo mnogo.

Kot smo že omenili, je bila ena glavnih nalog Narodne zaščite mobilizacija za partizanske čete. Vsega je odšlo iz Ljubljane nad 11.000 borcev v razne čete po vsej Sloveniji pa tudi na Koroško in Primorsko onstran stare jugoslovanske meje. Okrog 2000 ljubljanskih borcev je padlo, 57 jih je dobilo naziv narodnega heroja.

Ker je imelo Glavno poveljstvo do pomladi 1942 sedež v Ljubljani, so se začele tu tudi dejavnosti, ki jih potrebuje vsaka vojska: pirotehnika, partizanska saniteta in vojaška intendantca.

Za potrebe oboroženega boja v sami Ljubljani in zunaj nje je bilo potrebno razstrelivo in sabotažna sredstva kot zažigalne in tempirane bombe pa še drugo orožje za diverzantske in sabotažne akcije. Na pobudo Glavnega poveljstva so začeli v Ljubljani izdelovati te vrste orožja. Zrasla je tako imenovana pirotehnika. Njena hrbtenica sta postali celici kovinarjev in inženirjev. Ti so v raznih laboratorijih in v 9 kovinarskih in instalaterskih delavnicah v največji tajnosti izdelovali razstrelivo ter tempirane in zažigalne bombe. Mnogo zažigalnih in tempiranih bomb so potrebovali predvsem železničarji, ki so jih podtikali v cisterne za bencin in nafto.

Poleti 1941 je začela z delom tudi partizanska saniteta. OF je organizirala med zdravniki poseben matični odbor, v katerem so bili poleg zdravnikov vključeni tudi strežniki in bolničarji, osebje po lekarnah, reševalci, skratka vse, kar spada k saniteti. Ta matični odbor je položil temelje partizanske sanitete. Zdravniki so zdravili ljubljanske ilegalce in ranjence pa tudi mnogo partizanov. Ranjence so zdravili po vseh oddelkih splošne bolnišnice, seveda pod napačnim imenom in napačno diagnozo. Samo na kirurški kliniki se je zdravilo okrog 100 ranjencev. Prvi ranjeni partizani so se zdravili v sanatoriju Emona. Ljubljanska sanitetna organizacija je zbrala 4 in pol tone sanitetnega materiala samo do kapitulacije Italije, 600 kg staničnine, 100 laičnih lekarn, 10 amputacijskih tornistrov in veliko kompletno partizansko bolnišnico. Mnogo zdravnikov je odšlo v partizane, kjer so ustanavljali in delali v partizanskih bolnišnicah.

Že konec junija je vzpostavilo Glavno poveljstvo tudi svojo intendantco. Tej je sledila vojaška intendantca za mesto Ljubljana. Člani borbenih grup — pozneje zaščitniki — pa tudi drugi člani OF so zbirali obleko, obutev, hrano in vse drugo, kar je potrebovala partizanska vojska, »od šivanke do topa«, kakor je bilo takratno geslo. V mestu so bila velika skladišča, kjer se je to blago koncentriralo za odvoz. Intendantca glavnega poveljstva je že takoj po svojem nastanku kupovala velike količine raznega blaga, še preden ga je mogel okupator zaseči. Tako je ustvarila bazo za oskrbovanje partizanskih čet tudi v času, ko se je partizanstvo že močno razmahnilo.

Tako je bila Ljubljana tesno povezana ne samo z ustanovitvijo Glavnega poveljstva,

ampak tudi z razvojem partizanstva v Sloveniji.

V borbi z okupatorjem so poglavje zase ljubljanske demonstracije. Teh sicer ne moremo uvrščati med akcije oboroženega upora, pač pa so bile najvidnejši odsev ljudske vstaje v Ljubljani, odsev ogorčene borbe gorokih množic z oboroženim okupatorjem. Demonstracije, s katerimi so Ljubljančani javno obsojali okupatorjevo nasilje, zahtevali od njega izpustitev zapornikov in internirancev, ali pa javno in množično izpovedali svojo pripadnost osvobodilnemu gibanju, so tako edinstvene, da se je Ljubljana zaradi njih proslavila celo daleč preko meja naše domovine.

Znane so množične manifestacije, pri katerih je Ljubljana plebiscitarno oddala svoj glas za Osvobodilno fronto. Te so bile 28. oktobra 1941 ob obletnici razpada avstro-ogrske monarhije, 1. decembra 1941, ko je OF slavila praznik enotnosti jugoslovanskih narodov, 3. januarja 1942, ko se je slovenski narod spominjal vseh dotedanjih žrtev fašizma, ter 8. februarja 1942 ob spominskem dnevu Prešernove smrti. Pred temi prazniki OF so izšli odloki v »Slovenskem poročevalcu«, izšlo je tisoče letakov, ki so pozivali, da noben pošten Slovenec na predvečer praznikov med 7. in 8. uro zvečer ne sme biti na ulici, niti v javnem lokalu. Ljubljana je manifestirala za OF s tišino, molkom in popolno odsotnostjo. Po ulicah si videl le pomnožene ital. patrolje, lokali so bili prazni.

Med februarjem in novembrom 1943 je bilo v Ljubljani niz demonstracij, v katerih se ni pokazala le izredna borbenost — predvsem žena — ampak tudi najgloblja humanost. Ljudje so kljub največjim nevarnostim demonstrirali proti ubijanju nedolžnih žrtev, demonstrirali za olajšanje strahotnih razmer v zaporih in taboriščih in za izpustitev zapornikov in internirancev. Zelo znane so ženske demonstracije pred italijansko civilno in vojaško oblastjo in tudi pred škofovim dvorcem za izpustitev internirancev in zapornikov. Posebno ogorčeno so zahtevale takojšno osvoboditev starčkov, bolnikov, nosečih žena in mater z otroki, zakaj vsi ti so trumoma umirali v taboriščih. Na takih demonstracijah se je zbralo do 3000 žena. Fašisti so nagnali proti njim vojake in karabinerje, ki so grozili, da bodo streljali v množico, če se žene ne razidejo in so pretepali, da se je marsikatera krvava in poškodovana vrnila na svoj dom ali šla z demonstracije naravnost v zapor. Škof jih je dal razgnati z brizgalnami in vojaki. Toda žene so prihajale znova in znova in se kljub žrtvam ogorčeno borile za tisoče in tisoče svojih sestra, sinov, hčera in mož.

Skrb za desettisoče ljudi po italijanskih zaporih in taboriščih je postala posebno pečeča, ko je bilo videti, da bo fašistična Italija kapitulirala in bo po vsej verjetnosti nemški škorenj zakorakal tudi po Italiji.

1. avgusta 1943 je organiziral Okrožni komite za Ljubljano največja izmed vseh demonstracij. Nad 10.000 žena, mož, mladincev in mladink pa tudi sivolasih starcev je pred sodiščem zahtevalo izpustitev vseh političnih jetnikov. Demonstraciji so se pridružili tudi vsi zaporniki v sodnih zaporih, ki so z ogorčenimi vzkliki zahtevali prostost in s tem podprli demonstrante na ulici. Ta dan so bili Italijani posebno surovi. Med množico so zavozili s tanki in avtomobili, lovili ljudi z nasajenimi bajoneti in jih pretepali do krvi. 32 so jih aretirali. Še isto popoldne so jih obsodili na 10 do 12 let ječe, nekaj ur zatem pa so jih že odpeljali v zapore v Italiji.

Kljub najhujšemu nasilju, ki je sledilo tej demonstraciji, pa so ljubljanske množice še v istem mesecu nekajkrat demonstrirale pred italijansko komando in na grobovih talcev.

MATERIALNA POMOČ LJUBLJANE OSVOBODILNEMU GIBANJU

Materialna pomoč Ljubljane osvobodilnemu gibanju je bila neprecenljive vrednosti, saj je Ljubljana vsa leta vojne oskrbovala partizanske čete po vsej Sloveniji, ljubljanske ilegalce in tisoče žrtev fašističnega terorja. Predvsem je bila pomoč Ljubljane važna v prvem letu boja, ko so dobivale partizanske čete vso materialno pomoč skoraj izključno iz Ljubljane.

Ljubljana je zbrala ogromne količine raznega blaga: obleke, obutve, vojaške opreme, sanitetnega materiala, perila, hrane, živilskih in oblačilnih nakaznic pa tudi denarja.

Vsaj približno podoba požrtvovalnosti ljubljanskih množic nam dajo naslednje številke: samo do kapitulacije Italije je bilo zbrane obleke, obutve in perila v vrednosti 40 do 50 milijonov lir. Narodnega posojila in davka pa je bilo v istem času zbranega 37 do 40 milijonov lir.

Seveda so te številke nepopolne. Mnogo blaga je šlo v partizane mimo redne intendantne poti, ker je predvsem v času, ko so bili večji transporti nemogoči, vsak kvartni in rajonski intendant samoiniciativno iskal zveze, po katerih je pošiljal sredstva naravnost do partizanskih enot. Mnogo obleke in obutve so dajali posamezniki tudi žrtvam fašističnega nasilja, ne da bi to kdo kje zapisal. Prav tako so tudi mimo intendantnega omrežja opremljali številne borce, ki so odhajali v partizane. V zgoraj navedeno vsoto

tudi ni všteta hrana, ki ji daje posebno vrednost to, da so si jo ljudje dobesedno odtrgali od ust.

Za nabiranje, razdeljevanje in odpremo nabranih dobrin je bil zadolžen obširen aktiv, Finančno gospodarski odbor — FGO, ki je bil gospodarski plenum okrožnega oziroma rajonskih odborov OF. Na FGO je bila vezana civilna in vojaška intendantca, blagajna, Slovenska narodna pomoč in komisija za narodno posojilo.

Denarni prispevki so se začeli zbirati že takoj po ustanovitvi OF, na pravno urejeno podlago pa je bilo zbiranje postavljeno z dvema odlokoma, ki jih je sprejel Slovenski narodni osvobodilni odbor 16. septembra 1941. To sta bila odloka o plačevanju narodnega davka in narodnem posojilu. Narodni davek je moral plačevati vsak član OF v znesku od 1 lire pa do 10% svoje plače. Narodno posojilo pa je bila dajatev, ki se je dajala od časa do časa in to od 100 lir navzgor.

Kot primer bomo navedli samo leto 1942.

V tem letu je bilo zbranega narodnega davka samo znotraj žice 3,400.000 lir. V tej vsoti ni všteti 1,500.000 lir, ki so bile že po rajonih razdeljene kot podpore. Vsota večjih posojil je znašala 12,000.000 lir. Če prištujemo k temu še vsoto 1,400.000 lir, ki jih je dvignila VOS pri svojih akcijah v Poštni hranilnici in v Kreditni banki, vidimo, da je imel okrožni odbor OF v letu 1942 približno 18,300.000 registriranih dohodkov.

OKUPATORJEV TEROR

Aretacije so se začele že aprila 1941 in so se nadaljevale vsa leta vojne. Že poleti 1941 so poskušali Italijani zatreti osvobodilno gibanje s tem, da so konfinirali prve »moralno, politično in socialno« nevarne ljudi. Konec leta 1941 so pošiljali sojenice že v italijanske zapore znotraj Italije, v začetku leta 1942 pa so začeli že z množičnim odvažanjem ljudi v razna italijanska taborišča.

Toda sabotaže, odhodi v partizane, razorožitve italijanskih vojakov in razne druge akcije so se kljub vsemu temu množile iz dneva v dan. Borba z okupatorjem je postala vse bolj ogorčena.

Italijanski vojaki so morali biti v stalni pripravljenosti. Po mestu so hodili le v skupinah in še to s puško v roki. Vsakega oficirja sta spremljala dva vojaka. Pri vsakem sumljivem gibu so morali vojaki streljati in dobili so celo zagotovilo, da dobi vsak, ki ustrelji civilno osebo, mesec dni dopusta.

11. septembra so sprejeli Italijani »Ukrepe za zaščito države«. Ti ukrepi so zahtevali

in uzakonili najhujše okupatorjevo nasilje. Za nošenje, prenašanje in skrivanje orožja ter za celo vrsto dejanj, ki jih prinaša s seboj upor, je bila določena smrtna kazen. Pripravljali so tudi ustanovitev »izrednega sodišča«, ki naj bi sodilo po hitrem postopku. Toda to sodišče je sodilo samo enkrat. Kmalu je to »izredno sodišče« zamenjalo vojaško sodišče, ki je odslej sodilo vsem, ki so bili osumljeni vojaškega upora proti italijanski državi. Vojaško sodišče je zasedalo skoraj dnevno. 19. decembra 1941 je obsodilo na smrt skupino osmih partizanov, ki so jih iz strahu pred ljubljanskimi uporniki pokopali v Tržiču blizu Trsta. Samo od 16. novembra 1941 pa do 31. decembra 1942 je to sodišče izreklo 69 smrtnih obsodb in 239 obsodb na dosmrtno ječo, 4548 ljudi pa je bilo obsojenih na zaporne kazni do 30 let. Do 8. septembra 1943 je bilo pred vojaškim sodiščem 3082 ljudi obsojenih na skupno kazen 25.000 let. Med tistimi, ki jih je vojaško sodišče obsodilo na smrt, je bil tudi organizacijski sekretar CK KPS Tone Tomšič. Mnogo ljudi pa je bilo seveda slej ko prej sojenih tudi pred civilnim sodiščem.

General Robotti je dosegel, da je Mussolini s svojo okrožnico z dne 19. januarja 1942 izročil vojski skoraj vso oblast v ljubljanski pokrajini. S tem je ljubljanska pokrajina dejansko spet postala vojaško operacijsko področje.

Komaj mesec dni po prevzemu oblasti je skušala vojaška oblast Ljubljano spremeniti v koncentracijsko taborišče. Bil je pripravljen obsežen načrt za izredno temeljito čistko mesta, kateri — po načrtu — niti miš ne bi smela uteči. Računali so, da bodo s to akcijo zajeli vodstvo upora, ki je živelo takrat še v Ljubljani ter tako hkrati zlomili osvobodilno gibanje v sami Ljubljani in uničili partizanske čete v ljubljanski pokrajini, ki so bile s tisoč vezmi povezane z Ljubljano.

Toda vodstvo upora je pravočasno izdelalo za načrt. Izdana je bila direktiva za poostreno konspiracijo, najbolj kompromitirani so odšli v partizane, drugi v strogo ilegalo. Ljubljanska dokumentna tehnika je izdelala kopico ilegalnih dokumentov. Aktiv Centralne tehnike je tekmoval z intendantnim aktivom, kdo bo iz Ljubljane pred blokado poslal več blaga, prvi za tiskarne zunaj Ljubljane, drugi pa za čete in bolnišnice.

19. februarja so začeli tisoči italijanskih vojakov na raznih mestih hkrati zabijati v zemljo kole, med njimi pa so razpeli skrbno prepleteno precej široko ograjo iz bodeče žice. 23. februarja je bila Ljubljana obdana z ograjo, ki je merila kakih 32 km. Ob njej je bilo 69 bunkerjev, ki naj bi mesto branili pred eventualnimi partizanskimi napadi. Ob

vseh izhodih iz mesta so postavili bloke, ob njih pa stalne, precej številne straže.

23. februarja je izdal visoki komisar »Razglas o prepovedi izhoda iz mesta Ljubljane«. Ta razglas je pričel veljati še isti večer ob začetku policijske ure. Hkrati pa so se začele v mestu množične blokade, preiskave in aretacije.

Te racije so trajale od 23. februarja pa vse do 15. marca 1942. Ob njih je bilo aretiranih več tisoč ljudi. O usodi aretirancev so odločali denuncianti. Preko 800 ljudi so obdržali v zaporih in jih pozneje poslali v taborišča, drugi so bili po nekaj dneh izpuščeni.

Prvi teden racij za okupatorja le ni bil tako uspešen, kot je pričakoval, zato je mere poostрил do skrajnih meja. 1. marca 1942 je izdalo poveljstvo II. armadnega zbora v posebni knjižici zelo obširno in strogo zaupno »okrožnico 3 C«, ki naj bi vojaškim poveljstvom do bataljonov navzdol služila kot napotek za najostrejše in najbolj nečloveške ukrepe proti osvobodilnemu gibanju.

Kakšni so bili dejanski uspehi doslej največje ofenzive na Ljubljano?

Italijani so mislili, da so spremenili Ljubljano v koncentracijsko taborišče, v katerem bodo z najbolj nečloveškimi ukrepi in s pomočjo izdajavcev nadzirali slehernega človeka. Mesto se je res spremenilo v koncentracijsko taborišče, toda ne za desetisoče ljudi, ki so svojo slehernost misel in slehernost kapljo krvi posvetili boju za svobodo, ampak za fašistične vojake, za fašistične politične veljake in za izdajavce.

Že v dneh, ko so Ljubljano mrzlično zapirali, so ljubljanski Vosovci sredi Ljubljane in pri belem dnevu likvidirali izdajavca Praprotnika. Prav tako v središču mesta je bila v tistih dneh dograjena tudi nova ilegalna grafična tiskarna »Tunel«.

Vodstvo gibanja je ostalo po teh racijah v glavnem neokrnjeno. Zasluge za to je imela v veliki meri dokumentna tehnika, ki je izdelala v tistih dneh mnogo dokumentov na izmišljena imena. Nemudoma — in to za vsak dan posebej — je izdelala tudi žige, ki so jih dajali Italijani na dokumente tistih, ki so bili že pregledani. Predvsem pa se je takrat videla ljubezen Ljubljane do ilegalcev in drugih aktivistov osvobodilnega gibanja. Družine so jim dajale zavetja v raznih skrivališčih, v tovarnah so jih skrivali po skladiščih in celo v dimnih ceveh, v bolnišnici so jih sprejemali kot »težko bolne«.

Komaj so Italijani izdali svoje propustnice, jih je že ponarejala tudi ilegalna dokumentna tehnika. Kmetje, ki so imeli zemljo onstran bloka, so na vozovih pod senom ali gnojem vozili orožje in intendančno bla-

go, pa tudi marsikaterega ranjenca, tovarniški delavci in uslužbenci, ki so se vračali v svoje vasi, so skoraj dnevno pretihotapili kaj za partizane, med drugim celo radioaparate, mlekarice in branjevke so na svojih vozičkih prevažale sporočila in časopise, aktivistke so na otroških vozičkih pod dojenčki vozile orožje, časopise in klišee, šoferji v bitumenskih in pivskih sodih obveze, zdravila, čevlje in vojaško opremo, vagoni, opremljeni s ponarejenimi tovornimi listi, so vozili borcem velike količine raznega blaga. Tako je šlo vse do kapitulacije Italije in tudi pozneje v še težjih okoliščinah. V duhu borbene Ljubljane ni bilo zastoja, čeprav je žična ograja delo zelo otežkočala in zahtevala mnogo iznajdljivosti.

Iz Ljubljane so slej ko prej odhajali tudi borci. Tisti, ki so bili tako kompromitirani, da kljub ponarejenim dokumentom niso smeli prekoračiti blokov ali se peljati z železnico, so se posamič ali v manjših skupinah prebijali skozi žično ograjo. Posebni vodiči so v ta namen v ograji pripravili posebne skrivne prehode.

Okupatorjev položaj je postajal vse težji. Po mestu je začel graditi bunkerje, iz njihovih lin pa so gledale cevi mitraljezov. Tudi na križiščih ulic so stali mitraljezi. Ulice so zapirali leseni španski jezdec, ki so puščali le ozek prehod.

Konec junija 1943 je Ljubljana ponovno doživela velike racije. Vodstvo osvobodilnega gibanja se je do takrat že skoraj v celoti preselilo iz Ljubljane. V dneh med 24. junijem in 1. julijem so vodili mimo plačanih konfidentov preko 20.000 moških med 16. in 50. letom, ki so jih v glavnem zajeli na ulicah. 2858 so jih takoj prepeljali v taborišča, mnogi so sledili nekoliko pozneje.

Tretje zelo množične racije so bile tako imenovane »božične racije«. Ker si fašisti kljub čedalje hujšemu nasilju niso mogli pokoriti Ljubljane, so najeli za ta krvniški posel belo gardo.

Prvi oboroženi oddelki bele garde so bili formirani jeseni 1942 po veliki nemško-italijanski ofenzivi, ki je zadala osvobodilnemu gibanju prve težje udarce. Zaradi izredne množičnosti in zakoreninjenosti osvobodilnega gibanja dotlej petokolonska reakcija pri vsej svoji politični aktivnosti ni bila sposobna organizirati svojih oboroženih oddelkov. Čeprav je bila bela garda izrazito klerikalna petokolonska formacija, so vanjo vstopali tudi mihailovičevski bivši oficirji, ki sami niso imeli nobene zaslombe med ljudmi.

Na zunaj je bilo geslo bele garde »boj proti komunizmu«, dejansko pa se je borila za uničenje osvobodilnega gibanja in to z

italijanskim orožjem. Bila je torej vključena v okupatorjev vojaški sistem.

Čeprav je večina političnega in vojaškega vodstva bele garde živela v Ljubljani, v njej ni bilo oboroženih enot bele garde. Pač pa je dobil okupator z belo gardo v Ljubljani uspešen policijski aparat, imenovan MVAC, ki je zanj volunil in izdajal borce osvobodilnega gibanja.

Ker konec leta 1942 v Ljubljani še ni bilo oboroženih enot bele garde, so jih Italijani pripeljali s podeželja. Belogardistične skupine so ponoči vdirale v stanovanja in aretirale ljudi po spiskih, ki so jih v ta namen sestavili ljubljanski petokolonaši po izsledkih svojega špijonskega omrežja. Ob teh »božičnih racijah« je bilo aretiranih okrog 2000 Ljubljančanov. Iz Ljubljane so spet odhajali novi transporti v italijanska taborišča Monigo, Renicci, Gonars, Padova, Mantova, Castelfranco, Perugia ter na otok Rab, ki je postal množični grob tudi za Ljubljančane.

Omenili smo že okrožnico 3 C. Ta okrožnica je eden najbolj surovih okupatorjevih ukrepov, saj ne predvideva samo udušitve upora, ampak tudi iztrebljenje slovenskega življa nasploh. V njej so predvideni najstrašnejši ukrepi kot požiganje vasi, pobijanje prebivalstva, množični odgoni v koncentracijska taborišča in streljanje talcev. V zvezi s to okrožnico sta Robotti in Grazioli 24. aprila 1942 razglasila, da bodo začeli streljati talce. Že štiri dni zatem je padlo prvih šest talcev. Samo od 1. maja do konca oktobra 1942 je padlo na strelišču ob Dolenjski cesti 21, v gramozni jami 87, v Ciril Metodovi ulici pa 24 talcev.

Toda približno tolikšno kot število talcev in tistih, ki so bili obsojeni na smrt, je tudi število tistih, ki so jih ubili na ulici, v hišah, v delavnicah ali pri mučenju. Med njim so bile tudi ženske.

NOVI OKUPATOR

Ko je bilo po padcu fašizma videti, da bo Italija kmalu kapitulirala, je začel štab ljubljanske NZ z mobilizacijo posebne »Ljubljanske brigade«, ki naj bi odšla iz Ljubljane kot strnjena formacija. Zaradi predvidevanja, da bo Ljubljano zasedel še hujši okupator, Nemec, so bili v Ljubljansko brigado mobilizirani skoraj vsi močno kompromitirani aktivisti in aktivistke. Začele so se mrzlične priprave za tajne odhode iz mesta. Pripravljene so bili kurirji in vodiči, ki bi vodili posamezne skupine. Na transport iz Ljubljane je čakalo tudi ogromno blaga.

V sredo teh priprav pa je 8. septembra 1943 prišla vest o hitri in brezpogojni kapitulaciji Italije. Italijanska vojska se je umi-

kala, partizani pa so zasedli vse ozemlje do ljubljanske žične ograje.

10. septembra so v Ljubljano vkorakale enote 71. nemške pehotne divizije pod poveljstvom generala Raapkeja. Ljubljana je dobila novega okupatorja.

9. septembra so italijanski vojaki zapustili bloke in bunkerje ob žični ograji. Pot iz Ljubljane je bila odprta in ljudje so trumoma odhajali. Velik del tistih, ki so bili mobilizirani v ljubljansko brigado, je odšel v prej določenih skupinah. Njim pa se je pridružilo še mnogo, mnogo Ljubljančanov. Po Dolenjski in Ižanski cesti so se valili vozovi in kamioni, ljubljanska intendantca je praznila ilegalna skladišča.

Šele po dveh dneh so se Nemci znašli in zastražili vse izhode iz mesta. Toda do takrat je odšlo iz Ljubljane že okrog 7000 ljudi ter za 30–35 milijonov lir strojev, radijskega in najrazličnejšega blaga. Na Golem pri Ljubljani je bila ustanovljena Ljubljanska brigada, ki je kmalu doživela silovit spopad z Nemci.

Kljub temu, da je bila žična ograja spet močno zastražena, so odhajali borci iz Ljubljane še ves september. Med njimi so bili tudi člani okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF, štab NZ, vodstvo CT in drugi člani ljubljanskega vodstva. Na njihova mesta so stopile žene.

Novi ženski okrožni komite je delal v popolnoma spremenjenih razmerah in v izredno težkih pogojih. Iz Ljubljane je do takrat odšel ves vidnejši kader, predvsem moški. V mestu so ostali le še starčki, otroci in ženske, ki pa v veliki večini dotlej še niso opravljali odgovornejših nalog. Odslej pa je na njihovih ramah slonelo vse breme borbe z okupatorjem, ki je bil še hujši od prejšnjega, vsa pomoč partizanom in žrtvam fašizma. Za usposobitev novega kadra je bilo potrebno mnogo političnega, vzgojnega in organizacijskega dela. Predvsem pa je bilo treba šele na novo povezati organizacijske niti, ki so se pretrgale ob množičnem odhodu v partizane. Na novo so bili formirani rajonski komiteji KPS in SKOJ, pa tudi večina odborov Osvobodilne fronte, Delavske enotnosti, Ljudske mladine itd., in to vse do terenskih odborov. In seveda tudi tehnika! Bilo je videti, da bodo Nemci Ljubljano še bolj surovo odrezali od vodstva in partizanov kot Italijani. Zato je morala imeti Ljubljana tehniko, ki bo tudi v najtežjih pogojih izpolnjevala svoje naloge.

Ljubljana v tem času sicer ni bila več center osvobodilnega gibanja. Bila pa je še vedno zelo važen politični činitelj. Tako jo je gledal tudi novi okupator. Zato jo je hotel z vsemi silami streti. Čeprav osvobodilno gi-

banje v Ljubljani ni več doseglo prejšnje organizacijske prednosti in tako slavnih vojaških akcij, je vendar doseglo ogromen uspeh! Kljub neprestanemu ogorčenemu boju z okupatorjem in njegovimi domačimi hlapci se je organizacija obdržala vse do osvoboditve. Nečloveški teror je strnil vrste bork v tesno povezano borbena enoto. Ljubljana je ostala neuklonljiva.

Na področju ljubljanske pokrajine so Nemci 21. septembra ustanovili posebno »Pokrajinsko upravo«. Njen »prezident« je postal Leon Rupnik, eden najvidnejših petokolonašev razpadle jugoslovanske vojske.

Za borbo proti nepremagljivi Ljubljani so mobilizirali oddelke belogardistične policije MVAC, ostanke nekdanje bele in plave garde in druge petokolonske izdajavce, ki so iz strahu pred partizani po kapitulaciji Italije pribežali v Ljubljano pod nemško varstvo. Iz vseh vrst izdajavcev so 24. septembra ustanovili »Slovensko domobransko legijo«, ali na kratko »domobranstvo«. Domobranci so se do kraja razkrinkali pred ljudstvom že s svojim prvim pozivom na borbo proti osvobodilnemu gibanju, predvsem z besedami: »Nemška vojska in policija nas bosta pri tem podpirali v zvestem tovarištvu«. Domobranci so postali najzvestejši okupatorjevi hlapci. Kot pravi prodanci pa so izvajali še hujše nasilje kot Nemci sami.

Pri pokrajinski upravi so imeli domobranci posebne ovaduške centre in svojo policijo, ki je zaprla preko 6000 ljudi. Skoraj vse so poslali potem v nemška taborišča smrti. Domobranci so zapornike nečloveško mučili, v tem so presegli celo Nemce. Več desetih ljudi je bilo ubitih pri mučenju v zaporih, druge so ubili drugod. Iz Ljubljane so pošiljali ljudi tudi v gestapovske zapore v Begunje na Gorenjskem, kjer so jih postrelili kot talce. Samo 19. in 24. januarja 1944 je padlo na Gorenjskem 42 talcev iz Ljubljane.

Najbolj »zvesti« domobranci so postali gestapovci ali pa člani posebne tajne policije »Črne roke«, ki bo ostala zapisana v slovenski zgodovini kot najstrahotnejši izmeček slovenskega naroda. »Črna roka« je imela posebno likvidatorsko skupino, ki je pobijala vse, ki so bili osumljeni sodelovanja z OF. Roka jim ni zastala niti pred srednješolci. Mnogo vidnih ljubljanskih aktivistov so pobili v njihovih stanovanjih, kamor so vdirali sredi noči, druge so odvlekli iz mesta, jih ubili in vrgli v Savo ali Ljubljanico, ali pa so jih po strahotnem mučenju ubili pri cerkvi Sv. Urha v najbližji ljubljanski okolici. 250 grobov pri Sv. Urhu je še danes nema priča zverstev, ki jih je počela »Črna roka«. Še celo ob zarji svobode, 4. maja 1945, so na Turjaku ubili 32 od strahotnega mu-

čenja iznakaženih ljubljanskih aktivistov. Na usmrtitev jih je čakalo še okrog 20, vendar je ta zadnji uboj preprečila osvoboditev.

Tudi v tem, od strahot prepredenem času je stala Ljubljana zvesto na braniku borbe za svobodo. Še vedno — predvsem ob važnih političnih dogodkih — so bile ljubljanske hiše popisane z borbenimi gesli, ulice nastlane z listki in trobojnicami. Posebno slovesno je Ljubljana proslavila II. zasedanje AVNOJ, ki ga je pozdravila z več tisoč resolucijami. Zbirala je denar in hrano za borce, in kljub vsemu še vedno našla možnosti, da je to spravila iz Ljubljane. Odhajale so tudi še borke in borci. Med njimi je bila proti koncu oktobra 1943 grupa 78 ljudi, ki so jih rešile ljubljanske žene iz transportov, ki naj bi jih prepeljali iz italijanskih v nemška taborišča. Samo v januarju in februarju 1944 je odšlo še preko 100 ljudi v partizane. Žene so v svojih domovih skrivale ilegalce, ki so jih preganjali kot divje zveri, in celo take, ki so jih Nemci in domobranci v odsotnosti obsodili na smrt. Slej ko prej so skrbele tudi za družine, ki so ostale brez rednika, ker so jih pobili Italijani, Nemci ali domobranci, za zapornike in ljudi po taboriščih daleč kje v Nemčiji, do katerih so našle poti z izredno iznajdljivostjo. Žrtev je bilo čedalje več, Ljubljana pa je bila materialno že do kraja izčrpana. Do novembra 1944 je izhajal v najtežjih pogojih ilegalni tisk in to v velikih nakladah. Tiskale so ga redke ciklostilne tehnike, ki so se skoraj dnevno selile iz skrivališča v skrivališče, tiskarna Tuma in tiskarna Blasnik.

Iz tega časa pa zaznamuje Ljubljana tudi niz akcij množičnega odpora. Ljubljanski delavci in nameščenci kljub grožnjam niso podpisovali domobranske »božične poslanice« generalu Rupniku. Bistvo te poslanice je bilo namreč v tem, zbrati podpise — torej dobiti odobritev — za borbo proti komunizmu in za sodelovanje z Nemci. Mnogo ljudi je moralo v zapor, ker te poslanice niso podpisali, drugi so izgubili službo.

Prav tako množičen je bil tudi odpor proti »protikomunističnim predavanjem« po tovarnah in uradih. Ker so ljudje manjša predavanja bojkotirali, ali pa so na njih odkrito pokazali svoj prezir in sovraštvo do domobrancev in njihovih gospodarjev, so organizirali 29. junija in 29. oktobra 1944 velika javna protikomunistična zborovanja na Kongresnem trgu. Udeležba je bila strogo obvezna. Kongresni trg se je res napolnil, toda ognjevit protikomunistične govore je spremljal leden molk. Ko so se ljudje razšli, pa je bil ves trg nastlan z borbenimi gesli za komunizem, proti Nemcem in domobrancem.

Še večjo hrabrost so pokazale ljubljanske žene, ko so iz transportov in pozneje iz šol, kjer so bili zaprti, reševale internirance, ki so jih Nemci vlačili iz italijanskih v nemška taborišča. Skrivale so jih pri sebi doma, jih oskrbovale in jim vzpostavile zvezo za odhod v partizane. Podobno je bilo tudi s kmečkimi fanti in možmi, ki so jih Nemci privlekli z Dolenjske, da bi jih nasilno vključili v domobranske vrste ali poslali v nemška taborišča. Ljubljanske žene so prenekaterega rešile iz zapora in ga pripravile do tega, da je odšel k partizanom, za mnoge druge pa so dosegle, da so se rajši odločili za nemško taborišče kot za izdajavsko domobransko uniformo.

V »Ljudski pravici«, ki je izšla na osvobojenem ozemlju 13. septembra 1944, beremo dopis iz Ljubljane: »Še vedno je v Ljubljani močan kader za nas, ki dela z nami in za nas, čeprav trgajo njihove vrste dan za dnem, čeprav romajo v zapore petnajstletna dekleta in sedemdesetletni starci. Ljubljana trpi in čaka. Ljubljana pa tudi dela. — Misel na dan, ko se bodo vrnili ljubljanski fantje s hribov, iz ječ in taborišč, daje Ljubljani moč, častno prebiti še ostanek ure na Golgoti.«

Ljubljana je čakala in se z vso ljubeznijo pripravljala na prihod osvoboditeljev. Oddelki Narodne zaščite so bili pripravljani, da sodelujejo v zadnjih bojih. Sleherni člo-

vek je imel določene naloge za sprejem partizanov, za vzpostavitev oblastnih organov, za normalizacijo življenja. Žene so po eno in eno zbirale cigarete za borce, za sinove, hčere in može, ki se bodo vrnili. Iz skrivališč so izvlekle tisto, kar so si v dolgih mesecih odtrgovale od ust in skrivale kot največjo dragocenost: nekaj žlic sladkorja in prgišče bele moke, in pekle piškote. Pripravljale so transparente. Medtem ko je v nočni tišini nemški škorenj udarjal na asfalt in so trgali ozračje streli, so za zatemnjenimi okni barvale blago in šivale dolge zastave ali pa lepile iz papirja majhne zastavice. V vsej tajnosti se je pripravljali in tiskal »Slovenski poročevalec«, da bo izšel ob uri osvoboditve.

Vsa v zastavah in cvetju je Ljubljana 9. maja pozdravila borce oficirske šole Glavnega štaba NOV in POS, ki so prvi vkorakali v mesto, nato pa še enote XV., XVII. in XXIX. divizije.

Dan zatem je sprejela Ljubljana prvo slovensko vlado.

OPOMBA

Avtorica je članek napisala za brošuro »Ljubljana, podobe iz njene zgodovine«, Ljubljana 1962 (redaktor Mestni arhiv Ljubljane, založnik »Kronika«). V sporazumnem dogovoru z Mestnim arhivom objavljamo članek tu v celoti.

SREDNJEVEŠKA NASELITEV V OBMOČJU LJUBLJANE

MILKO KOS

Nastanek srednjeveške Ljubljane moremo prav razumeti, če ga med drugim proučimo v zvezi z naselitvijo ozemlja okoli nje, to je nekako v okolišju, ki šteje danes v obseg glavnega mesta Slovenije. Pri tem nam je razlikovati in upoštevati naslednja glavna območja: Barje in njegovo obrobje, ljubljansko Posavje pa gričevje zahodno in vzhodno od Ljubljane. Po prirodnih pogojih, primer-nih za naselitev in gospodarsko izkoriščanje, se ta tri glavna naselitvena območja okoli Ljubljane med seboj razlikujejo, kar je eden izmed vzrokov, zakaj je bil potek naselitve v enem ali drugem delno različen.

Predrimska in rimska doba je Ljubljanskemu barju posvečala pažnjo v stvareh prehoda in prometa, rimska doba zlasti glede zboljšanja prometnih zvez. Regulacija in izravnava toka reke Ljubljanice na Barju sega — tako se kaže — v rimsko dobo. Niso pa v tej dobi Barja, ki so ga z osuševanjem

in podobnimi deli izboljševali, izkoriščali za poljedelstvo. Barje je v rimski dobi pač zelo prometno, toda v glavnem neposeljen kraj.¹

Za Rimljani so prišli v te kraje Slovenci. Tedaj se je promet občutno zmanjšal, če ni od časa do časa celo popolnoma prenehal. Izravnana vodna pota iz rimskih časov so se, zaraščena sicer in zanemarjena, pač ohranila, toda izkoriščana niso bila.² Če je bilo Ljubljansko barje v rimski dobi v glavnem neposeljena pokrajina, velja to v še veliko večji meri za stoletja po prihodu Slovencev v te kraje. To nam kaže tudi preiskava naselitenih razmer zlasti v severnem, Ljubljani bližjem območju Barja. Naselitev je omejena na redke iz Barja, ali — kakor so dejali — iz Blata osamelo dvigajoče se Gorice in na njihove robove.³

Na Goricah in ob njih sega naselitev daleč nazaj do časa mostiščarjev pred 3000 leti.⁴ Tudi v srednjem veku so bile za kmetijsko

obdelavo pripravne Gorice naseljene. Gorice, najbližje Ljubljani, ki jih danes imenujemo Vnanje in Notranje Gorice, so glede uprave, sodstva in zemljiško-gospodstvene ter cerkvene pripadnosti spadale pod Ljubljano. Čeprav se kmetije na teh Goricah omenjajo prvič okoli leta 1200, so po nastanku in ureditvi nedvomno starejše.⁵ V srednjem veku jih imenujejo listine Gorice v Blatu ali kratko malo Gorice, pa tudi Spodnje Gorice. Označbe in razlikovanja Vnanje in Notranje Gorice ni zaslediti v virih pred prvo polovico XV. stoletja.⁶

Ob severozahodnem robu Barja je v rimski dobi vodila cesta iz Emone proti Nauportu (Vrhnika) in dalje na Kras. Njen potek je dobro znan, sledil je v glavnem smeri današnje ceste Ljubljana—Vrhnika.⁷ Vič, ki je od naselij na jugozahodno stran Ljubljane brez dvoma eden starejših krajev, ima lego, kakršna je značilna za mnoge kraje, nastale v srednjem veku v območju starih rimskih cest: jedro stare vasi Vič leži nekoliko vstran od poteka rimske ceste, tam, kjer zavije pot čez Gradaščico v Kozarje.⁸

V prostoru od Viča proti jugozahodu in zahodu se držijo starejša naselja podnožja gričevja. Večje naselitveno jedro je iskati okoli Šujce in Dobrove. »V Šujci« je srednjeveška naselitvena označba za širši okoliš. V njem, »ob potoku Šujci«, ali »v Šujci«, je bilo tistih 12 kmetij, ki jih je ondod okoli leta 1200 prejel samostan pri Št. Pavlu na Koroškem, jih dal kasneje v fevd in leta 1438 odprodal.⁹ Dobrova (Hard), ki je 1354 označena z lego »v Šujci«, je eno izmed obeh naselij z imenom Šujca, ki ju viri omenjajo (1414 julij 8, zu peden Schewczen; 1431, 1444, zu baiden Schewczen).¹⁰ Stranska vas pri Dobrovi ima označbo, ki jo večkrat najdemo v bližini večjih in starejših vaških naselitvenih jeder, kjer se v nasprotju do »glavne vasi« — v našem primeru sta to »obe Šujci« (Šujca in Dobrova) — manjša vas v bližini imenuje »stranska«. Celotni okoliš od Viča pa v dolini Gradaščice do Šujce in Hruševega pa vzdolž vrhniške ceste štejejo za starejše naselitveno ozemlje. V upravnem oziru je bila v poznejšem srednjem veku tamkajšnja deželno knežja posest združena v obsežno župo Kozarje, ki se je širila proti jugozahodu tja do Lesnega brda.¹¹ Slovenska naselitve v teh krajih je zasegla ozemlje, ki je bilo v območju velike ceste Emona-Nauportus in pota proti Polhovemu Gradcu že v predslovenski dobi močno naseljeno.¹² Kot marsikje drugje na Slovenskem so se tudi tukaj v območju in okviru meja predslovenskih gradišč naselili Slovenci že v starejši dobi.¹³ Tudi zemljiška razdelitev na grude, nepravilne delce in prehodne

oblike med grudami in delci kaže, da moramo v celotnem območju vrhniške ceste od Viča navzgor, v spodnjem delu doline Gradaščice, pa tudi v okolišu bližnjih že zgodaj naseljenih barjanskih Goric računati z ozemljem, ki je bilo v glavnem starejše naselitveno območje.¹⁴

Neprimerno šibkejša od naselitve vzdolž vrhniške ceste je bila slovenska kolonizacija v območju velike rimske ceste, ki je iz Emone potekala na jugovzhodno stran; v mislih imam cesto, ki ji sledi v glavnem današnja Dolenjska cesta v smeri proti Škofljici.¹⁵ Starejša naselja, redka po številu in majhna po obsegu, so pomaknjena na prve širše terase nad cesto, medtem ko so hiše ob cesti povečini novejšega datuma. Barjanska stran od Rudnika do Lanišč je nekdanj po upravno politični ureditvi spadala pod občino Dobrunje, ki je daleč stran, onstran gričevja v smeri proti Posavju.¹⁶

Manjše naselitveno jedro v tem okolišu so kraji Daljna vas, Srednja vas, Sadinja vas in Sela. Zate vasi je sporočena skupna označba Čemšenik.¹⁷ Od naštetih krajev mi je po času omenjanja znana najstarejša označba za Sadinjo vas iz leta 1278 (Schepfendorff),¹⁸ za druge pa šele iz XV. stoletja. Srednja vas je naselje, ki leži dejansko v sredini tega majhnega naselitvenega jedra; Daljna vas je naselje v neki oddaljenosti od središčnega kraja; Sadinja vas ima označbo po funkcionarju sodne in upravne službe z imenom sodin; Sela so »sedla«, ime, ki je v časovnem zaporedju naseljenosti pri nas navadno starejše. Sploh kažejo tipi imen za te kraje na njihov starejši nastanek. Prva znana omemba Rudnika je šele iz leta 1496.¹⁹

Če povzamemo naša izvajanja, moremo glede naselitvene povezanosti Ljubljane na južno stran ugotoviti naslednje:

Najboljša je bila povezanost v območju ceste proti Vrhniki, od koder je segala po eni strani v dolino Gradaščice, po drugi strani pa vključevala Notranje in Vnanje Gorice po zemlji, razmeroma primerni za kmetijsko obdelavo.

Na jugovzhodno stran, v območju Dolenjske ceste, je naselitvena povezanost ljubljanskega območja sorazmerno šibka. V odseku ceste proti Dolenjski med Ljubljano in Škofljico poteka meja med gorenjskim in dolenjskim dialektnim območjem slovenskega jezika, meja, ki je bila v nekdanjih časih slabega prometa nedvomno mnogo ostrejša, kot je dandanes, in ki kaže, da je treba ločiti in razlikovati naselitveno območje in izhodišče okoli Ljubljane od naselitvenega območja in izhodišča na Dolenjskem.²⁰

Tik južno od Ljubljane je bil naselitveni prostor ostro odrezan proti Barju, kamor ni

segal. Trnovo, danes ljubljansko predmestje v to smer, se v meni znanih virih do začetka XVI. stoletja ne imenuje. To in pa pomanjkanje njiv, kozolcev in tako imenovanih patidenških hiš v kasnejšem razvoju govori prav tako za kasnejši nastanek tega naselja.²¹

Najbolj južna točka, do začetka XVI. stoletja znana iz topografije Ljubljane v smeri proti Barju, je mlin ob Gradaščici, ki se omenja prvič 1489 in ga je 1497 pridobil mlinar Peter Kolesia; po njem so mlin in kraj začeli imenovati Kolezija in ga še danes tako imenujejo.²²

V primerjavi z južnim obrobjem Ljubljane je bila neprimerno bolj intenzivno naseljena in za nastanek pa razvoj ljubljanske meščanske naselbine pomembnejša naselitev ljubljanskega Posavja, to je ozemlja približno od Mednega na severozahodu pa vzdolž Save na njeno desno in levo stran, z vključenim ljubljanskim poljem nekako do izliva Ljubljance v Savo. Že v starem veku je bil ta kraj veliko bolj obljuden in kultiviran kot okoliši južno od današnjega glavnega mesta Slovenije. V starem veku sta peljala čez ljubljansko Posavje dva velika pota: cesta, ki je od Emone peljala proti severu v skoraj ravni smeri in prečkala Savo med Ježico in Črnučami, in cesta, ki je na desni strani Save vodila v približni smeri današnje gorenjske ceste. V območju obeh cest pa tudi izven njih imamo obilo sledov in podatkov, ki govore za sorazmerno gosto naseljenost ljubljanskega Posavja v rimski dobi.²³

Starejša naselja slovenske dobe v ljubljanskem Posavju se vključujejo v okvirni naselitveni prostor, ki mu črtajo meje gradišča od dobe železa dalje. Oklepala so ta naselitveni prostor že v dobi železa in v naslednjih razdobjih vse do Rimljanov. Gradišča nad Šentvidom, verjetno na Šmarni gori, nad Črnučami, nad Sv. Jakobom ob Savi, na Ajdovščini nad Dolom, pri Zalogu ob Ljubljanci, nad Sostrim, verjetno tudi na ljubljanskem gradu in Šišenskem hribu, so postojanke, ki obmejujejo naselitveni prostor, poseljen tudi po Slovencih že v starejši dobi.²⁴

Rimski dobi sledi doba selitev ljudstev. Ta je v prostoru Ljubljane tudi pustila nekaj sicer redkih sledov (germanski grob v Emoni ob današnji Titovi cesti?, drobna najdba z ljubljanskega gradu).²⁵ Od okoli leta 600 dalje pa računamo s slovensko dobo.

Zapisanih podatkov o Ljubljanici in naseljih okoli nje v prvih petih, šestih stoletjih, odkar so se Slovenci naselili v te kraje, nimamo. Najstarejše omembe naselij v pisanih virih ne segajo z Ljubljano vred nazaj pred sredino XII. stoletja. Do leta 1300 ome-

njajo komaj 11 vasi z lego v ljubljanskem Posavju.²⁶ To seveda ne olajšuje proučevanja obdobja starejše slovenske naselitve okoli Ljubljane.

Do neke mere so nam v pomoč arheološke najdbe, ki so za starejšo slovensko dobo izkazane na treh mestih današnje Ljubljane: grobišče med Novim trgom in Salendrovo ulico na dvorišču Slovenske akademije znanosti in umetnosti, ki ga je po času staviti v IX. stoletje (z žitnimi shrambami prav tam, ki so nastale nekje v XI. ali XII. stoletju), grobišče pri cerkvi sv. Petra, ki ga je po času staviti v X. stoletje in grob, ki so ga odkrili na Mirju.²⁷ Iz teh arheoloških najdb moremo seveda sklepati, da je v njihovi bližini najmanj v razdobju od IX. do XII. stoletja bilo neko ali so bila neka selišča.

Ob takem stanju glede pisanih in arheoloških virov se moramo seveda ozreti tudi po drugih virih, pripomočkih in načinih raziskavanja, da potrdimo to, kar nam pisani in arheološki viri s svojim jezikom govorijo in vobče, da doženemo starejše naselitvene razmere na ozemlju Ljubljane v njenem današnjem širokem obsegu.

Vasi ljubljanskega Posavja moremo razčleniti na tri naselitvene proge: 1. vasi ob njegovem zahodnem in južnem robu, od Medna pa mimo Šentvida, Dravelj, Kosez in Šiške do vasi, ki se od ljubljanskega Šentpetra pa do Zaloga vrste ob desni in levi strani reke Ljubljance; 2. vasi postavljene ob južno ježo Save od Vižmarij do Spodnje Zadobrove; 3. vasi na levem bregu Save, od Šmartnega pod Šmarno goro, pa mimo Gmelj in Črnuč do Sv. Jakoba ob Savi. Poskusimo dognati, katera vaška naselja v teh treh naselitvenih progah ljubljanskega Posavja bi utegnila biti po nastanku starejša in katera mlajša.

Območja starejše naselitve so nedvomno kraji starejših fara ali prafara, kakor jim pravimo, in pa bližnji okoliši takih farnih središč. V ljubljansko Posavje segajo območja treh prafara: Šentpeter, Šentvid in Šmartno.

Začnimo s Šentvidom. Po Valvasorju — ki pa vira za svojo trditev ne navaja — sega začetek te fare v leto 1085.²⁸ Vid je svetnik, ki so mu postavljali in posvečali cerkve zlasti za časa cerkveno reformnega gibanja v XI. stoletju. Kolikor so Vidove cerkve na Koroškem kakorkoli datirane, so nastale, kot se kaže, vse okoli leta 1100.²⁹ Že zato ne gre kratko malo zameriti Valvasorjeve letnice o začetku šentviške župnije, ki temelji prejkone na stari, toda zanesljivi in dobri tradiciji. Razen tega je prav druga polovica XI. stoletja čas, ko so bile v oglejskem patriarhatu izvršene obsežne cerkvene reforme

in na novo urejene mnoge fare, zlasti še na ozemlju, ki je na Kranjskem v cerkvenem pogledu spadalo pod Oglej.³⁰ Posebno doba patriarhov Ravengerja (1063—1068) in Sigeharda (1068—1077) je značilna po teh prizadevanjih. Prvotno je patronat nad šentviško faro pripadal oglejskemu patriarhu.

Sosed šentviške fare je ljubljanski Šentpeter. Vse kaže, da je fara Šentpeter starejša od fare Šentvid in da je Šentvid od Šentpetra odcepljena fara. Tudi pri Šentpetru je bil prvotno patron oglejski patriarh. Pravilo pa je, da so fare istega patronata na ozemlju, ki po geografskih, gospodarskih in drugih značilnostih predstavlja strnjeno enoto, déli ozemlja, ki je bilo prvotno v cerkvenem pogledu večja enota.³¹ Šentpeter in Šentvid ležita na takem ozemlju, oba sta fari v ljubljanskem Posavju, ki je tako okoli Šentvida kot okoli Šentpetra glede svojih geografskih značilnosti in načina gospodarske izrabe tu kot tam enako. Za prvotno cerkvenoupravno enoto ozemlja, razdeljenega kasneje na dve prafari, govori tudi dejstvo, da sta bili ob ustanovitvi ljubljanske škofije leta 1461 obe fari dodeljeni oziroma vteleseni le-tej, ne pa mogoče ena ljubljanski škofiji, druga bi pa ostala, postavim, pod upravo oglejskega patriarhata, do česar je ob silni razkosanosti na ozemlju nove ljubljanske škofije tudi v okoliših z enakimi prirodnimi in geografskimi pogoji večkrat prišlo.³²

Če skušamo določiti čas nastanka prafarâ Šentpeter in Šentvid, bomo morali reči: za Šentvid je druga polovica XI. stoletja nad vse verjetna, medtem ko je Šentpeter glede nastanka starejši. Šentpeter je postavljen sredi polja, kjer dolga stoletja pozneje razen cerkve, pokopališča okoli nje, župnišča in mogoče še kake redke hiše ali gospodarske stavbe, ni bilo zgrajenega nič.³³ Tak položaj na odprtem polju pa je bil mogoč, če so bile in ko so bile tudi zunanje razmere ugodne. Od konca IX. pa do sredine X. stoletja so skozi naše dežele v smereh nekdanjih rimskih cest, ki peljejo iz stare Panonije v Italijo, vdirali Madžari. Nedvomno so »ljubljska vrata« bila na potu iz Panonije v Italijo ena glavnih njihovih prehodnih točk. Ta čas pa za postavitev cerkve na planem polju nedvomno ni bil primeren. Pač pa doba zatem, ko je po madžarskih navalih in zlasti v območjih prejšnjih velikih madžarskih pohodov začelo kliti novo politično življenje pa gospodarska obnova, hkrati pa so tudi začeli temeljiteje urejevati cerkvene razmere in zadeve. Zategadelj se mi doba po madžarskih navalih, druga polovica X. stoletja ali pa tudi prva XI. stoletja, še preden je bila v drugi polovici tega stoletja ustanov-

ljena in urejena fara Šentvid, zdi za nastanek šentpeterskega farnega središča prikladen čas. Ali drugače povedano: med okoli 950 in okoli 1050 je staviti začetek fare Šentpeter. S tem bi soglašalo datiranje staroslovenskega grobišča, odkritega pri sv. Petru 1937 in 1953 v X. stoletje, čemur pristavlja arheolog, da obstoj cerkve že tedaj ni izključen.³⁴ Z datiranjem »od okoli 950 do okoli 1050« za stari Šentpeter pa niso izključeni cerkveni in misijonski začetki v območju Ljubljane, ki bi segali nazaj še v IX. stoletje.³⁵ Peter šteje med najstarejše farne patrocinije vobče. Če bi bili fari po nastanku mlajši, bi ju bili ljudje imenovali oziroma bi ju še danes imenovali Sveti Peter in Sveti Vid.

Obe naselji, Šentpeter in Šentvid, sta dobili ime po svetnikih, ki sta jima bili tamkajšnji cerkvi posvečeni. Obe cerkvi sta bili postavljeni sredi polja, ne v večjem ali ob večjem ruralnem naselju. Za Šentpeter sem to že omenil. Enako je tudi Šentvid »brez pravega ruralnega jedra in ga je ustvaril sedež zelo stare fare«. ³⁶ Šele stran od cerkve leži manjše kmečko naselje, ki so ga po prebivalcih sredi polja imenovali Poljane.

Tretja prafara, ki sega tudi še na ozemlje ljubljanskega Posavja, je Šmartno pod Šmarno goro. Šmartno se kot fara omenja prvič leta 1296 (sanctus Martinus sub monte sanctae Mariae, sveti Martin pod goro svete Marije), vendar je njen nastanek nedvomno starejši.³⁷ Martin, ki mu je cerkev posvečena, je zelo star cerkveni patrocinij. Na Koroskem so, zdi se, starejše Martinove cerkve vseskozi ustanove plemičev.³⁸ Za Šmartno pod Šmarno goro pa dokazuje to listina, napisana okoli leta 1118, s katero je plemič Bertolf pridobil za cerkve, »ki mu po vsem pripadajo«, to je v Šmartnem, Zgornjih Pirničah, Spodnjih Pirničah in Hrašah (pri Smledniku) krstno in pogrebno pravico. Te cerkve pod Šmarno goro in v Hrašah spadajo v zvrst tako imenovanih plemiških lastniških cerkva. Postavljali so jih fevdalni zemljiški gospodje na svoji zemlji. Zemljiški gospodje so bili njihovi lastniki in mogli so z njimi razpolagati prav tako kot s svojo drugo imovino.³⁹ Šmartno kot fara je torej očitno nastala iz majhne plemiške lastniške cerkve, ki je stala najmanj že okoli leta 1100, je v začetku XII. stoletja pridobila krstno in pogrebno pravico, bila nato preurejena v farno cerkev in se kot taka, kot že povedano, omenja prvič leta 1296. Za Šmartno kot faro, nastalo iz plemiške lastniške cerkve, govori tudi njen sorazmerno mali ozemeljski obseg, kakršnega srečujemo večkrat prav pri farah takega nastanka; saj štejejo v faro Šmartno še danes mimo vaškega naselja tega imena

komaj še tri vasi: Zgornje, Srednje in Spodnje Gameljne.

Vse tri prafarne kraje ljubljanskega Posavja, Šentpeter, Šentvid in Šmartno (ki ima tudi zelo značilno svetniško ime starejše oblike) moremo torej slediti nazaj do najmanj XI. stoletja. V njihovo območje je moralo spadati neko število naselij, da je zanje na sorazmerno malo obsežnem ozemlju kazalo urediti kar tri farna središča.

Komaj šest in pol kilometra zračne črta Šentpeter in Šentvid oddaljena drug od drugega, Šmartno od Šentvida pa tri kilometre zračne črte. To pa vse na ozemlju, ki je po svoji prirodni oblikovanosti in gospodarski izrabi tal prav iste vrste takó okoli Šentpetra kot okoli Šentvida in Šmartnega. Ustanovitev treh prafara v oddaljenostih, ki so za prafarne sedeže srednjega veka majhne, je morala med drugim narekovati sorazmerno močna naselitvena prežetost tega ozemlja. Katera naselja moremo na tem ozemlju poleg že omenjenih še šteti med taka, ki so starejšega nastanka?

Koseze so imenovali pripadnike starega slovenskega družbenega sloja, ki bi ga smeli imenovati plemiškega. Po svojem obstoju sega nazaj v prva stoletja Slovencev v novi domovini.⁴⁰ Kraji, imenovani po kosezih in kraji, v katerih se kosezi omenjajo, so po svojem nastanku nedvomno starejšega izvora in nastanka. V ljubljanskem Posavju in njegovem obrobju je tudi nekaj koseških krajev.

Koseze severozahodno od Ljubljane, v virih od XV. stoletja dalje »Edling« pri sv. Marjeti, ok. 1500 tudi Kassesu.⁴¹ Kosezi v »molniški župi« jugovzhodno in vzhodno od Ljubljane. Kosezi oziroma koseška zemljišča se omenjajo v Štepanji vasi, Mostah, Dobrunjah, Kašlju, Zagradišču, Podmolnikom in v Brezjah.⁴²

Če poiščemo te kraje na zemljevidu, opazimo, kako je vrsta naselij, v katerih so nastanjeni kosezi, razporejena ob južnem robu ljubljanskega Posavja, od vznožja Šišenskega hriba pa do Kašlja na vzhodu in da je bilo močnejše jedro kosezov v hribih okoli Molnika na jugovzhodno stran Ljubljane. To jedro kosezov je segalo v župo, ki je obsegala vasi Podmolnik, Sadinja vas, Češnjice in Zagradišče.⁴³ Prav te vasi pa so po tipu naselij in po zemljiški razdelitvi vasi v gruči oziroma prvotni zaselki z razdelitvijo na prave ali prvotne grude. Kraje s tako zemljiško razdelitvijo je pa v glavnem in po pravilu šteti v starejšo slovensko naselitveno plast.⁴⁴

Ta skupina vasi v hribovju pod Molnikom pa privlačuje našo pozornost še iz drugega razloga. Sostro, Češnjice, Podlipoglav, Sa-

dinja vas, Sv. Lenart in Zagradišče so kraji, ki so spadali v času pred reformami izza časa cesarja Jožefa II. v cerkvenem pogledu pod dolensko prafaro Šmarje, vsi kraji okoli njih in tam naokrog pa pod ljubljanski Šentpeter.⁴⁵ Kaj je temu vzrok, je težko reči. Na vsak način gre pri omenjenih vaseh za kraje starejše poselitve. Mlajša kolonizacija, ki je zasegla kraje južno in vzhodno od sostrsko-podmolniške enklave, je ondod ustvarila naselja in samotne kmetije razlikujoče se po tipu od sostrsko-podmolniških. Ti kraji mlajše kolonizacije pa v cerkvenem pogledu niso spadali pod dolensko Šmarje marveč pod ljubljanski Šentpeter. Sostrsko-podmolniško jedro je otok starejše naselitve, ki se po zemljiški razdelitvi, tipu vasi in nekdanji cerkveni pripadnosti razlikuje od ozemlja, ki ga obdaja. Prav v tem jedru pa je bilo tudi močnejše naselitveno območje starih slovenskih kosezov, kar zopet kaže na starejšo naselitev.

Nekaj opore za določevanje starosti posameznih naselij nam dajejo tudi tista krajevna imena, o katerih na splošno vemo, da so starejšega tipa. Vendar utegne biti določitev starosti kraja le na podlagi tega kriterija tvegano podjetje. Kajti »starinsko« krajevno imensko obliko so mogla dobiti tudi naselja relativno mlajšega nastanka. Na mestu je previden postopek. Če govorimo o starejših krajih okoli Ljubljane, tedaj imamo v mislih take, ki so mogli nastati še pred XIII. stoletjem.

V skupino takih starejših krajev moremo šteti tiste, katerih ime je na kakršenkoli način v zvezi s predslovensko dobo, na primer Zagradišče nad Sostrim, ki je moralo biti postavljeno za nekim gradiščem. Gradišča so imenovali Slovenci predvsem mesta utrjenih postojank iz predslovenske dobe. Dalje spadajo v kraje starejših naselitvenih plasti navadno tisti, v katerih imenu tiči staro slovensko osebno ime, na primer Črnuče ali Dobrunje. Med imena starejših naselij je šteti navadno tudi stanovniška imena, ki kažejo — postavim — na prebivalce na gorici, na polju, v »drevju«, ob Savi, zlasti če je v teh imenih ohranjen še sufiks -jan. Sem spadajo Goričane pri Medvodah, prebivalci na gorici — sicer že izven ljubljanskega Posavja — omenjene 1178; Poljane pri Šentvidu in Poljane, ki so danes del ljubljanskega mesta, prebivalci na polju; Savlje, ki so prvotni »Savljane«, to je prebivalci ob Savi ali v smeri k njej; Dravlje, ki so »Drevljane«, prebivalci v »drevju«, to je v hosti, in končno Ljubljana sama.⁴⁶

Starejša naselitvena jedra je iskati tudi tam, kjer se kopiči »zgornje«, »spodnje« ali celó »srednje« ime istega kraja, na primer

Spodnje, Srednje in Zgoranje Gameljne, Spodnja in Zgornja Šiška, Spodnje in Zgornje Poljane v Ljubljani, Spodnja in Zgornja Hrušica, Spodnja in Zgornja Zadobrova, Spodnji in Zgornji Kašelj. Ali pa tam, kjer najdemo poleg vasi, ki je večja ali »velika«, četudi se s tem pridevkom ne imenuje, še »malo« vas, na primer Mala vas v nasprotju do »velike vasi«, ki je v tem primeru Ježica.

Ali pa tam, kjer se ponavlja isto ime pri več krajih. Utik je ime za naselje (Podutik), kmetijo Utik in gozd Utik.⁴⁷ Že omenjeni Čemšenik je označba za skupino vasi: Daljna vas, Srednja vas in Sela nad Dolenjsko cesto. Molnik, ki je označba za srednjeveško župo z njenimi kosezi, je ohranjen danes v vasi Podmolnik in v imenu hriba Molnik. »V Šujci« je označba za vasi in kraje okoli današnje Šujce in Dobrove.⁴⁸

Tudi kraji ob točkah, kjer so že iz davnine vodili preko rek mostovi in brodovi, so glede nastanka navadno sorazmerno stari. Pri Črnučah — Ježici govori za starost srednjeveški brod, ki je peljal čez Savo na mestu, kjer je v starem veku stal most. Pri Tacnu je tudi brod, ki je potnika prepeljal čez Savo v prafarni kraj Šmartno pod Šmarno goro.⁴⁹

Velik pomen za presojo starosti tega ali drugega kraja prisojajo nekateri zemljiški razdelitvi, češ da njene oblike kažejo na starejši oziroma mlajši nastanek kraja, kateremu zadevna kulturna zemlja pripada. Pri taki presoji pa je potrebna velika previdnost. Za Slovenijo imamo na razpologo proučevanja o zemljiški razdelitvi z zelo pomembnimi ugotovitvami. Po teh so: 1. »prvotna kolektivna naselja z razkosano posestjo povečini starejša«; 2. spadajo po veliki verjetnosti v starejšo naseljitveno plast »gručasta naselja (vasi in zaselki) s poljem v grudah, nepravilnih delcih in prehodnih oblikah med njimi«; 3. so naselja s celki ali razkosanimi celki povečini mlajšega nastanka; 4. »vsaj ponekod ni dvoma, da je relativno mlad kolonizacijski nastanek obcestnih in vrstnih vasi s poljem v pravih delcih, v sklenjenih progah ali v kombinaciji obeh sistemov«. Poudarjeno pa je izrecno, da morejo pri vsem tem obstajati izjeme in da se je zemljiška razdelitev mogla tudi spreminjati, oziroma da so jo mogli preurejati.⁵⁰ Če ne glede na te pridržke uporabimo navedene ugotovitve za naselja ljubljanskega Posavja, pridemo do naslednjih izsledkov.⁵¹

Po svojem nastanku starejša naselja. — Naselje staroslovenskih kosezov Koseze pri Ljubljani je vas s poljsko razdelitvijo na nepravilne delce. Naselja v gruči s pravimi in prvotnimi grudami glede na poljsko razdelitev so Podmolnik, Sadinja vas pri Podmolniku, Češnjice in Zagradišče. Razdelitev na

nepravilne delce ima Štepanja vas pri Ljubljani. Vasi v gruči z razdelitvijo na nepravilne delce so Šmartno, Gameljne, Podgorica, Nadgorica, Zgornja Zadobrova. Razdelitev na nepravilne delce imajo vasi Ježica, Savlje in Črnuče.⁵²

Za večino tukaj naštetih vasi smo pa tudi iz raznih drugih, zgoraj navedenih razlogov sklepali, da imamo opravka z naselji starejšega nastanka; pravim za večino, ne na primer za Štepanjo vas. Po drugi strani smo pa po imenu in drugem sklepali še za nekatera naselja, da so starejšega nastanka, ki pa po svojem tipu in zemljiški razdelitvi kažejo na mlajši nastanek. Taka naselja so ljubljanske Poljane in Poljane pri Šentvidu, Moste (kosezi!), Dobrunje in Dravlje. Pri teh naseljih prevladuje zemljiška razdelitev na pravilne delce, na proge in na kombinacije prog z delci, torej zemljiška razdelitev, ki je po svojem tipu v glavnem značilna za naselja mlajšega nastanka.⁵³

Mimo teh navedenih in naštetih naselij je pa okoli Ljubljane še vrsta vasi, ki po svojem imenu in še drugih znakih kažejo, da so po nastanku mlajše.

Okoli Ljubljane moremo torej ugotoviti: 1. močno pomešano zemljiško razdelitev v oblikah, ki so praviloma ali relativno mlajše ali pa relativno starejše; 2. pomešane tipe vasi; 3. krajevna imena, ki govore za nastanek v različnih časovnih obdobjih. Vse to pa na ozemlju, ki je v posameznih predelih ljubljanskega okoliša glede na prirodo tal in pogoje gospodarske izrabe v glavnem enako: Zakaj ob enakih prirodnih in gospodarskih pogojih razlike v zemljiški razdelitvi in tipih vasi, zakaj različni načini poimenovanja krajev? Na ta vprašanja nam morejo dati odgovor izsledki, ki smo do njih prišli pri proučevanju zgodovinskega ozadja kolonizacije ozemlja, na katerem se širi danes »velika Ljubljana«.

Ta kolonizacija je bila po poteku neena- komerna in v starejši dobi šibkejša od poznejše.⁵⁴

Širila je v različnih časovnih obdobjih svoj naseljitveni prostor tudi z dotokom prebivalstva od drugod. Ni samo izgrajevala svoja naselja v organskem razvoju, marveč je tudi ob jedrih starejšega naseljevanja ustanavljala nova. Postavljala je na zemljišču, že pridobljenem za kulturo tal, nove naselbine in pri tem verjetno tudi spreminjala oblike zemljiške razdelitve. Bila je — kot se kaže — po ukrepah zemljiškega gospoda močno razgibana. Vprašanje je, kdaj, kako in pod katerimi pogoji je do kolonizacije te in take vrste moglo priti.

Dva faktorja sta kolonizacijo te in take vrste predvsem pospeševala. Eden je bil po-

večani promet kot posledica gospodarskega razmaha, drugi pa poseben politični razvoj ljubljanskega območja od XII. stoletja dalje.

Večja ustaljenost političnih razmer po končanih navalih Madžarov je od druge polovice X. stoletja dalje bila nedvomno v prid polagoma večajočemu se prometu v ljubljanskem območju. Sploh opazamo v zgodovini Evrope od XI. stoletja dalje gospodarski dvig, ki je zvečal in pospešil promet. Promet se po eni strani nasloni na še delno ohranjene, uporabljive in uporabljene smeri in ostanke rimskih cest in potov, po drugi strani pa zlasti na vodna pota, ki se pri Ljubljani križajo s suhozemnimi. Prometni pogoji so eden glavnih faktorjev, ki so v bližnji soseščini in območju stare pred-slovenske naseljenosti, rimske Emone in pred-rimskega naselja, ustvarili novo naselje med današnjim ljubljanskim grajskim gričem in reko, naselje Ljubljano⁵⁵.

Drugi faktor, ki je pripomogel k intenzivnejši kolonizaciji v ljubljanskem območju, je bil političnega značaja. V XI. stoletju je središče krajine Kranjske in sedež kranjskega krajišnika Kranj. V XII. stoletju pa je poleg Kranja in mimo Kamnika, ki je pod Andechsi, dobivala vedno večjo veljavo Ljubljana. Središče krajine Kranjske se premakne v območje Ljubljane, kjer je pridobil in imel fevdalni rod koroških Spanheimov ogromno zemljiško posest. V prvi polovici XII. stoletja so Spanheimi to posest in sploh moč in oblast v območju Ljubljane pridobili in jo tudi utrdili. V zvezi z ustalitvijo in utrditvijo spanheimske oblasti na Kranjskem v prvi polovici XII. stoletja je prvo omenjanje Ljubljane v zgodovini, v zvezi s tem kolonizatorični razmah v ljubljanskem območju.⁵⁶

Pri utrjevanju in izgrajevanju svoje oblasti v ljubljanskem območju so se morali Spanheimi opreti na svoje ministeriale in viteze. Ti so nastanjeni ali na gradovih, ali pa tudi v vaseh ljubljanskega območja. V virih se začnejo pojavljati imena gradov, brez dvoma opornih postojank spanheimske oblasti v Ljubljani in njeni širši okolici. Na gradovih in po gradovih pa so imenovana imena ministerialov in vitezov, ki so v fevdalni odvisnosti od Spanheimov. Najprej je treba omeniti glavni spanheimski grad Ljubljano s številnimi ministeriali (prvič 1144), nato grad Hertenberg—Jeterbenk v hribih severozahodno od Ljubljane (prvič 1207) in grad Osterberg na vzhodno stran od Ljubljane (prvič 1256).⁵⁷ Menjaje po vasi Hrušici pri Ljubljani oziroma po Ljubljani sami se imenuje pomemben spanheimski ministerialski rod XIII. stoletja.⁵⁸

Spanheimi sami in njihove ministerialske in viteške družine pa ne bi imele materialnega obstanka, če se ne bi mogle opirati na dovolj obsežno zemljiško posest in njeno izkoriščanje, zlasti pa na dohodke od dovolj velikega števila podložnih kmetov na njej. Ta vir materialnega obstanka še pomnožiti in s tem utrditi svojo oblast, za to je šlo Spanheimom v XII. in XIII. stoletju očitno tudi v ljubljanskem območju. Prav tako kot pri kolonizatoričnem osvajanju in utrjevanju svoje oblasti tudi drugod, ob spodnji Krki in Gorjancih na Dolenjskem ali pa v štajerskem Podravju. Kot v teh krajih so segli Spanheimi tudi v ljubljanskem območju v obrobna ozemlja, ki do takrat še niso bila v dovoljni meri kolonizirana in za kulturo tal pridobljena, ali pa ki sploh še niso bila poseljena.

Kakor vse kaže, se je število vasi in obdelovalcev zemlje v spanheimski dobi, to je v XII. in XIII. stoletju v ljubljanski okolici močno pomnožilo. Za nastanek mlajših naselij in verjetno tudi marsikje do naseljevanja ljudi, ki so prišli od drugod, govori — kot tudi v drugih krajih Slovenije — nekaj značilnih krajevnih imen, ki jih je okoli Ljubljane sorazmerno več kot na primer na gorenjskem naselitvenem ozemlju. Med taka štejejo imena krajev, ki so sestavljena iz osebnega imena v posesivni povezavi s samostalnikom »vas«. Na Koroškem segajo taka imena po večini v dobo velikega izgrajevanja kolonizacije pod vodstvom zemljiških gospodov v dobi pred letom 1100.⁵⁹ Okoli Ljubljane, kjer je bil kolonizatorični proces in razvoj počasnejši, se dá nastanek takih imen in ustreznih selišč lepo uskladiti z dobo Spanheimov v XII. stoletju, ki je za te kraje šele doba velikega izgrajevanja pod vodstvom zemljiških gospodov. Če je osebno ime po jezikovnem izvoru nemško, to pri praksi dajanja imen osebam v tisti dobi v naših krajih še ne mora govoriti za morebitne naseljence nemškega jezika.

Okoli Ljubljane so imena te vrste: Vižmarje, prvič 1283 Geiselmansdorf, od osebnega imena Gîselman ali Gîsalmâr.⁶⁰ Guncle, 1431 Gunczleinstorff, od osebnega imena Gunzilo ali Gunzili.⁶¹ Štepanja vas je od kraja Diepoldova vas, torej »Depalja« vas, 1421/2 Diepoltstorff.⁶² Stanežiče pri Šentvidu so poimenovane po nekom, ki je imel ime z osnovo -stan-, 1431 Stanestorff.⁶³ »Vas« je po starem tudi Zalog pod Ljubljano, ki ima poleg označbe Zalog v XIV. in XV. stoletju tudi označbo Seidendorf in podobno.⁶⁴

Kolonizacija v ljubljanskem območju se je razprostrla preko ozemlja, ki je bilo od davnine bolj kot dandanes pokrito z gozdom, dobravami in logi. Nedvomno je koloniza-

cija marsikaterega teh gozdov, dobrav in logov izkrčila, oziroma jih glede obsega zmanjšala. To dokazuje sorazmerno veliko število starejših pa tudi mlajših naselij z imeni, ki kažejo na nekdanjo nedvomno večjo gozdnatost našega ozemlja. Dobrova jugozahodno od Ljubljane, Dobrava pri Ježici, dve Zadobrovi na Ljubljanskem polju, Zalog v ondotni bližini, Utik (po razlagi L. Pintarjevi to kar »mlad gozd«),⁶⁵ Dravlje (ljudje v drevju, hosti, glej zgoraj str. 98), Hrastje pri Smartnem ob Savi. Ta in krajevna imena te vrste je šteti v to skupino.

V zvezo s kolonizatoričnim razmahom v okolici Ljubljane v času, ko so v XII. in XIII. stoletju Spanheimi tod utrjevali in imeli oblast, spravljam v zvezo pisano podobo zemljiške razdelitve in talnih načrtov vasi na ljubljanskem Posavju, na kar sem že opozoril. Kolonizacija, ki je bila izpeljana po nekem načrtu in ki se po prebivalstvu in po načinu izvedbe loči od načinov naseljevanja v starejših časih, ki ob ozemlju in na ozemlje starejših kolonizacij pošilja nove koloniste — kolonizacija te vrste zapušča pogostokrat za sabo sledove v zemljiški razdelitvi in talnih načrtih vasi. Menim, da je najti sled tovrstne kolonizacije v oblikah zemljiške razdelitve in talnih načrtov v mnogih vaseh okoli Ljubljane.^{65a}

Zemljiška razdelitev na proge je tista, pri kateri gredo od vaških domov pravilne proge pripadajočega polja in zemljišča v enem kosu do gozda ali do meje vaškega zemljišča.⁶⁶ Taka zemljiška razdelitev na proge je v ljubljanskem Posavju zastopana v tolikšnem in tako strnjenem obsegu kot malokje drugod na slovenskih tleh. Naletimo nanjo pri vaseh Spodnja in Zgornja Šiška, Kleče, Moste, Studenec, Slape, Vevče, Zgornja Hrušica, Bizovik, Dobrunje in v vzhodnem delu vasi Zadvor. Zemljiška razdelitev na proge pa velja na splošno za razdelitev mlajšega tipa, ki je pogostokrat v zvezi s kolonizacijo po načrtu. Nastanek te in take zemljiške razdelitve bi lepo sovpadal s kolonizacijo v XII. in XIII. stoletju, ki je pod vodstvom zemljiškega gospoda zasegala in zasegla za poljedelstvo še ne pridobljena območja Ljubljanskega polja, ki je krčila ondotne dobrave in loge, postavljala nova naselja in orno zemljo razdelila na proge. Je pa tudi mogoče, da je šele ta kolonizacija do takrat še slabo kolonizirano in glede zemljiške razdelitve poprej drugače razdeljeno zemljo razdelila na proge. Zakaj tudi to se je dogajalo.

Kolonizacija za časa Spanheimov pa je izven ravninskega sveta posegla tudi v hribovje okoli Ljubljane. Na jugovzhodno stran našega mesta je hribovje med Barjem na za-

hodu in vrhovi okoli Janč na vzhodu ozemlje, ki je sorazmerno šibko naseljeno. V pasu tega slabo naseljenega ali pa celo nenaseljenega okoliša poteka meja med gorenjskim in dolenskim narečjem.⁶⁷ Peščena zemlja v teh krajih marsikje ne nudi dovolj ugodnih pogojev za kmetijstvo, tako da so v gospodarskem pogledu ti še danes v velikem obsegu z gozdom pokriti kraji pasivni.⁶⁸

Na dolensko stran je segla kolonizacija od dolenske strani do Lipoglava in Javora. Ondod so posestne postojanke enega izmed glavnih nosilcev kolonizacije na Dolenskem v XII. in XIII. stoletju, samostana Stične. Že kmalu po ustanovitvi (1136), sredi XII. stoletja, je izpričana posest Stične »na gori Lipoglav«. Lipoglav (Lipoglaw) in Javor (Ahorn) sta stiška tudi še sto let kasneje (1252) in stiški sta obe vasi tudi še po urbarju tega samostana iz začetka XVI. stoletja.⁶⁹ Kaže se, da se je hkrati s kolonizacijo pomikal tudi promet od šmarsko-dolenske strani preko Lipoglava in molniških hribov v smeri na spodnjo Ljubljano.⁷⁰

Na ljubljanski strani, to je v hribovju, raz katero tečejo vode v Ljubljano in Savo, je iskati starejše naseljitveno jedro okoli Podmolnika in Podlipoglava z že omenjenimi ondotnimi kosezi in že omenjeno cerkveno in svetno pripadnostjo sostrsko-podmolniške enklave pod Dolensko.⁷¹ Okoli te enklave se pa vije pas ozemlja, ki spada z Lipoglavom, Javorom in drugimi kraji v cerkvenem pogledu pod ljubljanski Šentpeter, je v stvarih sodstva pod deželskim sodiščem ljubljanskim in podrejen odvetnikom šentpeterske fare v Ljubljani, to je v XII. in XIII. stoletju Spanheimom in mora zadevne datavte plačevati v Ljubljano. Spanheimi imajo v gozdovih okoli Lipoglava in Javora svojo gozdno in lovsko pravico.⁷² Krčijo gozdove in širijo kolonizacijo, ki pa na teh, po naravi za gospodarsko izrabo ne preveč ugodnih tleh posebno ne uspeva. Dokaz za to se mi tudi zdi veliko število pustih kmetij okoli Molnika in Lipoglava ob koncu XV. stoletja.⁷³

Kolonizacija poznejših časov, čeprav šibka in slabo uspevajoča, je pa vendarle do neke mere izpolnila ta nekdanj neobljudeni ali slabo obljudeni pas ozemlja, ki se širi od Barja pa do severnih pobočij janških in štangarskih hribov. Prevladujoče oblike selišč, kot po navadi v takih sorazmerno kasno koloniziranih krajih, so razložena naselja in samotne kmetije, prevladujoča zemljiška razdelitev pa so tako imenovane drugotne grude in celki.⁷⁴ Imena krajev, omenjena v virih razmeroma pozno, so za te vrste mlajših kolonizacijskih območij tipična. Dejansko so to priimki kmetskih posestnikov, nastanjenih v razloženih naseljih in samotnih

kmetskih domovih, v edninski ali množinski obliki. Na primer: Žagarji, Zavrharji, Osredki, Brezovar, Seljan, Ipavec, Skakovnik; dvakrat tudi krajevno ime Laze.^{74a}

Nekaj podobnega glede zemljiške razdelitve, tipa naselij pa poteka naselitve velja tudi za hribovje zahodno od Ljubljane. Tu »ne moremo več govoriti o sklenjenih vaseh ali zaselkih, temveč o izrazitih razloženih naseljih, ponekod pa kar o samotnih kmetijah«, pri kmetijah je zemljišče posameznega posestva »skoraj povsod arondirano v enem kosu, v celku«. To velja več ali manj za Glince, Dolnice, Kamno Gorico, Podutik in Vrhovce.⁷⁵ Te geografove ugotovitve potrjujejo podatki, ki jih črpamo iz arhivalnih virov. V polhograjskem urbarju iz leta 1498 je v Glincah, Dolnicah in Kamni Gorici navedena le po ena kmetija. V Dolnicah jo ima kmet z imenom oziroma priimkom Primož Dolničar (Dullnytzar).⁷⁶ V Vrhovcih je bila prvotno ena sama kmetija s kmetom, ki ima priimek Vrhovec.⁷⁷ Način, kako urbar našteva in navaja posamezne kmetije, kaže na njihovo razporejenost v obliki razloženih naselij in samotnih kmetij s posestjo v celku. Taka naselja in kmetije pa so nastajala poglavitno v relativno mlajših časovnih razdobjih. Z njimi je kolonizacija vdiralna v vzhodno obrobje obsežnega gozdnega kompleksa Lutik-Utik, ki se, označen s tem imenom, širi kot obsežen deželnoknežji »boršt« daleč noter proti Polhograjskim Dolomitom.⁷⁸ Nova naselja, največ samotne kmetije, nastajajo in se omenjajo sorazmerno pozno; med njimi tiste tri v »Luttich« -Utiku, podeljene Stični leta 1178.⁷⁹

Vdiranje kolonizacije v robove velikih deželnoknežjih »borštov«, kot je bil eden teh Lutik-Utik, tudi sicer marsikje drugod na Slovenskem ni neznan pojav. Za gorenjsko naselitveno območje naj omenim kolonizacijo ob robovih deželnoknežjega Udenboršta severno od Kranja. Tudi v te robove hribovja zahodno od Ljubljane je za časa Spanheimov verjetno vdiralna močnejša kolonizacija. Leta 1207 se omenja v virih prvič grajska postojanka spanheimskih ministerialov, gospodov iz Hertenberg — Jeterbenka.⁸⁰ Kot je bil Osterberg — »grad na vzhodu« (öster, srednjevisokonemško, »na vzhodu«) nad Zalogom mejnik spanheimsko-ljubljanskega območja na vzhodno stran, tako je bil Hertenberg — »trdni grad« (srednjevisokonemško hert, »trden«) mejnik spanheimsko-ljubljanskega zemljiškega in kolonizacijskega območja na zahodno stran.⁸¹

Med obema gradoma, Hertenbergom na zahodu in Osterbergom na vzhodu, med levim bregom Save od Šmarne gore navzdol na severu in Barjem ter Molnikom na jugu,

na tem ozemlju so nastajala in stala naselja ljubljanskega naselitvenega območja. Z meščanskim naseljem, ki nastaja pod gradom Ljubljano, so bila več ali manj povezana, tako po upravi, fevdih, gospodarstvu in kolonizaciji.

Proučevanje starejše kolonizacije ljubljanskega območja nam je dalo naslednje izsledke, pomembne za razumevanje nastanka ljubljanskega meščanskega naselja.

V zgodnji slovenski dobi kaže območje današnje Ljubljane glede na naselitev naslednjo podobo: Gosteje in po času sorazmerno zgodaj je bilo naseljeno ljubljansko Posavje, zlasti njegov zahodni in južni rob, pa dalje ježe na desni in levi strani reke Save. Vendar pa so bili obsežni deli tega ozemlja v veliko večji meri kot dandanes še pokriti z gozdom, dobravami in logi.

Gosteje in po času sorazmerno zgodaj je bila naseljena tudi jugozahodna okolica današnje Ljubljane s spodnjim delom doline Gradaščice (»v Šujci«) pa severozahodno obrobje Barja s pripadajočimi Goricami (danes Vnanje in Notranje Gorice).

Z izjemo manjšega naselitvenega jedra »Čemšenika« (Daljna vas in okolica) je v starejši dobi slabo ali pa skoraj nenaseljen pas ob Dolenjski cesti.

Nenaseljeno je v starejši dobi Barje vse do južnega obrobja današnjega ljubljanskega mesta.

Opisana naselitev v ljubljanskem okolišu je del gorenjskega naselitvenega prostora ob njegovem skrajnem južnem robu. Pas slabo naseljenega ali celo nenaseljenega ozemlja od Barja do Janških hribov loči gorenjski naselitveni prostor od dolenjskega, hkrati je ta pas ostra meja med gorenjskimi in dolenjskimi govori slovenskega jezika.

Do XI. stoletja so bila politična in gospodarska središča gorenjskega naselitvenega prostora v njegovih osrednjih delih (Kranj, Kamnik), ne na mestu kjer je nastala Ljubljana.

Dva faktorja: zvečanje prometa, kar je v zvezi z ustaljenostjo političnih razmer po končanih madžarskih navalih in s splošnim gospodarskim dvigom od XI. stoletja dalje, pa politični razvoj sta pripomogla, da se je gospodarsko in politično središče gorenjskega naselitvenega prostora pomaknilo na njegov južni rob, na mesto in v okoliš današnje Ljubljane.

Po pridobitvi obsežne zemljiške posesti v ljubljanskem območju po fevdalnem rodu Spanheimov v prvi polovici XII. stoletja in s porastom ter ustalitvijo njihove oblasti ondod so bili v ljubljanskem območju postavljeni utrjeni fevdalni sedeži (gradovi Ljubljana, Jeterbenk, Osterberg) in semkaj

so se začele priseljevati fevdalne rodbine tudi od zunaj. Predvsem pa je prišlo do obsežne nove kolonizacije, ki kaže v mnogem celo na izvedbo po načrtu. Nastalo pa je tudi novo meščansko naselje Ljubljana, ki postane s svojim gradom politično, gospodarsko in strateško središče obsežnega zemljiškega kompleksa fevdalnega rodu Spanheimov.

Nova kolonizacija izza dobe Spanheimov, to je XII. in prva polovica XIII. stoletja (ki je seveda navezala tudi na starejšo), se je razmahnila zlasti v ljubljanskem Posavju. Z njo je spraviti v zvezo pisano podoba, ki jo v okolišju Ljubljane kažejo tipi vasi in njim pripadajoče zemljiške razdelitve. V dobi Spanheimov je, tako se kaže, segla močnejša kolonizacija tudi v hribovje zahodno in vzhodno od Ljubljane, ki je bilo do takrat le slabo naseljeno, ponekod pa celo nenaseljeno (hribovje od Barja do Janških hribov, hribovje v smeri proti Polhograjskim Dolomitom).

Na kraje starejše oziroma mlajše kolonizacije smo sklepali tudi iz krajevnoimenskih oblik in omenjanja krajev v pisanih virih, iz selišč staroslovenskih kosezov, zgodnjega obstoja treh prafara (Šentpeter, Šentvid, Šmartno), zemljiške razdelitve, tipov naselij, arheoloških najdb in kasnejše upravne razdelitve. Starejša naselja so se razprostrla na ozemlju, ki je bilo že v pred-slovenski dobi sorazmerno gosto naseljeno in prometno.

OPOMBE

Avtor je oddal rokopis te razprave ljubljanskemu Mestnemu arhivu kot redaktorju Zgodovine Ljubljane, II. del; v sporazumu z redakcijo objavljamo razpravo prof. Kosa v celoti

1. Anton Melik, Ljubljansko mostiščarsko jezero in dediščina po njem (Dela 5, Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, prvi razred, 1946, str. 112 dalje in zlasti str. 124 dalje), s starejšo literaturo. — Milko Kos, Starejša in mlajša naselja okoli Ljubljane, Geografski vestnik 25 (1951), 167. — 2. Anton Melik, Ljubljana pred 800 leti, Geografski vestnik, 22 (1950), 174, 177. — 3. Najstarejši znani zapisi podatek za označbo Blato — mos za Ljubljansko barje iz leta 1500: moes ze Yge (Blato pri Igu), Schumijev Archiv für Heimatkunde 2, 245. — 4. A. Melik, Ljubljansko mostiščarsko jezero, 71 dalje; Josip Korošec, Oris predzgodovine Ljubljane (Zgodovina Ljubljane), 245 (z literaturo), 246, 258 dalje, 277. — 5. Gradivo za zgodovino Slovencev 4, 902 (1197—1202); Jaksch, Monumenta historica duccatus Carinthiae 4, 452, n. 2563 (1254 marec 3). — Osem kmetij, ki jih je samostan v Šentpavlu na Koroškem po podatkih navedenih listin imel »na Goricah«, je treba lokalizirati v Notranje Gorice in bližnjo Plešivico (P. Blaznik, Doneski k hi-

storični topografiji ljubljanske okolice, Zgodovinski časopis 6/7, 1952/3, 394). — Lokalizacija »pri reki Ljubljani« kaže, da je tudi štiri kmetije, ki jih je »na Goricah« prejel 1275 štiri samostan, treba staviti v Notranje Gorice (M. Mikuš, Topografija stiške zemlje, 50). — 1314 (maj 6) je ljubljanski mešanik Nikolaj iz rodu Porgerjev izpričal, da je od samostana v Šentpavlu kupil kot fevd 20 kmetij na Kranjskem, in sicer 8 »in Puchel iuxta fluvium Laybach«, 12 pa, ki leže »iuxta ripam Sheutz« (Fontes rerum Austriacarum, II. Abt., 39, 201 = B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku). — Šentpavel je 1437 (april 7) prodal osem kmetij »v ljubljanski fari na Blatu (in dem Moos) v vaseh Notranje Gorice (Innergörs) in Plešivica (Plessibicz)«; Fontes rerum Austr., II. Abt., 39, 366. Teh osem kmetij na Gorici v Blatu pri Ljubljani (zu Görizta im Moos bey der Laibach) je 1438 (junij 23) prejel samostan v Bistri (B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku). — Prim. M. Kos, Srednjeveška Ljubljana (1955), 42 in op. 159 na str. 70. — 6. Notranje Gorice — Innergörs, glej opombo 5. — Vnanje Gorice, prvič Ausser Goriczsch, 1444 (notranjeavstr. fevdna knjiga, kod. W 724, fol. 268', v Držav. arhivu na Dunaju). — 7. A. Premerstein — S. Rutar, Römische Strassen und Befestigungen in Krain (1899), 10; S. Rutar v Izvestjih Muzejskega društva 4 (1894), 162 in 9 (1899), 35. — 8. Vič, prvič Weyze, 1539 november 15 (listina v Državnem arhivu na Dunaju; B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane). — 9. Citati za listine 1197—1202, 1254 in 1514 pri opombi 5, poleg tega še Fontes rerum Austriacarum, II. Abt., 39, 370, n. 422 (1438 sept. 24). — 10. Listina 1354 marec 18, v Drž. arhivu na Dunaju. — Da je Dobrova ena »obeh Šujc«, kaže primerjava podatkov v notranjeavstr. fevdnih knjigah, 1431 (kod. Bl. 22, fol. 55', Drž. arhiv na Dunaju), 1444 (kod. W 724, fol. 238, 242', 251, prav tam). — Listina 1414 julij 8 (B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku). — 11. Primerjati je treba na primer urbarje iz 1496 in 1547 v Drž. arhivu v Ljubljani (vicedomski arhiv). — 12. Znamenite najdbe iz rimske vile iz I. stoletja v Polhovem Gradcu, kamor je nedvomno morala voditi pot iz Emone (R. Ložar v Glasniku Muzejskega društva, 19, 1958, 85 dalje). — 13. Gradišče pri Logu, Gradišče s tem imenom (529 m) nad Dobrovo, Gradišče pri Sv. Juriju nad Hruševim (Fertica), Gradišče na Kopavniku pri Brezovici (?). — Prim. Jos. Novak, Zgodovina brezoviške župnije (1907), 72. — 14. S. Ilešič v Geografskem vestniku 5/6, 1929/30, 159; 10. 1934. 97; Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, razred za prirodoslovne in medicinske vede, Dela 2, 1950, velika pridejana karta). — 15. O rimski cesti: Premerstein - Rutar, Römische Strassen und Befestigungen in Krain 19; S. Rutar v Izvestjih Muzejskega društva 9 (1899), 41 dalje; J. Klemenc, Zgodovina Emone (Zgodovina Ljubljane 1), 346. — 16. A. Melik, Razvoj Ljubljane, Geografski vestnik 5/6 (1929/30), 118; Ljubljana pred 800 leti, prav tam 22 (1950), 182.

- 17. P. Blaznik, *Zgodovinski časopis* 6/7 (1952/53), 393. — Označba Čemšenik že v listini 1330 sept. 29 (Czremssnich, kod. R 52, fol. 92, n. 208, v Državnem arhivu na Dunaju; B. Otorepec, *Gradivo za zgodovino Ljubljane*); v vicedomskih računih iz 1421/23, kod. 107, v Hofkammerarchivu na Dunaju (Schremssnigk, Srembsnigk, Schremssnigk, Schremssnigk); v fevdni knjigi, kod. 1656, fol. 97, iz leta 1478, v Archiv für Niederösterreich na Dunaju (Zremsenikh); v vicedomskem urbarju 1496 v Drž. arhivu v Ljubljani (Tschremssnigk). — 18. Puzel, *Idiographia ... monasterii Sitticensis*, str. 39 (rokopis v Drž. arhivu v Ljubljani). — 19. Sadinja vas — Sadinabas, 1463, v turjaškem urbarju, nekdanj v arhivu na gradu Turjaku. V vicedomskem urbarju iz 1496 v Drž. arhivu v Ljubljani: Schependorff. — Rudnik, v imenovanem vicedomskem urbarju: Rwdnikh. — 20. F. Ramovš, *Dialektološka karta slovenskega jezika*, 31; *Historična gramatika slovenskega jezika* 7, 114. — 21. A. Melik, *Razvoj Ljubljane*, *Geografski vestnik* 5/6, 1929/30, 135; F. Zwitter, *Razvoj ljubljanskega teritorija*, prav tam, 146. — 22. M. Kos, *Srednjeveška Ljubljana*, 41 in 70, op. 157. — 23. J. Klemenc, *Zgodovina Emone (Zgodovina Ljubljane 1)*, 340 d., 348 d., 349. — 24. A. Müllner, *Emona (1879)*, 20, 71 dalje; J. Korošec, *Oris predzgodovine Ljubljane (Zgodovina Ljubljane 1)*, 269 dalje (z literaturo), 273 dalje. — 25. J. Korošec, *Arheološke najdbe iz dobe selitve narodov in zgodnjega srednjega veka (Zgodovina Ljubljane 1)*, 427. — 26. M. Kos, *Starejša in mlajša naselja okoli Ljubljane*, *Geografski vestnik* 23 (1951), 157. — 27. R. Ložar v *Glasniku Muzejskega društva* 18 (1937), 135 (mogoče že VIII. ali IX. stoletje); B. Škerlj v *Arheološkem vestniku* 1 (1950); P. Korošec, prav tam 2 (1951), 156 dalje in 4 (1953), 324 dalje; S. Gabrovec, prav tam 6 (1955), 134 dalje; J. Korošec in F. Stare, *Arheološka poročila (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, razred za zgodovinske in družbene vede, Dela* 5, 1950), 22 dalje. — 28. Ehre, 8. knjiga, II. 819. — 29. E. Klebel v *Carinthii* I, 117 (1927), 94. — 30. E. Klebel, prav tam 116 (1926), 31 dalje. — 31. E. Klebel, prav tam, 6. — 32. J. Turk, *O početkih ljubljanske škofije*, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 32 (1937), 75 dalje. — 33. M. Kos, *Srednjeveška Ljubljana*, 55. — 34. P. Korošec v *Arheološkem vestniku* 2 (1951), 156 dalje in 4 (1953), 324 dalje; J. Korošec v *Zgodovini Ljubljane* 1, 430 dalje. — 35. J. Rus v *Kroniki slov. mest* 1937, 4. — 36. S. Ilešič v *Geografskem vestniku* 10 (1934), 93, 94. — 37. *Rationes decimarum Italiae nei seculi XIII e XIV*, *Studi e testi*, 96 (1941), 33. — 38. E. Klebel v *Carinthii* I, 117 (1927), 117. — 39. M. Kos in J. Žontar v *Glasniku Muzejskega društva* 20 (1939), 236 dalje. — 40. Kritično ocenjuje najnovejšo dokaj obsežno literaturo, ki je nastala v zvezi z vprašanji okrog kosezov B. Grafenauer v *Zgodovinskem časopisu* 16 (1962), 188 dalje. — 41. Prvič 1414 julij 8 (listina v Drž. arhivu na Dunaju). — Desetinski zapisnik ljubljanskega stolnega kapitlja v arhivu tega v Ljubljani, 1497—1500, str. 96, 158, 165, »in Kas(s)esich«; str. 22 »S. Margaretha in Kasess«. — 42. Vicedomski urbarji v Državnem arhivu v Ljubljani, 1496, 1515—1519, 1527. — Prim. J. Žontar v *Slovenskem pravniku* 54 (1940), 287; P. Blaznik v *Zgod. časopisu* 6/7 (1952/53), 392; B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod*, 332, in *Hrvati u Karantaniji*, *Historijski zbornik* 11/12, 1958—9, 216 (z zemljevidom). — 43. Vicedomski urbarji v Drž. arhivu v Ljubljani, 1496, 1527. — 44. S. Ilešič, *Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem*, 22, 25, 26, 51, 63, 98, in pregledna karta poljske razdelitve na Slovenskem. — 45. M. Miklavčič, *Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave*, *Glasnik Muzejskega društva* 25/26 (1944/5), 8, 54. — 46. L. Pintar v *Ljubljanskem zvonu* 1908, 247, 248, 310 dalje (Ljubljana, Poljane, Goričane). — F. Ramovš, *Historična gramatika slovenskega jezika* 2, 62 (Savlje) in v *Zgodovinskem časopisu* 6/7 (1952/3), 158 (Ljubljana). — Goričane (1178, Gorzach, prepis iz XVIII. stoletja!, *Gradivo za zgodovino Slovencev* 4, 614). — Dravljje, omenjajo se kot Draulach prvič sicer že med 1136 in 1168, toda listina je ohranjena v prepisu iz XVIII. stoletja (M. Mikuž, *Topografija stiške zemlje*, 32, 91); starejše oblike iz sodobnih tekstov: Dreolach, okoli 1330 (*Carniola* 1911, 56), Draewlach, 1358 nov. 1 (listina v Državnem arhivu na Dunaju; B. Otorepec, *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*), Drewlach, 1414 julij 8 (listina v Državnem arhivu na Dunaju). — 47. Utik, že 1178 Luttich (*Gradivo za zgodovino Slovencev* 4, 614); S. Ilešič v *Geografskem vestniku* 10, 1934, 96; L. Pintar v *Carnioli* 1913, 70 dalje; M. Kos, *Srednjeveška Ljubljana*, 50. — 48. Zgoraj stran 95. — 49. Rimski most med Ježico in Črnučami: J. Klemenc v *Zgodovini Ljubljane* 1, 348 (s starjšo literaturo). — 1403 okt. 27, vrfar ze Zernutsch (listina v Drž. arhivu v Ljubljani). — Tacenj, brod prvič 1283 junij 21, vrbar (!) ze Tazzen an der Sawe (*Fontes rerum Austr.*, II. Abt., 31, 400). — 50. S. Ilešič, *Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem*, 98, 99. — 51. O tem obširneje v moji razpravi *Starejša in mlajša naselja okoli Ljubljane*, *Geografski vestnik* 23, 1951, 163 dalje. — 52. Koseze, str. 165; Podmolnik, Sadinja vas, Zagradišče, str. 163; Šmartno, str. 164, 166; Ježica, Savlje, Črnuče, str. 165. — 53. Poljane, Moste, Dobrunje, Dravljje, str. 164, 165. — 54. A. Melik, *Ljubljana pred 800 leti*, *Geografski vestnik* 22 (1950), 183. — 55. A. Melik, prav tam, 177 dalje, 185, s poudarkom prometnega momenta. — 56. A. Melik, prav tam, 186, 188; M. Kos v *Geografskem vestniku* 23 (1951), 168. — Lj. Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, *Rad Jugoslavenske akademije* 250 (1935), 225 dalje. — 57. Ljubljana, 1144 (*Gradivo za zgodovino Slovencev* 4, 201); Hertenberg — Jeterberg, 1207 (prav tam 5, 123); Osterberg, 1256 (*Jaksch, Monumenta hist. duc. Carinthiae* 4, 490). — 58. M. Kos v *Geografskem vestniku* 23 (1951), 169 dalje, s podrobnimi podatki. — 59. E. Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten* 1 (1956), 86 d. — 60. Razlaga imena oziroma lokalizacija: S. Rutar v *Mittheil. des Musealvereines für Krain* 4 (1891), 70; J. Kelemina v *Zborniku zimske pomoči*, 392. — Geiselmansdorf, 1283 (*Fontes rerum Austriacarum*, II. Abt., 31, 398). — 61. *Notranjeavstr. fevdna knjiga*, kod.

Bl. 22, fol. 59, v Drž. arhivu na Dunaju. — Razlaga imena: J. Kelemina, n. n. m., 392. — 62. Računi za kranjski vicedomski urad, kod. 107, v Hofkammerarchivu na Dunaju. — 63. Notranje-avstr. fevdna knjiga; kod Bl. 22, fol. 59, v Drž. arhivu na Dunaju. — 64. 1356 dec. 20, Zalog; 1542 febr. 25, Seydendorf (listina v Drž. arhivu na Dunaju, obe objavljeni v Gradivu za zgodovino Ljubljane); 1451 april 5, Seydendorff (listina v Drž. arhivu v Ljubljani). — Vicedomski urbar iz 1496 v Drž. arhivu v Ljubljani: Salog oder Seidendorff. — 65. L. Pintar v Carnioli 1913, 70. — 65 a. M. Kos v Geografskem vestniku 23 (1951), 172. — 66. S. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve, 18. — 67. F. Ramovš, Dialektološka karta slovenskega jezika, 31; Historična gramatika slovenskega jezika 7, 114. — Zgoraj str. 95. — 68. Krajevni leksikon Dravske banovine (1937), 340. — 69. M. Mikuz, Topografija stiške zemlje, 32, 73, 91. — Jaksch, Monumenta hist. duc. Carinthiae 4, 403 (1252). — Stiški urbar iz leta 1505 v Državnem arhivu v Ljubljani. — 70. A. Melik

v Geografskem vestniku 22 (1950), 182. — 71. Zgoraj stran 98. — 72. Monumenta hist. duc. Carinthiae 4, 403. — L. Hauptmann v Erläuterungen zum Hist. Atlas der österr. Alpenländer IV/1, 463. — M. Miklavčič v Glasniku Muzejskega društva 25/26 (1944/5), 8, 50. — 73. Vicedomski urbar iz l. 1496 v Drž. arhivu v Ljubljani. — 74. S. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve, 28, 85. — 74 a. M. Kos v Geografskem vestniku 23 (1951), 174—176. — 75. S. Ilešič v Geografskem vestniku 10 (1934), 95. — 76. Vicedomski urbar iz leta 1496 v Drž. arhivu v Ljubljani. — 77. S. Ilešič v Geografskem vestniku 10 (1934), 96. — 78. Valvasor lokalizira Lutikh med Ljubljano in Polhov Gradec (Ehre 2, 146). — 79. M. Kos v Geografskem vestniku 25 (1951), 173, 174. — 80. Gradivo za zgodovino Slovencev 5, 123. — Hertenberžani, ministeriali Spanheimov, 1250, 1252 (Jaksch, Monumenta hist. duc. Carinthiae 4, 387; Fontes rerum Austr., II. Abt., 31, 161). — Gl. stran 100. — 81. Prvič 1256 castrum Osterberch (Jaksch, Monumenta hist. duc. Carinthiae 4, 490). — Gl. stran 100.

MURSKOSOBOŠKE BANKE V PRETEKLOSTI

(SPOMINI)

FERID G. KERŠOVAN

Da bi bolje razumeli nastanek in obstoj denarnih zavodov v Murski Soboti, si moramo priklicati v spomin zgodovinske okoliščine in lokalne razmere nekdanje družbe v Murski Soboti.

Po uvedbi dualizma leta 1867 je postala takratna Ogrska toliko kot samostojna dežela v okviru avstro-ogrske monarhije. S tem sporazumom so dosegli, da se je Ogrska znebila Bachove diktature. Toda mentaliteta ljudstva je ostala ista kot pred revolucijo 1848: na videz je vladal liberalni režim, v resnici pa je živel duh fevdalizma še dalje. Politiki, vojaki, juristi, javni uslužbenci in zemljiški posestniki so bili predstavniki tako imenovanih gosposkih poklicev, sloj malih posestnikov pa je pripadal kasti zapostavljenih ljudi.

V takem splošnem okviru je živel takratni »mezőváros Muraszombat« (poljsko mesto Murska Sobota). Njegova patronaža je bila v soboškem gradu. Veleposestnik in član visokega doma grof Geza Szápáry je bil tisti, okoli katerega se je sukalo vse življenje okraja. Njegovi eksponenti okrajni glavar s svojim štabom, verske in prosvetne organizacije so se ravnale po njegovih željah. Valovi vodilnih idej stoletja so prišli do nas v zelo tenkih in modificiranih curkih. Okrog leta 1870 se je pojavil v Murski Soboti mlad advokat Geza Pinter in našel stike s takrat-

no nobiliteto tega kraja, z družino posestnika Berke in z uglednim lastnikom takratne »Krone« (sedaj »Zvezde«) Mostom, z lekarinarjem, okrajnim zdravnikom itd. Pinter se je priženil v družino Berkejevih. Z vso svojo družino je postal eden izmed glavnih stebrov elitnega in ekskluzivnega kroga Sobote. Pinter je zbral okrog sebe določeno število prijateljev, ki so mogli in so bili tudi pripravljene podpisati ter kupiti 300 delnic po 100 florintov, torej 30.000 florintov. S tem se začne zgodovina »Muraszombati Takarékpénztár«. Jasno je, da subskripcija delnic ni bila namenjena širokemu sloju prebivalstva; namenjena je bila osebnim koristim ekskluzivnega kroga ljudi. Ta je tudi prevzel ves paket delnic.

Predsednik-ravnatelj in pravni referent »Muraszombati Takarékpénztár« (brez oznake »Rt«, kar pomeni »delniška družba«) je postal Geza Pinter, člani upravnega odbora so bili okrajni načelnik, predstavniki in poglavarji omenjenih družin. Glavni knjigovodja je bil Josef Kleinrath, zet gostilničarja Mosta. Tudi drugi uslužbenci so bili člani iz družin ustanoviteljev. Zanimivo je, da je bil delničar hranilnice tudi grof Geza Szápáry. Zavod se je ukvarjal z nabiranjem hranilnih vlog in dajanjem kratkoročnih posojil v obliki meničnega eskonta, v glavnem pa je posojal proti zadolžnicam. Dajal je

Kos za 5 delnic Prekmurske banke iz leta 1924 (suhi pečat ima napis Prekmurska banka d. d., Murska Sobota, 1873); levi podpis je Hartnerjev, desni Dobrayev

tudi srednja in dolgoročna posojila na vknjižbo na nepremičnine. To enostavno poslovanje je prešlo v rutino in se je skoraj brez spremembe obdržalo do začetka XX. stoletja. Ni nobenih podatkov o tem, na kakšen način je zavod prestal finančno krizo leta 1892 in valutno spremembo ter 19-odstotno devalvacijo državnih blagajniških zapisov. Verjetno so rezerve krile nastalo izgubo teh finančno-političnih ukrepov.

Po nenadni Pinterjevi smrti je prevzel službo predsednika in ravnatelja evangeljski senior Štefan Kovač; pravni referent je bil Janoš dr. Cifrak iz Szombathelyja toliko časa, dokler ni doštudiral Pinterjev sin. Medtem je hranilnica večkrat zvišala delniško glavnico, vendar je bil priliv novega kapitala neznaten; za izdajo novih delnic so uporabili tekoče dobičke in rezerve. Zavod je izplačeval visoke dividende in tantieme, delnice so imele v redkem prometu visoko ceno. Tu in tam je bila prodana dvestokronska delnica za 1000 kron.

Nenadoma je nastopil grof Žiga Batthyány, veleposestnik iz Tišine. Pripadal je vrsti »revnih grofov« z mezalijanso. Žena je bila namreč meščanskega porekla s Češkega s skromno doto. Na svojem posestvu je uvedel grof prenekatero novotarijo. Nasadil je mnogo okrasnega drevja in grmovja, ukvarjal se je s perutninarstvom in stalno iskal nove vire dohodkov. Manjkalo mu je namreč kapitala za tekoče gospodarske izdatke in daljnosežne načrte. Zato je sklenil, da si bo ustanovil banko, ki naj bi služila njegovi podjetnosti, mimogrede tudi kmetijstvu v okolici. Bil je gospodarstvenik in kapitalist v pravem pomenu besede. Z izrednim instinktom in s pomočjo odvetnika dr. Vratariča je mo-

biliziral v okraju ugledne predstavnike in ustanovil banko z imenom »Muraszombati Mezőgazdasági bank Rt.« (Murskosoboška poljedelska banka d. d.). Banka se je posvetila istim panogam poslovanja kot hranilnica, vendar je bil njen cilj bolj komercialnega značaja. Bila je prva banka, ki je v Soboti financirala in posredovala nakup in prodajo kmetijskega orodja in pridelkov. V okrilju banke je grof ustanovil v Zalaegerszegu podjetje »Magpergető vállalat«, to je, neke vrste semenarno. Banka se je lahko zahvalila grofovi agilnosti in stalno budni iniciativnosti, da je postala v županiji Vas zelo upoštevan gospodarski faktor.

Medtem je šla hranilnica po svoji konservativni poti naprej. Sčasoma je kupila skromno staro pritlično hišo za svoje poslovne prostore; pozneje je zgradila enonadstropno hišo, ki stoji še danes. Med člani vodilnega soboškega kroga je nastalo določeno trenje. Dva člana družine Most in odvetnik, ki je pripadal družini Berke, niso prišli pri hranilnici na svoj račun. Kriza se je rešila na ta način, da se je ustanovila »Délvasmegeyi Takarékpénztár Rt« (Hranilnica južnega dela Železne županije d. d.) s sedežem v Murski Soboti. Njen predsednik ni pripadal nobeni izmed omenjenih družin; bil je rimskokatoliški kanonik Janoš Slepec. V tesni zvezi z družino Most sta pa bila knjigovodja Győző Faschinger in blagajnik Ludvik Most. Pravni referent je bil Šandor Olajoš, Berketov zet. Trenutno so s tem rešili personalni problem. Ta banka ni nastala zaradi ekonomsko-finančnih potreb in je nekaj časa životarila po metodah »Muraszombati Takarékpénztár«, dokler ni nastopila kriza po nesrečni knjigovodjevi smrti. Na-

stali primanjkljaj so krile prizadete družine. Upravni odbor banke je nastavljal namesto umrlega Faschingerja mladega, sposobnega, agilnega domačina. Zdelo se je, da se bo zavod popolnoma saniral in da bo šel po poti prosperitete. Toda med te najbolj optimistične upe je tresčila nova katastrofa. Hranilnica je hotela poslati 10.000 kron v denarnem pismu v Győr zaradi pokritja reeskomptnega dolga. Denarno pismo ni nikdar prišlo do pošte, ker je vsota odjadrala z glavnim funkcionarjem vred v Ameriko. Posledica je bila kompletna revizija in pogajanja z »Muraszombati Takarékpénztárom« zaradi fuzije. Zadeva se je dala rešiti z revalorizacijo vrednosti hiše in z obvezo članov upravnega odbora, da bodo krili deficit. Tako se je izgubila »Délvasmegyei Takarékpénztár« s svojo aktivo in pasivo vred v kontih »Muraszombati Takarékpénztára«.

Ko so potekale te transakcije, je nastala pri »Muraszombati Takarékpénztáru« zelo resna personalna kriza. Sin Geze Pinterja, dr. Nikolaj Pinter, je nastopil, da prevzame dediščino svojega očeta, to je, zelo donosne posle pravnega svetovalca pri hranilnici. Toda na tem mestu se je močno usidral dr. Cifrak in je težko ter z nezadovoljstvom prepustil to dobro službo. Dr. Cifrak je nato mobiliziral svoje prijatelje in znance v Szombathelyu, se povezal s »Szombathelyi Takarékpénztárom« in dosegel, da je ta zavod ustanovil v Murski Soboti še tretji denarni zavod s firmo »Muravidéki Takarékpénztár Rt.« (Pomurska hranilnica d. d.). Dr. Cifraku ni uspelo, plasirati mnogo delnic nove hranilnice, zato je prevzela szombathelyjska hranilnica večino delnic; s tem ni nove hranilnice samo afiliirala, temveč tudi dominirala nad njo. Tako je imela Murska Sobota štiri denarne zavode toliko časa, dokler ni »Muraszombati Takarékpénztár« inkorporiral hranilnice »Délvasmegyei Takarékpénztár«. Toliko zavodov je bilo preveč za takratne razmere. »Szombathelyi Takarékpénztár« je postal nestrpen zaradi premajhne rentabilnosti novega soboškega zavoda. To je prisililo dr. Cifraka, da je iskal modus vivendi, ki naj bi upošteval tudi njegove lastne interese. Uspelo mu je, sporazumeti se z »Muraszombati Takarékpénztárom«. Ta hranilnica je prevzela aktiva in pasiva »Muravidéki Takarékpénztára«, zvišala je delniško glavnico in zamenjala delnice tega zavoda za svoje. Tako je postala »Muraszombati Takarékpénztár« avtomatično afiliacija »Szombathelyi Takarékpénztára«. Osebna vprašanja so rešili tako, da je dobil dr. Cifrak 1/3 dohodkov iz pravnega poslovanja in stalno mesečno plačo kot drugi pravni referent; obenem je postal podpredsednik

hranilnice. Dr. Pinterju sta pripadli 2/3 dohodkov iz pravnih poslov in stalna mesečna plača. V upravni odbor so stopili vidnejši člani upravnega odbora »Muravidéki Takarékpénztára«, za predsednika nadzornega odbora pa je delegirala »Szombathelyi Takarékpénztár« svojega verziranega uslužbenca Gezo Kovacsca. S to spremembo je začel pri hranilnici pihati nov svež veter. »Szombathelyi Takarékpénztár« je vplival na uvedbo novih metod poslovanja in reorganiziral administracijo. Delniška glavnica je znašala 2.000.000 K. Ker je bil trg z delnicami prenasičen, ni bilo mogoče izvesti nadaljnega zvišanja delniške glavnice iz domačih virov.

Po vseh teh transakcijah sta ostala v Murski Soboti samo dva denarna zavoda; oba sta bila močna in sta bolj in bolj uspevala. Po formuli »Szombathelyi Takarékpénztára« je ustanovila »Muraszombati Takarékpénztár« svoje afiliirane zavode v Križevcih in pri Gradu. Voditelj hranilnice v Križevcih je bil evangelijski župnik Darvaš, zavoda pri Gradu pa notar Friderik Šaruga (Mostova linija). Poljedelska banka je imela svoji afiliaciji v Pértóci in v Rogaševcih.

Da bo slika popolnejša, je treba še navesti, da je delovala v Soboti še tako imenovana »Iparos Hitelszövetkezet« (Zadruga obrtnikov) manjšega obsega.

To je zgodovina denarništva v Soboti do izbruha prve svetovne vojne. Po vojni, oziroma po mojem povratku iz vojnega ujetništva so ostale od nekdanje cvetoče hranilnice v Murski Soboti le ruševine starega denarnega zavoda. Razvrednotenje denarja in vojna so opravile svoje. Solidni dolžniki so izkoristili konjunkturo in odplačevali svoje dolgove pri hranilnici, vendar so bili toliko previdni, da niso nalagali denarja na knjižice. Videli so namreč, kako kopni kupna moč denarja tako rekoč od ure do ure. Na aktivni strani bilance so ostale več ali manj dubiozne terjatve. Do runa¹ ni moglo priti, ker je imela hranilnica mnogo mobilnih sredstev. Katastrofalna postavka, stoodstotna fikcija med aktivami, je bilo 7 milijonov kron, kolikor jih je vložila hranilnica med vojno v vojna posojila. Razumljivo je, da je povzročal ogromni obseg neplasilanega in nerentabilnega denarja hude skrbi upravnemu odboru. Ali je bila to edina rešitev za plasman sterilnega kapitala? V arhivu hranilnice je obležal kompleten načrt za gradnjo hidroelektrarne na Muri. Zakaj ni na to nihče mislil? Če rekonstruiramo takratni položaj, spoznamo, da na sklep za nakup vojne posojila ni vplival zgolj madžarski patriotizem upravnega odbora. Zavod je bil namreč pod komando in patronažo »Szom-

bathelyi Takarékpénztára«, ki je mogel prisiliti hranilnico, da dá denar za vojno z motivom visokega obrestovanja obveznic vojnega posojila. Zaradi te postavke bi bila hranilnica zrela za konkurz, če ne bi imela dveh aktivnih postavk z veliko latentno rezervno. To sta bili, prvič, enonadstropna in pritlična hiša, ki sta figurirali v knjigah v zlatih kronah. Med vojno je prevzela, drugič, tudi tiskarno z velikim in z ročnim strojem ter s črkovnim materialom in papirnico. Tudi ta postavka se je vodila v zlatih kronah. To je pomenilo, da se z revalorizacijo teh postavk lahko krije izpad aktive zaradi vojnega posojila in dubioznih terjatev.

»Poljedelska banka« ni imela takšnih rehabilitetnih postavk. Zato ni preživela političnih sprememb in jo je likvidirala podružnica »Slavske banke«. Hranilnico so postavile poprevratne jugoslovanske oblasti pod skrbstvo. Sekvester je bil advokat dr. Černe. Člani upravnega odbora hranilnice niso opravljali svoje funkcije in niso sprejemali pravnoveljavnih sklepov. Namesto bančnega poslovanja je poskušala uprava hranilnice oživiti zavod s kupoprodajnimi transakcijami. Uspeh je bil minimalen, ker je bil aparat neokreten in neuk za opravljanje verižne trgovine. Tako je životarila hranilnica do izpeljane poprevratne nacionalizacije.

Kot novi zavod je nastopila podružnica mariborske eskomptne banke pod vodstvom dirigenta Vinka Plaskana. Ta banka je bila navezana na interese Samostojne demokratske stranke. Po kratkem času je spremenila ime in postala filiala »Jugoslovenske Union banke«, ki je pa prešla z vsemi podružnicami vred v sklop »Slavske banke d. d., Zagreb«. Tudi ta aranžman ni trajal dolgo, ker je postala Slavska banka pasivna in prešla v likvidacijo.

Leta 1924 sem prevzel dolžnost dirigenta pri hranilnici. Reorganiziral sem posle, pripravil nova pravila in pod okriljem Jadransko-podunavske banke izpeljal sanacijo in nacionalizacijo hranilnice, ki je po novih pravilih nastopila pod imenom »Prekmurska banka d. d. prej Muraszombati Takarékpénztár«. Delniška glavica je bila zvišana ter 50% delnic predanih »Jadransko-podunavski banki« kot patronažnemu zavodu. V upravni odbor je bil delegiran Vinko Plaskan, dirigent »Jadransko-podunavske banke, podružnice Maribor«. V nadzorni odbor sta prišla prokurista iste filiale, Löwy in Muhič. Sam sem bil kot prokurist »Jadransko-podunavske banke« delegiran za administrativnega direktorja »Prekmurske banke«. Po izpeljani reorganizaciji je spremenila banka tudi predmet in način poslovanja. Ti-

skarna in papirnica sta bili realizirani, banka je dobila privilegij za trgovanje z valutami, ustanovila je ekspozituro v Gornji Radgoni. Posli so se dobro razvijali in obljubljeni banki lepo perspektivo.

Sredi najlepših upov, polnih optimizma, so se pojavili funkcionarji »Jadransko-podunavske banke« iz Beograda in izjavili, da ne nudi »Prekmurska banka« kljub uradno priznani nacionalizaciji dovolj jamstva za nacionalne interese države SHS. Zato je sklenila »Jadransko-podunavska banka«, da se bo popolnoma odmaknila od »Prekmurske banke«. In kaj se je zgodilo? Ti akrobati v načelih patriotične in politične morale iz Beograda so z indignacijo vrgli večino delnic »Prekmurske banke« v naročje... Geza Hartnerja. Kdo je bil Geza Hartner, naj pove tisti, ki se ukvarja s politično zgodovino. Ali so superpatrioti v »Jadransko-podunavski banki« takrat slutili, kakšno domoljubje se bo gojilo v »Prekmurski banki« v času okupacije? Banko je majoriziral Geza Hartner in zavod je postal Hartnerjeva banka. Predsednik je sicer postal Bela Berger, ravnatelj Josip Lipič, vendar je bil dejanski navigator Geza Hartner. Takrat in malo prej so bile razmere na denarnem trgu zaradi inflatoričnih vplivov precej abnormalne. Obrestna mera se ni izražala več v procentih za celo leto, temveč se je govorilo o dnevni obrestih, izračunanih v promilah, kar je znašalo do 36% per anno. Motnje na finančnem trgu so povečali tudi razni elementi, ki so opustili po vojni svoje kmetije in poskušali z verižno trgovino in tihotapljenjem blaga priti do lahkega zaslužka. Za tipe v usnjenih jopicah in gamašah ni bila previsoka nobena obrestna mera. Dajalci kreditov pa so morali kriti z visokimi obrestnimi riziko teh kreditov in razvrednotenje denarja.

Neomejeno gospodarjenje ene banke, morada tudi osebne ambicije, so pripeljale do tega, da so z organiziranjem konkurenčnega zavoda omejili monopolistični položaj »Prekmurske banke«. Leta 1926 se je ustanovila pod vodstvom industrialca J. Benka »Kreditna zadruga za trgovino in obrt r. z. z o. j.«. Člani upravnega sveta so bili ugledni gospodarstveniki. Administrativno vodstvo so zapali meni. Kljub začetnim težavam se je zadruga lepo razvijala in imela dovolj moči, da se je s 1. januarjem 1931 preobrazila v delniško banko z glavnico 1.000.000 din. To je bila »Kreditna banka d. d. v Murski Soboti« (vulgo Benkova banka). Banka je dobila privilegij za trgovino z valutami in za izdajo izvoznih dovoljenj ali certifikatov (»uverenj«). S takšnim dovoljenjem je prišla banka v neposreden stik z izvozom tega

Delnica Kreditne banke iz leta 1938 (suhi pečat ima napis Kreditna banka v Murski Soboti, 1931); levi podpis je Benkov, desni verjetno Kohnov

kraja in je pričela intenzivno financirati eksport naših pridelkov. Banka je zelo lepo uspevala do okupacije. Poslovala je sicer tudi za časa okupacije, vendar je morala postati članica »Pénzintézeti Központja« (Centrale madžarskih denarnih zavodov). Toda okupator jo je zapostavljal na vsakem koraku. Madžari so favorizirali »Prekmurško banko«, ki je postala spet samo »Muraszombati Takarékpénztár«. Kot priznanje so ji podarili ekspozituro Narodne banke v Szombathelyu.

Čemu je potreboval in izkoriščal Hartner svojo banko? Njegova špekulacija je bazirala na stalni in realni vrednosti nepremičnin in na fluktuaciji denarne vrednosti. To je pomenilo ustvaritev fundiranega bogastva na račun tistih, ki so vložili ali posodili denar njegovi banki in so prejeli kot vračilo denar z manjšo kupno močjo. To dokazujejo dejstva: nakup gradu s hišami in posestvom v Gornji Lendavi, nakup opekarne v Puconcih, nakup gozdov okoli Doliča in končno se je uporabil denar tudi za nakup palače v Salzburgu. Nekaterim svojim sodelavcem, lahko bi rekli tudi kompicem, je odpiral možnost nerealnega zaslužka na ta način, da so izkoriščali kredite po normalnih obrestnih merah, jih pa posojali za oderuške obresti ljudem, ki niso mogli priti do rednega kredita. Takšna je bila bančna morala v Hartnerjevi banki. In državni komisar?

Dne 1. februarja 1928 je sklenil občinski odbor v Murski Soboti, da se ustanovi »Občinska hranilnica«. To je bil prvi zavod v Prekmurju, ki je bil organiziran po načelu regulativnih hranilnic. Prvi predsednik te hranilnice je bil industrijec in soboški župan Josip Benko, vodilna uradnica pa E. Keršovan. Hranilnica je bila blagajna občine

in je kljub svoji tu neznani strukturi lepo napredovala. Okupator jo je likvidiral 31. decembra 1941 s pomočjo »Muraszombati Takarékpénztára«.

Kmalu po zasedbi Sobote po naših vojnih enotah so ustanovili »Jugoslovanski kreditni zavod« pod predsedstvom advokata dr. Slavka Vesnika. Dirigent zavoda je bil Josip Soukup. Ta zavod je moral zaradi nerealnega poslovanja likvidirati. Njegov zadnji predsednik Barbarič si je vzel življenje zaradi težav, v katere je zašel v najožji zvezi s tem zavodom.

Čisto po politični liniji sta bila ustanovljena v Soboti v obliki zadrug dva zavoda: »Kmečka posojilnica z. z n. z.« in »Prekmurska posojilnica.« Vodja prve je bil Ferdo Celec, druge pa notar Anton Koder. »Prekmurska posojilnica« (eksponent samostojnih demokratov) ni pokazala uspehov ter je bila po nekajletnem obstoju likvidirana. Govorilo se je, da posojilnica slabo stoji zaradi angažiranja pri gradnji sokolskega doma. »Kmečka posojilnica« se je pa širokopotezno razvila in preživela tudi okupacijski čas.

Po osvoboditvi so zaprli šalterje vseh starih bank. Finančno službo je opravljal samo »Denarni zavod Slovenije, podružnica Murska Sobotica«. Začetno organizacijo je opravil Štefan Šiftar, poznejši pomočnik direktorja Narodne banke. Ta banka je prevzela poslovne prostore in opremo »Prekmurske banke« in izvedla njeno likvidacijo. Vodstvo banke je bilo v rokah Milana Šušteršiča. Leta 1946 je postala filiala Narodne banke.

Septembra 1945 sem prejel dekret ministristva za finance, naj kot njegov delegat likvidiram Kreditno banko, hranilnice d. d. v Križevcih, pri Gradu, v Pértóči in v Rogoševcih in končno Občinsko hranilnico v

Murski Soboti. Dokončno likvidacijo vseh teh zavodov je izvedla Narodna banka, podružnica v Murski Soboti.

Leta 1953 sem ustanovil po naročilu občinskega ljudskega odbora »Mestno hranilnico« in jo vodil do ustanovitve komunalne banke. Njen ravnatelj sem bil do 1. junija 1956, ko je postala banka okrajna komunalna banka.

Teme o bankarstvu v Murski Soboti ne moremo zaključiti brez opisa finančnopolitičnih ukrepov iz leta 1931 in njihove posledice na kreditne ustanove. Zaradi dezorganiziranega gospodarstva v času prve svetovne vojne in njej sledeče inflacije se je naš kmet prekomerno zadolžil. Dokler je trajalo razvrednotenje denarja, je z lahkoto plačeval visoke obresti in tudi glavnico, ker so v enaki meri z razvrednotenjem denarja poskočile tudi cene njegovih pridelkov. Zaradi stabilizacijskega (francoskega) posojila in zaradi deflacijske politike je prizadel kmečke pridelke strašen padec cen. Vlada SHS je spoznala, da je treba nekaj storiti, da ne bi prišel večji del kmečkih posestev na bo-

ben. Z zakonom iz leta 1931 so bili skoraj vsi kmečki dolgovi blokirani; to je pomenilo, da banke niso imele pravice, izterjati svojega denarja od kmetov. Pozneje je bilo določeno, da se s petdesetodstotnim odpisom znižajo kmečki dolgovi na polovico in da se predpiše za to polovico dolgoletni moratorij. To je ena stran tega problema. Banka ni mogla izterjati svojega denarja, plačati pa je morala svoje obveznosti na pokaz. To je druga stran problema. Prezadolženi kmet na eni strani, nelikvidna in morda pasivna banka na drugi strani. Konec koncev so sprejeli kompromisno rešitev, da se postavijo pod zaščito banke, če to zahtevajo. Nastalo finančno mrtvilo je trajalo do leta 1937, ko so začeli zavodi normalno poslovati. Dodam naj še, da je »Kreditna banka« v Murski Soboti prebrodila kritične čase brez zaščite.

OPOMBA

1. Run je strokovni izraz za množično in panično dviganje hranilnih vlog. Zaradi runa je morala marsikatera banka zapreti svoje šalterje.

RAZVOJ SLOVENSKEGA URARSTVA

VESNA BUČIČ

I

Kulturnozgodovinski oddelek Narodnega muzeja v Ljubljani je v okviru svojih nalog, ki so usmerjene na sistematično obdelovanje gradiva posameznih umetno-obrtnih panog, priredil leta 1961 razstavo ur pod naslovom »Ure skozi stoletja«.

Narodni muzej hrani največjo in najbolj proučeno zbirko ur na področju Slovenije, zato je lahko prikazal razvoj kronometrije v glavnem z originalnimi predmeti, manjkajočo vrzel do prvih ohranjenih primerkov pa je ponazoril z fotografijami. Čez 120 izbranih eksponatov je bilo razstavljenih tako, da so sledili stilnemu razvoju evropske umetne obrti, obenem pa je bil prikazan tudi tehnični razvoj mehanizma ure. Petdeset fotografij je ponazarjalo razvoj stolpnih ur, stare urarske delavnice in različne načine za merjenje časa. Ker je bila tema razstave prikazana razvojno-kronološko, so bile ure razstavljene brez razlike na svoj izvor. Našla pa sem, ko sem pripravljala gradivo, nekaj primerkov ur s signaturami domačih mojstrov. Privlačnost te razstave je bila, da so skoraj vse ure tekle; zasluga za to gre tov.

Metodu Bajcu, ki je kot amater z vso ljubeznijo spravil te merilce časa v njihovo osnovno funkcijo.

V letu 1964 je muzej Primenjene umetnosti v Beogradu priredil razstavo ur pod naslovom »Kučni sat — stilski razvoj kroz vjekove«. Na tej razstavi so sodelovale vse republike in so hkrati prikazale zgodovinski razvoj svojega urarstva. Raziskava tega materiala po vseh muzejih Jugoslavije in privatnih zbirkah ter pregledovanje arhivov je dalo odlične rezultate, katerih izsledki so izšli v katalogu omenjene razstave. Moj članek naj osvetli doslej skoraj popolnoma neznano vejo umetne obrti pri nas — razvoj urarstva in domačih delavnic na področju Slovenije.

II

Narodi z razvito tehniko in industrijo posevčajo posebno pozornost urarstvu in tudi mnogo pišejo o njegovem zgodovinskem razvoju. Spoznanje časa in njegovo merjenje je gotovo povezano s spoznanjem večnih enakomernih sprememb v naravi. Stalno zaporedje letnih časov, noči in dnevov, enako-

merno gibanje Zemlje in drugih planetov je bilo treba povezati s posebno napravo, ki jo danes imenujemo ura. Sonce, ki je bilo človeku prvo merilo časa, je omogočilo tudi prvo sončno uro. Najstarejše merjenje časa po soncu je bilo merjenje dolžine sence, ki jo navpično telo v določeni dobi dneva vrže na vodoravno površino. Palico, ki je metala senco, so kasneje Grki imenovali gnomon, in od tod tudi ime gnomonika, nauk o sončnih urah. Od prve sončne ure pa do današnjih ur, urejenih s pomočjo dognanj atomske fizike so pretekla mnoga tisočletja. In čeprav je medtem mehanična ura izpodrinila stalno uporabo sončne ure, je vendarle ta ostala nepogrešljivi regulator modernih kronometrov.

Od sončne ure nas nadaljnji razvoj pelje k vodnim in peščenim uram ter uram na izgorevanje, pri katerih nas znižani nivo tekočine ali peska opozarja na minevanje časa.

Najstarejša ura na iztek vode je iz časa faraona Amenofisa III (1415—1380 pr. n. e.), medtem ko je najstarejša vodna ura na pritok iz rimskih časov. Neodvisno od dnevnega časa je merila čas klepsidra, posebna vodna ura, ki jo je okrog leta 240 pr. n. e. izumil neki Ktesibius. Grki in Rimljani so jo uporabljali v sodnih dvoranah. Antični in arabski viri nam poročajo o vodnih urah, ki so — dopolnjene s kolesjem — kazale astronomske podatke in premikale figure. Vodne ure so v zgodnjem srednjem veku uporabljali v samostanih, kjer so se tu in tam ohranile do XVII. stoletja. Misel, da bi za merjenje časa uporabili enakomerno izgorevanje olja ali voska, je prastara. S črtami opremljene sveče so bile v samostanih dolgo edini pripomoček za določevanje časa ponoči. Ure na olje, znane že v XVII. stoletju, so oljenke in so služile, dokler jih ni izpodrinila električna luč. Čas na teh oljenkah pa se je čital na steklenici, zaznamovani s črtami po tem, koliko olja je izgorelo.

Sončne ure starih narodov so merile čas po temporalnem času, ki je delil dan od vzhoda do zahoda sonca na 12 kratkih in 12 dolgih delov, kar je bilo odvisno od tega, kakršen je pač bil letni čas.

Revolucionarni preobrat pri merjenju časa na prehodu XIII. v XIV. stoletje je povzročil izum mehanične ure na zobata kolesa. Takrat so morali spremeniti tudi način merjenja časa, ker ti novi kronometri niso mogli slediti neenakomerni razdelitvi, ampak so morali kazati vse ure enako. Tako so dan in noč razdelili na 24 enakih delov, ki so jih šteli od polnoči do polnoči in to je današnji ekvinokcialni čas.

Prva mehanična stolpna ura na utež je omenjena v XIV. stoletju v Dantejevi Bo-

žanski komediji. Ne poznamo pa njenega izumitelja niti prvih primerkov te vrste ur. Izdelovali so jih v sorazmerno primitivnih kovačnicah, načrte zanje pa so pripravili učenjaki - matematiki, fiziki, astronomi. Ti mehanizmi so kmalu kazali razen ur tudi dneve, tedne, mesece, leta, lunine mene, velikokrat pa so bili opremljeni s premičnimi figuricami, ki so se ob polnih urah prikazale iz ohišja, večkrat tudi z glasbeno spremljavo. Viri nam povedo, da so take ure krasile cerkvene stolpe in magistrature evropskih mest že v XIV. stoletju, v XV. pa niso bile več nobena redkost.

Prehod od velikih stolpnih ur na prenosne hišne ure predstavljajo v XIV. stoletju gotške železne stenske ure z mehanizmom za bitje in budilko. Kolesje je bilo odprto, vgrajeno med štiri vogalne stebričke ali vstav-

Sl. 1

ljeno v ploščat okvir. To so po tipu in obliki le pomanjšane javne ure s cerkvenih stolpov ali magistratov. Z izumom spirale v XV. stoletju, ki je zamenjala pogon s silo uteži, je urarstvo premagalo še zadnjo oviro in je tako odprlo pot razvoju ur v številnih variantah vse do današnje ročne ure. Ure so tako postale tudi koledarji; dragoceni primerki so bili opremljeni z napravami za igranje, avtomati, planetariji in podobno. Od tedaj so se ure podrejele tudi stilnim zahtevam likovne umetnosti in tako postane ura poleg svojih funkcionalnih vrednosti tudi estetski predmet hišnega interiera. Najbolj razkošne ure so izdelovali v renesansi v Nemčiji, Franciji in Angliji, v dobi baroka in klasicizma pa so tekmovali s temi deželami še Avstrija, Italija, Holandija in Švica. Z uvedbo nihala kot regulatorja se pojavijo v začetku XVII. stoletja prve visoke stoječe ure in vodstvo v njihovi kvalitetni produkciji prevzame London. Francozi pa so, posebno v XVIII. stoletju, izoblikovali svoj tip visoke stoječe ure v slogu svojega bogatega rokokojskega pohištva.

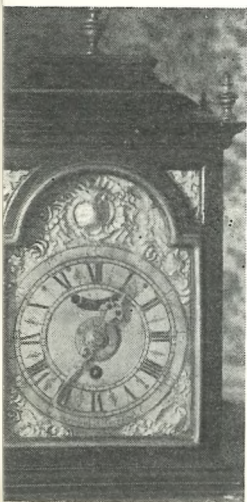
V XVI. stoletju so izumili tako imenovano nürnberško jajce. To pomeni začetek žepne ure, ki pa je vse do prejšnjega stoletja imela mesto na traku ali verižici okoli vratu ali pa za pasom. Neki viri kažejo, da so obstajale okrogle urice v velikosti oreha že v drugi polovici XV. stoletja. Na vsak način pa je domovina žepnih ur Nemčija; med mestj je vodil Nürnberg, malo kasneje pa še Augsburg in München. Pod vplivom renesanse se pojavi žepna ura v vseh mogočih oblikah. Ko pa v XVII. stoletju prevzame vodstvo Francija in malo kasneje Anglija, postanejo žepne ure dragocen nakit, izdelan iz najplemetnejšega materiala. V XVIII. stoletju nastanejo nova urarska središča v Švici, ki doživijo v XIX. in XX. stoletju svoj največji vzpon.

Prvi izdelovalci mehaničnih ur so bili v glavnem kovači. Tisti, ki so se ukvarjali v glavnem samo s tem delom, so bili svobodni mojstri, to se pravi, da niso pripadali nobenemu cehu. Izdelovalci manjših ur v XV. in XVI. stoletju so bili v glavnem ključavničarji in zelo redko so imeli tudi naziv urarja. Ti urarji-ključavničarji so pripadali do leta 1565 ključavničarskemu cehu, kjer so tudi delali svoj mojstrski izpit. Šele takrat so ustanovili v Nürnbergu urarski ceh, k njim pa so 1699. leta pristopili tudi izdelovalci stolpnih ur. V XVIII. stoletju so se razvile urarske manufakture, ki so zalagale zaradi večje zmogljivosti širši krog odjemalcev. Že v začetku XIX. stoletja so se pojavili prvi stroji za serijsko izdelovanje ur. V drugi polovici prejšnjega stoletja pa se je vse bolj uveljavljala tovarniška proizvodnja, ki je prisilila urarje, da so postali v glavnem samo popraviljalci ali monterji tovarniško izdelanih ur.

III

Kot povsod na svetu je tudi v Sloveniji veliko sončnih ur, ki predstavljajo verjetno njene najstarejše merilce časa. Bogastvo slovenske likovne umetnosti so njene freske in javne sončne ure, izdelane v tej slikarski tehniki, so krasile že v srednjem veku mnoge cerkvene stene in zidove javnih stavb. Večkrat so bile sončne ure narejene samo z linearno risbo, kot so to ure iz XVII. stoletja na zidu samostana v Bistri. Največkrat pa so to bile velike freske na južni strani cerkvenih sten, kjer sta številčnica in gnomon

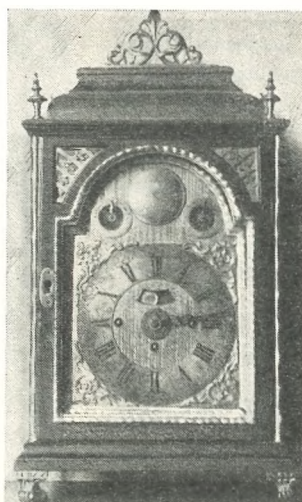
Sl. 3

Sl. 4

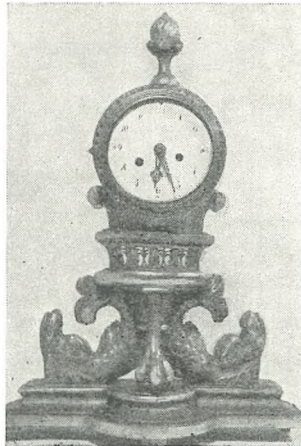
Sl. 5

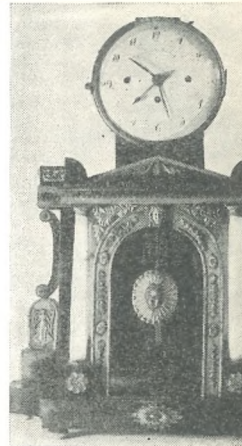
Sl. 6

- Sl. 1. Sončna ura iz prve pol. XVIII. st., freska Franca Jelovška na cerkvi na Brdu pri Lukovici
- Sl. 2. Sončna ura iz posrebrene medenine z letnico 1759, last Narodnega muzeja v Ljubljani
- Sl. 3. Tabernaklasta ura s sign. »Hoffman in Laybach«, sreda XVIII. st., last Mestnega muzeja v Ptuj
- Sl. 4. Nočna ura s sign. »Hoffmon fecit« in letnico 1746, last Narodnega muzeja v Ljubljani
- Sl. 5. Tabernaklasta ura s sign. »Andreas Suppantchitsch in Laybach«, konec XVIII. st., last Mestnega muzeja v Ljubljani
- Sl. 6. Tabernaklasta ura s sign. »Baldhauser Hoffman in Läybach«, kraj XVIII. st., last Narodnega muzeja v Ljubljani
- Sl. 7. Tabernaklasta ura s sign. »Baldhauser Hoffman in Läybach«, kraj XVIII. st., last Narodnega muzeja v Ljubljani
- Sl. 8. Tabernaklasta ura s sign. »Georg Widenman in Leybach«, kraj XVIII. st., privatna last
- Sl. 9. Stojéča ura s sign. »Anton Regally in Laybach«, zač. XIX. st., last Narodnega muzeja v Ljubljani
- Sl. 10. Stenska ura s sign. »Anton Regally in Laybach«, zač. XIX. st., last Muzeja za umjetnost i obrt, Zagreb
- Sl. 11. Stojéča ura s sign. »Baldhauser Hoffman in Laybach«, zač. XIX. st., last Narodnega muzeja v Ljubljani
- Sl. 12. Stojéča ura s sign. »Leonhard Heichele in Laybach«, zač. XIX. st., last Narodnega muzeja v Ljubljani
- Sl. 13. Stojéča ura s sign. »Leonhard Heichele in Laybach«, zač. XIX. st., last Narodnega muzeja v Ljubljani
- Sl. 14. Stojéča ura s sign. »Nic. Rudholzer in Laibach« sreda XIX. st., last Mestnega muzeja v Ljubljani
- Sl. 15. Stojéča ura s sign. »Fried. Hoffman in Laybach«, zač. XX. st., last Narodnega muzeja v Ljubljani
- Sl. 16. Tabernaklasta ura s sign. »Primus Okrolni in Cilli«, druga pol. XVIII. st., last MUO Zagreb
- Sl. 17. Zepna ura v obliki molitvenika s sign. »Antoni Anitsch in Mahrburg«, last Gradškega muzeja, Varaždin
- Sl. 18. Isto kot sl. 17 — zadnja zaporna plošča s signaturo
- Sl. 19. Stojéča ura s sign. »Joh. Fischer in Marburg«, zač. XIX. st., last MUO, Zgb.
- Sl. 20. Tabernaklasta ura s sign. »Thomas Vyzschiz in Zirkniz 1759«, last Narodnega muzeja v Ljubljani

Sl. 13

Sl. 19

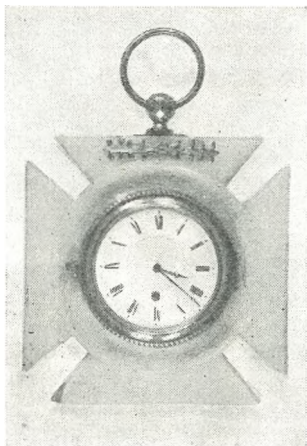
poznali že v XV. stoletju. Prvi podatek o taki uri je iz XVI. stoletja v knjigi izdatkov ljubljanskega magistrata, kjer piše, da je »leta 1582 izplačano urarju Casparju Windischerju za popravilo mestne ure na mestnem stolpu 14 florintov«, a za »3 funte svinca, pol funta olja in enega klesarja« so izplačali 14 krajcarjev (klesar je verjetno izklesal uteži).¹ Bržkone gre za uro na stolpu starega ljubljanskega magistrata. Urarje-popravljalce verjetno iste ure zasledimo ponovno šele v XVII. stoletju. Dve leti kasneje najdemo v istih knjigah ime novega urarja, ko je leta 1584 »urarju Eliasu izplačanih po nalogu magistrata 10 florintov za popravilo ure na cerkvi svetega Nikolaja«. ² V istem stoletju se omenjata še dva urarja tujca pri popravljanju iste ure: Ludwig Feltrueff³ in Sakher Hans.⁴ Eden od računov za isto delo je izdan na ime cerkovnika z domačim imenom Jurij Železnik (Schelessnikh).⁵ Ker so ta popravila opravljena v sorazmerno kratkem časovnem presledku (1582–1596), bi bilo malo verjetno, da bi bili takrat v Ljubljani kar štirje urarji. Pri pregledovanju knjig ljubljanskih hišnih posestnikov⁶ v XV. stoletju nisem našla niti enega urarja, ki bi bil lastnik kakšne hiše, v XVI. stoletju pa jih je že nekaj. Zato predpostavljam, da so vsi prej navedeni urarji bili tujci, potujoči urarji, ki so se selili iz kraja v kraj in popravljali javne ure.

Naslednji podatek o mestni uri je iz XVII. stoletja. Urar Mihael Rener (Renner, Röner) je bil leta 1618 oproščen davka, »ker je oskrboval in popravljal uro na ljubljanskem magistratu«. ⁷ Leta 1627 je isto delo opravljal Matija Osel (Mathias Assl).⁸ Zelo je zanimiv podatek o izdelovalcu orgel Matiji Lindtnerju, »ki je dolžan popravljati rog in orglje na mestni uri«. ⁹ Ta dragoceni podatek nam odkriva, da je imela ura na ljubljanskem

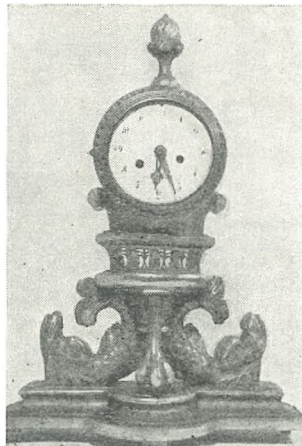
Vse slike so foto Vesne Bučić, slike 10, 16 in 19 pa so foto Muzeja za umjetnost i obrt, Zagreb

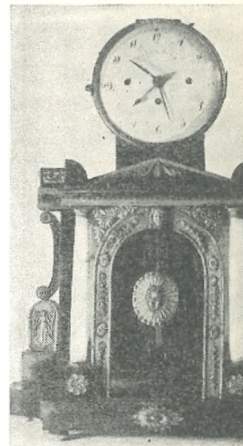
Sl. 2

Sl. 10

Sl. 13

Sl. 19

povezana s kakšnim sakralnim motivom. Med najlepšimi je sončna ura na steni cerkve na Brdu pri Lukovici (sl. 1), delo najboljšega slovenskega freskanta iz XVIII. stoletja, Franca Jelovška. Slikar je upodobil v zgornjem delu freske Marijo z detetom, ki drži v desnici gnomon, spodaj pa je arhitektura s tremi studenci. Številčnica v obliki napisnega traku se vije med Marijo in arhitekturo. Marijin simbol »vodnjak žive vode« je ikonografsko znan motiv. Njegova razlaga izvira iz Davidove knjige psalmov (Psalm 35, 36: Greh in milost: Zakaj ti tebi je studenec življenja in v tvoji luči gledamo svetlobo.). Slikar Jelovšek je v tej, za sončno uro dokaj nenavadni upodobitvi, vzporejal čas z vrelcem vode, ki nikdar ne presahne in kot vre voda iz vrelca, tako minevajo ure, drobni delci večnosti.

Zelo preprosta kamnita sončna ura iz jetrnika (vel. 12 × 11,5) je v zbirki ur v Narodnem muzeju v Ljubljani. Pod vrezano risbo je napis: » Jos. Mrakh fec. Año 1776«, poleg pa so še inicialke I. L. 1823. Letnica pri avtorju popolnoma ustreza stilni opredelitvi risbe, toda kaj pomenijo črke I. L. z letnico 1823, je težko reči; mogoče poznejšega lastnika ure. V isti zbirki je tudi šest potovalnih sončnih ur iz XVIII. stoletja, to so medeninaste ploščice v obliki rokokojskih kartuš. Ker so vse izdelane za geografsko širino Ljubljane, E. P. G. 46 m 10 (elevatione poli grad 46, 10) in ker je popolnoma enaka ploščica v Joanneumu v Gradcu izdelana za geografsko širino Maribora E. P. G. 46, 30, domnevam, da gre za kakšno domačo delavnico.

Nobenih podatkov nimamo, kdaj in kje so se pojavile v Sloveniji prve mehanične ure. Gotovo je, da so to bile javne ure na cerkvenih stolpih; neposredna bližina Avstrije in Italije pa bi dala slutiti, da so jih

poznali že v XV. stoletju. Prvi podatek o taki uri je iz XVI. stoletja v knjigi izdatkov ljubljanskega magistrata, kjer piše, da je »leta 1582 izplačano urarju Casparju Windischerju za popravilo mestne ure na mestnem stolpu 14 florintov«, a za »3 funte svinca, pol funta olja in enega klesarja« so izplačali 14 krajcarjev (klesar je verjetno izklesal uteži).¹ Bržkone gre za uro na stolpu starega ljubljanskega magistrata. Urarje-popravljalce verjetno iste ure zasledimo ponovno šele v XVII. stoletju. Dve leti kasneje najdemo v istih knjigah ime novega urarja, ko je leta 1584 »urarju Eliasu izplačanih po nalogu magistrata 10 florintov za popravilo ure na cerkvi svetega Nikolaja.«² V istem stoletju se omenjata še dva urarja tujca pri popravljanju iste ure: Ludwig Felftrueff³ in Sakher Hans.⁴ Eden od računov za isto delo je izdan na ime cerkovnika z domačim imenom Jurij Železnik (Schelessnikh).⁵ Ker so ta popravila opravljena v sorazmerno kratkem časovnem presledku (1582—1596), bi bilo malo verjetno, da bi bili takrat v Ljubljani kar štirje urarji. Pri pregledovanju knjig ljubljanskih hišnih posestnikov⁶ v XV. stoletju nisem našla niti enega urarja, ki bi bil lastnik kakšne hiše, v XVI. stoletju pa jih je že nekaj. Zato predpostavljam, da so vsi prej navedeni urarji bili tujci, potujoči urarji, ki so se selili iz kraja v kraj in popravljali javne ure.

Naslednji podatek o mestni uri je iz XVII. stoletja. Urar Mihael Renner (Renner, Röner) je bil leta 1618 oproščen davka, »ker je oskrboval in popravljal uro na ljubljanskem magistratu.«⁷ Leta 1627 je isto delo opravljal Matija Osel (Mathias Assl).⁸ Zelo je zanimiv podatek o izdelovalcu orgel Matiji Lindtnerju, »ki je dolžan popravljati rog in orglje na mestni uri.«⁹ Ta dragoceni podatek nam odkriva, da je imela ura na ljubljanskem

magistratu tudi igralni mehanizem, ki je bil verjetno povezan s kako pomično figuro. Ta je trobila v omenjeni rog, mogoče pa je bila to celo figuralna scena, spremljana z orgelsko glasbo? Tu bi ponovno naglasila neposredno bližino Avstrije in Italije, kjer so bile javne ure bogato okrašene s takimi prizori. V XVII. stoletju vemo še za dva urarja, ki sta popravljala mestno uro in bila zato oproščena davka. To sta bila Andrej Voglanič (1663)¹⁰ in Janez Jurij Kerler (Hans Georg Körler) (1686).¹¹ Peter Plocer iz Ptuja pa je leta 1674 napravil uro na zagrebški stolnici.¹² Ni znano, ali so ti urarji delali tudi ure za hišno uporabo. Po računih iz Mestnega arhiva v Ljubljani zvedemo samo, da so popravljali javne ure. Železne gotske in renesančne ure na uteži se po svoji konstrukciji niso razlikovale od javnih ur in je njih rustikalno izvedbo mogel napraviti kakšen bolj natančen kovač ali ključavničar. Morda so ti urarji popravljali uvožene ure, ki so bile v XVII. stoletju dokaj redke. Ure iz plemenitih kovin so popravljali v tujini, kar nam na ohranjenih urah v Sloveniji pričajo podpisi urarjev za popravila, največ z Dunaja.

Imena ljubljanskih urarjev se v XVII. stoletju posamič vrste skozi ves čas, kar priča, da potrebe niso bile velike in da je bil za Ljubljano — in zelo verjetno tudi za njeno širšo okolico — dovolj en sam urarski mojster.

Ko se je v XVIII. stoletju prebivalstvo Ljubljane številčno povečalo, je bilo tudi več urarjev. Bogato arhivalno gradivo in razmeroma več ohranjenih ur s signaturami domačih mojstrov nam dajo sliko tedanjih ljubljanskih urarskih delavnic.

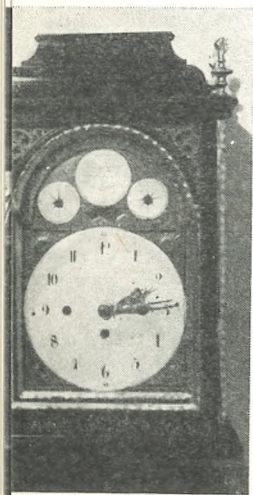
Za ilustracijo urarstva v Sloveniji bom navedla v nadaljnjem razpravljanju nekaj

ohranjenih ur iz urarskih delavnic v Mariboru, Celju in Cerknici, o njihovih mojstrih pa bo mogoče povedati kaj več, ko bo proučeno arhivsko gradivo v imenovanih krajih.

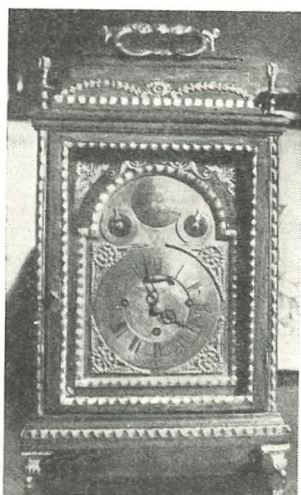
Medtem ko nam dajo arhivski podatki iz XVII. in iz prve polovice XVIII. stoletja samo imena ljubljanskih urarjev in nekaj skromnih podatkov, najdemo v drugi polovici XVIII. stoletja imena in podatke o tistih urarjih, katerih ure še danes krase naše muzeje in privatne zbirke ter prav nič ne zaostajajo za sodobnimi vzorci z Dunaja ali Gradca.

V prvih letih XVIII. stoletja je omenjan urar Mihael Krieglger. O njem vemo samo, da je stanoval na Starem trgu in da je bil hišni lastnik.¹³ Leta 1718 so v Ljubljani zgradili nov rotovž, nad katerim se je znova vzdigoval peterostrani stolpič z mestno uro. Pri njeni izdelavi je sodelovala vrsta obrtnikov.¹⁴ Urar za velike mehanizme¹⁵ Baltazar Hofman (Balthazar Hoffman),¹⁶ verjetno prvi član ljubljanske družine, ki je v nepolnih 200 letih dala šest mojstrov, je napravil urin mehanizem. Pasar je napravil tri pozlačene in delno pobarvane številčnice, kovač vijake z maticami, ključavničar pa deloma pozlačene kazalce. Razen gonilnega mehanizma za tri številčnice, najverjetneje za ure, minute in sekunde, je imela ura tudi kroglo, katere pozlačena polovica je kazala lunine mene. Leta 1724 postane Balthazar Hoffman lastnik hiše, ki jo leta 1758 podeduje urar za velike mehanizme Ignacij Hofman (Ignatz Hoffman).¹⁷ Mestni muzej v Ptujju hrani uro v obliki tabernakla in s signaturo »Hoffman in Laybach« (sl. 3). Okrasna plošča mehanizma ima kvalitetno tolčeno rokokojsko ornamentiko in kaže na sredino XVIII. stoletja, predstavlja pa delo

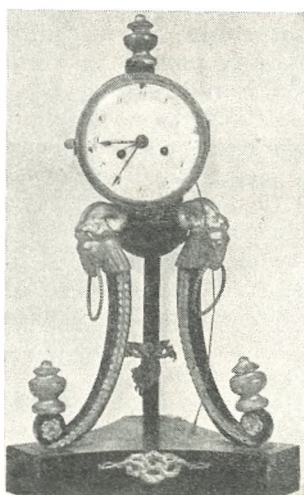
Sl. 7

Sl. 8

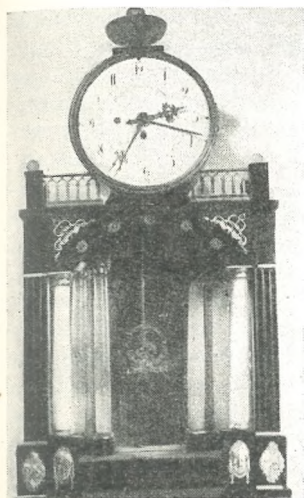

Sl. 9

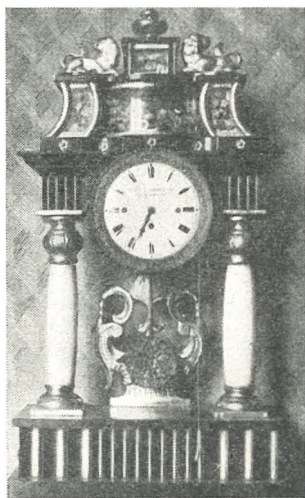

Sl. 16

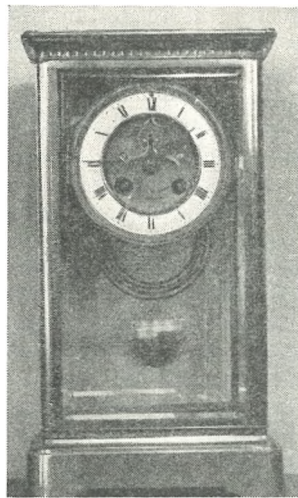

Sl. 12

Sl. 14

Sl. 15

Sl. 20

Baltazarjevega sina Ignacija. Druga Ignacijeva ura, signirana s »Hoffman fecit« in z letnico »1746« (sl. 4), je doslej edini znani primerek nočne ure, ki so jo naredili na področju Slovenije. Njeno ohišje ima prav tako obliko tabernakla, lepo naslikani pejsaž pa je večje prilagojen funkciji mehanizma. Kot podedovana delavnica je bila Ignacijeva delavnica po vsej verjetnosti dobro opremljena z raznovrstnim urarskim orodjem, posebno še, ker vemo, da je Ignacijev oče napravil precej komplicirano uro na ljubljanskem magistratu. Večje urarske delavnice so imele stružnice na nožni pogon in so v njih često delali pomočniki, ki so obvladali posamezne obrti. Tako je verjetno okrasno ploščo in številčnico na uri iz Mestnega muzeja v Ptujju napravil neki Ignacijev pomočnik, ohišje mizar, sam mehanizem pa je Ignacijev delo. Nočna ura pa nam priča, da je Ignacij Hofman za okrasitev te ure poiskal prav dobrega in za to sposobnega slikarja.

Obenem s prirastkom prebivalstva v Ljubljani ter z bogatenjem plemstva in meščanov se večja tudi število urarskih mojstrov. Istočasno kot Ignacij Hofman je deloval tudi urar za majhne mehanizme Anton Hartlin,¹⁸ od katerega se, kolikor nam je doslej znano, ni ohranila nobena ura, ki bi nosila njegovo ime. Zato bi mogli sklepati, da se je ukvarjal samo s popraviljanjem ur.

Ljubljanski urarji so se bali velike medsebojne konkurence in so od »Komerčnega koncesa« vojvodine Kranjske¹⁹ zahtevali, naj posreduje pri »Njenem veličanstvu, ker bi bilo za urarje velikih in majhnih mehanizmov ter tudi za kupce same koristno, če bi se zmanjšalo število mojstrov in bi se

povečalo število pomočnikov in vajencev«. Tako leta 1770 izide razglas,²⁰ »da ne sme nihče iz ceha²¹ brez vednosti dvornega komerčnega koncesa dajati dovoljenje za opravljanje urarske obrti ter da mora izpraznjeno mesto umrlega urarskega mojstra ostati prazno.« V zvezi s to odredbo so leta 1784 urarju Barthelmu Weizu iz Kranja²² in urarju za velike mehanizme Georgu Gradinu, meščanu Novega mesta, zavrnilo prošnjo, naj bi ga ljubljanski magistrat proglasil za svojega meščana in mu izdal dovoljenje za izdelovanje velikih ur.²³ Zanimiva je izjava urarjev Ignacija Hofmana in Joh. Martina Mosera ljubljanskemu magistratu, ko trdita, da je Gradin za izdelovanje takih ur nesposoben.²⁴ Leto dni kasneje, ko poskuša Gradin kupiti dovoljenje za obrt od vdove pokojnega urarja Hartlina, se Hofman in Moser trudita, da bi dovoljenje prodali urarju za majhne mehanizme Andreju Zupančiču (Andreas Suppantschitsch), ki takega dovoljenja ni imel.²⁵ Tedaj je magistrat Gradinovo prošnjo dokončno zavrnil,²⁶ vdovi Hartlinovi, ki je nameravala prodati dovoljenje Georgu Gradinu,²⁷ pa je odgovoril z naslednjim aktom (prevod iz nemščine navajam v celoti, ker nam daje sliko o zakonih in razmerah, ki so bile med urarji ob koncu XVIII. stoletja):

»Prošnja Terezije Hartlin je zavrnjena, ker je Georg Gradin izučen samo za izdelovalca velikih ur, vdova Hartlin pa ima dovoljenje za izdelovanje malih ur. Razen tega so v Ljubljani trenutno trije urarji za male mehanizme, kar popolnoma zadovoljuje potrebam meščanov ter je to odobreno že z odločbo leta 1770. Če bi Terezija Hartlin hotela prodati svoje obrtno dovoljenje mojstru

Suppantsschitschu, ki tega dovoljenja še ni-
ma, se s tem število urarjev ne bi povečalo.

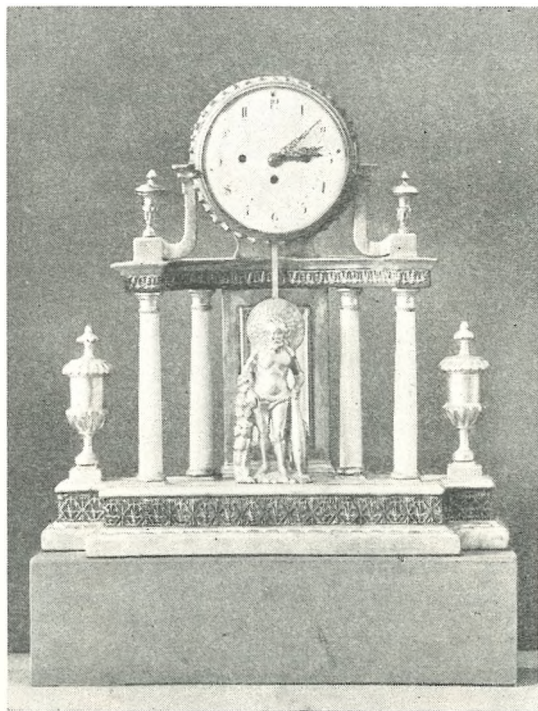
Ljubljana, 18. marca 1791.

Joh. Martin Moser
Andreas Suppantsschitsch
Gaspar Jannoeh
Balthazar Hoffman«²⁸

Tako vidimo, da je urarja Ignacija Hof-
mana nasledil urar Baltazar Hofman,²⁹ Ga-
šper Janoh pa je sprva delal kot pomočnik
pri vdovi urarja za velike mehanizme Ja-
neza Jurija Vidermana.³⁰ (Kaže, da se je
Janoh kasneje oženil z Vidermanovo vdovo,
ker sta oba omenjena kot hišna lastnika iste
Vidermanove hiše). Od Vidermanovih ur je
trenutno znana samo ena v obliki taber-
nakla ter je v zasebni lasti. Doslej še nisem
našla niti enega primerka, ki bi bil izdelek
urarja za male mehanizme Mosera³¹ ali urar-
ja za velike mehanizme Janoha.³²

Leta 1790 je dobil ljubljanski magistrat od
neke ženevske tovarne spisek imen švicar-
skih proizvajalcev, ki po izredno nizkih ce-
nah ponujajo precizno izdelane posamezne
dele mehanizma.³³ Tri leta kasneje izda po-
krajinsko glavarstvo okrožnico, s katero zviša
uvozno carino za »spiralna in gonilna pe-
resa, da bi podprli domačo obrt«.³⁴

Ob prihodu novega urarja Antona Rega-
lija (Regally)³⁵ je prišlo med njim in drugi-
mi ljubljanskimi urarji do velikega spora.

Sl. 11

In prav ta spor med prišlekom in starimi
urarji nam daje zaradi številnih magistrat-
nih aktov, ki govore o tem sporu, mnogo
razlogov, da verjamemo, da so ti mojstri sa-
mi izdelovali svoje ure, da so se borili proti
novim prišlekom in da za tedanje ljubljans-
ke razmere urarstvo nikakor ni bilo do-
nosno. Več ohranjenih ur teh ljubljanskih
mojstrov priča o sorazmerno visoki ravni
ljublanske umetne obrti ob koncu XVIII.
in začetku XIX. stoletja. Ker se ti primerki
večinoma ne razlikujejo od ur sodobnih moj-
strov z Dunaja in iz Gradca, so menili, da
so njihove signature na številčnicah ali me-
daljonih samo znaki urarjev trgovcev, ki s
podpisom dajejo neko garancijo in si ustvar-
jajo reklamo. Razumljivo so bili nekateri
deli in okraski na ohišju mehanizma uvoženi
iz sosednjih dežel, kjer so bile že dobro raz-
vite manufakture. Ta uvoz se je okreplil
predvsem ob koncu XVIII. in na začetku
XIX. stoletja, ko je bilo na pohištvo in na
urah nakopičeno mnogo bogatega klasicistič-
nega kovinskega okrasja.

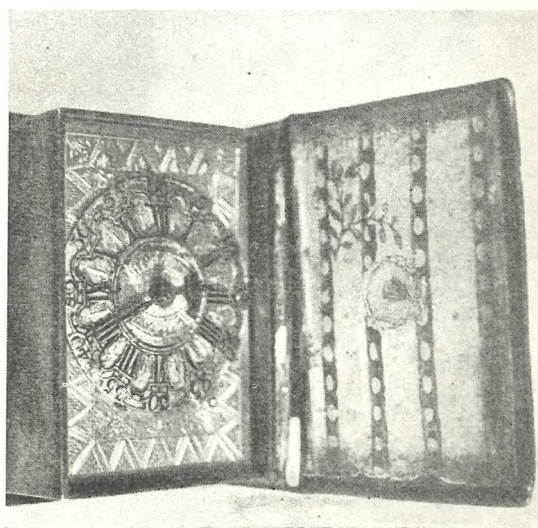
Ko je Anton Regali, urarski pomočnik pri
Andreju Zupančiču, leta 1801 pri magistratu
zaprošil za dovoljenje, da bi smel samostojno
opravljati urarsko obrt,³⁶ je naletel pri ljub-
ljanskih urarjih na močan odpor. Očitali so
mu, da so njegove izjave o uku pri ljub-
ljanskem mojstru Zupančiču netočne, enako
kakor tudi njegovo delo pri urarju Frischer-
ju na Dunaju.³⁷ Več ko leto dni je Regali
zasipal magistrat s svojimi prošnjami, od
katerih v prevodu citiram nekatere najpo-
membnejše fragmente: »Urarstvo je svobod-
na obrt³⁸ ter naj bi se zato dovolilo vsakom-
ur, ki ga zna opravljati. Da dobro poznam
urarsko obrt, morem dokazati z urami, ki
sem jih izdelal zase; ena izmed njih je ura
z nihalom, ki jo morem predložiti kot moj-
strski vzorec. Nihče od tukajšnjih urarjev,
niti Balthazar Hoffman, ne bi znal napra-
viti take ure. Moral bi jo imeti vsak urar,
da bi po njej reguliral ure, ki jih dobi v po-
pravilo. Če kdo dvomi v resničnost mojih
izjav, sem pripravljen napraviti tako uro
za zaprtimi vrati«.³⁹ V drugi prošnji prizna-
va Regali sposobnost samo Baltazaru Hof-
manu, »ki zasluži ime dobrega urarja, toda
on sam je premalo za vso Ljubljano in nje-
mu končno niti ni treba, da bi živel od te
obrti«.⁴⁰ Magistrat in okrožno glavarstvo sta
zavrnila nekaj Regalijeveh prošenj z moti-
vacijo, »da bi s povečanjem števila urarskih
mojstrov prišlo do tega, da bi stari vodje
obrti ostali brez kruha ter da nihče od treh
ljubljskih urarjev ne more vzeti pomoč-
nika, ker niti sami nimajo dovolj dela«.⁴¹ Ko
je Regali v neki prošnji navedel, da so mo-
rali mnogi meščani poslati svoje ure v po-

pravilo na Dunaj, ker tukajšnji urarji niso bili dovolj sposobni, da bi jih popravili, so mu ljubljanski mojstri odgovorili naslednje: »Mi izdelujemo nove ure. Če znamo to, kako da ne bi znali popraviti starih. V času vojne je prišlo v naše kraje toliko tujih ur, da nimamo mnogo upanja, da bomo nove ure prodali, čeprav jih izdelujemo. Torej nam ostajajo predvsem popravila, ki prinašajo zelo majhen dohodek.«⁴² Končno je okrožno glavarstvo izdalo magistratu naročilo, da da Regaliju meščansko pravico in izda obrtno dovoljenje.⁴³ Iz dopisov, ki so kasneje prišli z glavarstva, je videti, da je bil samo eden od treh ljubljanskih urarjev član ceha — Zupančič je bil predstojnik obdelovalcev kovin. Druga dva sta opravljala svojo obrt samo kot meščana in zato nista imela nikakršne pravice, da bi Regaliju odvzemala možnost za obrtno dovoljenje.⁴⁴

Leta 1804 je prispel v Ljubljano urarski pomočnik Leonhard Heichele ter poskušal kupiti od urarja Zupančiča dedno obrtno dovoljenje.⁴⁵ Zupančič je imel dve obrtni dovoljenji, prvo je bilo dedno, ki ga je kupil od vdove urarja Hartlina,⁴⁶ drugo dosmrtno »ad personam« pa je dobil od glavarstva. Isto dovoljenje je želel kupiti od Zupančiča tudi Regali, ker je imel samo obrtno dovoljenje ad personam. In spet se v to vmešajo ljubljanski urarji ter si prizadevajo, da bi dovoljenje dobil Regali, ker je on »sin kranjske domovine in se tako število urarjev spet ne bi povečalo«. Razen tega so menili, da je Heichele še zelo mlad (bilo mu je komaj 25 let) in da je njegovo spričevalo o spretnosti verjetno pretirano. Napisal mu ga je njegov brat, pri katerem se je izučil obrti,⁴⁷ potrdilo o uku pa bi moralo biti po vseh predpisih podpisano od predstojnika ceha. Leto dni kasneje (1805) je Heichele kupil obrtno dovoljenje od urarja Moserja,⁴⁸ ljubljanski ceh (verjetno: obdelovalcev kovin) pa od njega zahteva, da napravi predpisani vzorec iz domačega materiala.⁴⁹ Isto leto je magistrat zavrnil prošnjo Moserjevega sina Josefa,⁵⁰ ker meni, »da potrebe Ljubljane popolnoma zadovoljuje en urar za velike mehanizme in štirje urarji za majhne mehanizme; to so Andreas Suppantschitsch, Balthaz Hoffman, Anton Regally in Leonhard Heichele«.⁵¹ (Urar za velike mehanizme je bil bržkone Gaspar Janoh.)

Od vseh štirih imenovanih urarjev za majhne mehanizme so se nam ohranili zelo lepi primerki in menim, da je druga polovica XVIII. stoletja kljub »težkim razmeram«, kakor izjavljajo sami urarji, vendarle zlata doba slovenskega urarstva. Končno nam arhivalije dokazujejo, da so mojstri sami izdelovali ure. Čemu bi ne bile prav te

ure tiste, ki so se ohranile do danes? Medtem ko so avstrijske ure polne raznih indikacij, imajo ure domačih mojstrov zelo enostavne mehanizme, katerih nekateri elementi so za posamezne mojstre tipični. Ne vem niti za eno uro z domačo signaturo, ki bi kazala razen datuma v mesecu in dneva v tednu še lunine mene in leta. Če bi šlo za uvožene ure z domačim napisom, tedaj se vprašam, kako da med številnimi urami s kompliciranimi mehanizmi iz druge polovice XVIII. stol. ne najdemo vsaj ene z imenom našega mojstra. Ta bi se mogel prav tako podpisati na številčnici kake bolj komplicirane in dragocenejšje ure, kot je to napravil na ohranjenih. Zupančičeve ure so na primer vse budilke (sl. 5), Hofmanove (sl. 6, 7) in Regalijeve pa takega mehanizma sploh nimajo, so pa zato običajno opremljene z mehanizmom za datume. Če primerjamo bombirane številčnice in male bele medaljone Hofmanovih ter Regalijevih ur v obliki tabernaklov, vidimo, da jih je izdelala ista roka, najverjetneje kak domači obrtnik. Okrasni liti deli, nožice, bakle in drugo so bili verjetno uvoženi iz Avstrije, kjer so jih množično proizvajali in so bili zato cenejši kot tisti, ki bi jih napravil domači obrtnik.⁵² Vse tri ohranjene Zupančičeve ure so v obliki tabernakla, njih številčnice iz pozlačene medij imajo rimske številke ter majhen pozlačeni medaljon z vgravirano signaturo, nastale pa so te ure približno med 1770 in 1790. Nekako istočasno je nastala tudi edina doslej znana Vidermanova ura (sl. 8), ki predstavlja najbogateje okrašeni primerek tabernakl ure s signaturo domačega urarja ter edino uro, na kateri je ime avtorja vgravirano na dveh mestih. Ena signatura »Georg Wiederman in

Sl. 17

Laybach« je na pozlačenem medaljonu v polkrožnem zaključku okrasne plošče, druga krajša »Widman Laybach« pa je vgravirana na sami številčnici.

Vidimo, da imajo Zupančičeve in Vidermanove ure enake številčnice iz medi z rimskimi številčkami, enake medaljone z vgraviranimi napisi, enake ploščice za zaustavljanje mehanizma za bitje ter enake kazalce iz bromiranega jekla. Tabernakl ure Hofmana in Regalija so nastale od 1790 do 1810 in imajo skupne lastnosti: belo emajlirane številčnice z arabskimi številčkami, nekoliko manjše medaljone s signaturo ali kako barvasto sliko ter pozlačene kazalce. Medtem ko se tako posamezni elementi in okrasni deli v času spreminjajo, ostajajo lesena ohišja zvesta prvotni obliki. Tega ni mogoče pripisati kaki zaostalosti ali zastarelemu okusu naših mojstrov, temveč splošnoevropskemu prilagajanju tej obliki, ki se začne v Angliji nekje v XVII. stoletju, preplavi vso Evropo ter se v Avstriji in Nemčiji zadrži vse tja do začetka bidermajerja. Naši urarji so zvesto kopirali dunajske in graške mehanizme, katerim so ustrezali tudi posamezni uvoženi deli.

Medtem ko so domače ure, izdelane ob koncu XVIII. stoletja, vse tabernaklaste in bi zanje mogla trditi — glede na prejšnje razpravljanje —, da so delo domačih rok, se pojavljajo na začetku XIX. stoletja ure z domačo signaturo v novih empirskih oblikah, njihove karakteristike pa kažejo na

uvoz iz sosednje Avstrije. Regalijeva empirska ura, katere ohišje nosijo tri ovnove glave (sl. 9) ter stenska ura iz alabastra v obliki križa nemškega viteškega reda (sl. 10) sta pač najverjetneje izdelka avstrijske delavnice, a je nanju postavil Regali svoje ime, da bi tako morda jamčil za kvaliteto. Enako je tudi z različnimi tipi ur Baltazarja Hofmana. Njegove tabernaklaste ure so nastale v zadnjem desetletju XVIII. stoletja, medtem ko je njegova empirska ura s štirimi stolpiči najverjetneje uvožena⁵³ (sl. 11). To velja tudi za ure Leonharda Heicheleja (sl. 12, 13), ki kasneje nosijo značilnosti čistega empira, ko je mehanizirano delo omogočilo njihovo množično proizvodnjo, ki ji domači mojstri v svojih delavnicah niso mogli več konkurirati.

Industrializacija povzroči, da se v mestih poveča število prebivalcev ter postanejo tako ure vedno bolj potreben predmet bidermajerskega interiera. Njihova produkcija v središčih monarhije se je naglo povzpela. Trgovske zveze med mesti so bile že tako pogostne, da so avstrijske manufakture s svojimi urami preplavile slovenske domove, delovanje domačih urarskih mojstrov pa se je omejilo zgolj na prodajanje in popravljanje uvoženih ur. V Ljubljani je bilo 1805. leta 5 urarskih mojstrov, nepolnih 30 let kasneje pa že 15. V davčnih knjigah XIX. stoletja najdemo imena urarjev, ki so samo enkrat zapisani, da so plačali davek, kasneje pa se njihovo ime ne pojavi več. Zaradi velike konkurence so se verjetno selili iz kraja v kraj. Tako se urar Lorenz Pehr pojavi v tretjem desetletju XIX. stoletja v Ljubljani,⁵⁴ 1840 ima delavnico v Zagrebu, 1851 pa v Karlovcu.⁵⁵

V sredini XIX. stoletja prevladuje v Sloveniji varianta bidermajerskega tipa avstrijskih ur s črno lakiranim ohišjem in alabastrnimi stebriči. Večina jih ni signirana, a zelo kvaliteten primerek takega tipa je ura v Mestnem muzeju v Ljubljani, signirana z »Nic. Rudholzer in Laybach« (sl. 14). Pogosto so urarji razen ur prodajali tudi druge predmete. Tako ob imenu Josefa Karingerja piše, da je urar in prodajalec nakita.⁵⁶ Friderik Hofman, morda poslednji potomec te stare urarske družine, ima 1903. leta v Ljubljani trgovino optičnih izdelkov,⁵⁷ ura z njegovo signaturo (sl. 15) — hrani jo Narodni muzej v Ljubljani — pa ima skoraj na vseh delih mehanizma in na ohišju tovarniške žige.

Čeprav nisem pregledala arhivskega gradiva v drugih središčih po Sloveniji, po ohranjenih urah menim, da je bil tam položaj v XVIII. stoletju enak kot v Ljubljani. Ura

Sl. 18

v obliki tabernakla s signaturo »Primus Okrolni in Cilli«⁵⁸ (sl. 16) po svoji kvaliteti daleč zaostaja za tedanjimi urami iz Ljubljane ter še bolj kaže, da je delo domačega mojstra. O urarstvu v Celju piše J. Orožen: »Veleurarstvo je bilo v Celju udomačeno vsaj že v II. pol. 18. stol., ko ga je izvrševal Blaž Okrogelnik. Potreba po velikih urah je bila tolikšna, da je nastala v mestu kmalu še druga delavnica, Lamprehtova, ki so jo pozneje posedovali Goriški. Z izdelovanjem in popraviljanjem majhnih ur pa so se za Josefom Knöblom dolgo bavili Niggli.«⁵⁹ Tudi v Mariboru je bilo verjetno več delavnic, toda trenutno so mi znana le tri imena mariborskih mojstrov. Ura v obliki tabernakla s signaturo »Bauconnitz Marburg« (verjetno Bankovič) ne izpričuje neke posebne kvalitete delavnice.⁶⁰ Drugo ime »Anton Anitsch in Marburg« je vgravirano na žepni uri v obliki molitvenika⁶¹ (sl. 17, 18), ki predstavlja izredno kvaliteten primerek tega tipa. Še ena ura s signaturo »Joh. Fischer in Marburg«⁶² (sl. 19) je v obliki klasicističnega portala iz prvega desetletja XIX. stoletja ter je verjetno enako kot tedanje ure iz Ljubljane uvožena. Zanimivi sta dve uri iz Cerknice. Eno hranijo v Narodnem muzeju in ima signaturo »Thomas Vyzschiz Zirkniz 1759« (sl. 20). Nekoč je imelo ohišje obliko tabernakla, današnje pa izvira iz leta 1886 in ga je napravil mizar J. Urbančič (podpis je v predalu, napisan s svinčnikom, kakor so se mizarji na pohištvu pogosto podpisovali). Mehanizem je ročno delo, najbolj zanimivo pri njem pa je to, da odbija cele ure samo pri potegu vrvice. Morda je bilo to napravljeno na zahtevo lastnika, ki je tako ponoči s potegi vrvice mogel šteti odbite ure? — Druga ura se hrani v privatni zbirki; od nje je ohranjen samo mehanizem z okrasno ploščo, ohišje pa je verjetno imelo prav tako obliko tabernakla. Signatura »Andreas Vizznitch fecit Zirkniz 1770«, vtisnjena na zadnji zaporni plošči z enakimi črkami kot na Thomasovi uri, kaže, da gre za isto urarsko delavnico, ki je prešla od očeta na sina.

Verjetno so bile tudi v drugih slovenskih mestih urarske delavnice ter se bodo v njihovih mestnih arhivih našla imena urarskih mojstrov, morda pa bodo našli tudi ure z njihovimi signaturami.

Na začetku XX. stoletja je bilo v Ljubljani več kot dvajset urarskih delavnic,⁶³ po prvi svetovni vojni pa se je to število še znatno povečalo. Največja med njimi je bila delavnica H. Suttnerja.

V Sloveniji je začela delati prva tovarna ur leta 1955 v Lipnici pri Kropi, najprej pod imenom »Tulip«, kasneje pa so jo pridružili tovarni precizne mehanike Iskra v Kranju.

V njej izdelujejo mehanične stenske ure »Biro T3«, ki jih je treba navijati vsakih osem dni, in električne stenske ure, ki so povezane z matično električno uro, izdelano v Švici. Ure so enostavnih oblik v skladu s splošnimi težnjami modernega oblikovanja.

S tem razlaganjem prikaz urarstva v Sloveniji in njegovega razvoja še zdaleč ni zaključen. Nadaljnje raziskave po arhivih nam bodo odkrile še mnogo dragocenih podatkov, v prvi vrsti pa velja to za javne ure, katerih zgodovina je še zelo slabo raziskana in so jih vsekakor imeli tudi po drugih slovenskih mestih.

Pregled cerkvenih arhivov bo verjetno osvetlil vlogo kovačev iz Kroke kot izdelovalcev javnih ur, katerih delovanje moremo slutiti v XIX. in na začetku XX. stoletja.

OPOMBE

1. Mestni arhiv v Ljubljani (MALj) Ausgabuch 1582, Cod XIII/12 f. 34. — 2. MALj ibid. 1584, Cod XIII/13, f. 34. — 3. Ibid. 1593, Cod XIII/12 f. 33. — 4. Ibid. 1596, Cod XIII/15 f. 27. — 5. Ibid. 1595, Cod XIII/14 f. 37. — 6. Fabijančič, Knjiga hiš I, II, III (rokopis v MALj). — 7. Ibid. I št. 381, 808, 561, 572. — 8. Ibid. št. 38, 40. — 9. Ibid. III št. 765. — 10. Ibid. I št. 35. — 11. Ibid. št. 383, 63. — 12. Tkalčič, Prvostolna crkva zagrebačka, Zagreb 1885, 11. — 13. Fabijančič, Knjiga hiš I št. 524. — 14. S. Vilfan, Zgodovina ljubljanske mestne hiše, Ljubljana 1958, str. 24, 31. — 15. V arhivalijah MaLj stoji poleg imena urarskih mojstrov vedno »Grossuhrmacher« ali »Kleinuhrmacher«. Urarji za velike mehanizme so izdelovali in popravljali javne in hišne ure, urarji za majhne mehanizme pa samo hišne in žepne. — 16. Fabijančič, Knjiga hiš I št. 289. — 17. Ibid. — 18. Ibid. št. 383. — 19. K. K. Commercien Concess Ducat: Carniola. — 20. MALj Reg. I, fasc. 57, f. 171. — 21. Tu je mišljen puškarski ceh ali ceh obdelovalcev kovin, ker urarji niso imeli svojega. — 22. MALj Reg. I, fasc. 57, f. 174. — 23. Ibid. f. 176. — 24. Ibid. f. 177. — 25. Ibid. f. 178, 184. — 26. Ibid. f. 180. — 27. Ibid. f. 172. — 28. Ibid. fasc. 125, f. 972. — 29. Fabijančič, Knjiga hiš I št. 289. — 30. Ibid. št. 220. — 31. Ibid. III št. 753. — 32. Imenik mestjanov mesta Ljubljane 1867, št. 238. V njem je napisan pod imenom Kašpar Jantsch. — 33. MALj Reg. I, fasc. 57, f. 180. — 34. Ibid. fasc. 141, f. 500. — 35. Ibid. f. 398. — 36. Ibid. f. 385. — 37. Ibid. f. 394. — 38. Urarstvo so smatrali za svobodno obrt, ker urarji niso pripadali nobenemu cehu. — 39. MALj Reg. I, fasc. 141, f. 408. — 40. Ibid. f. 416. — 41. Ibid. f. 443. — 42. Ibid. f. 394. — 43. Ibid. f. 446. — 44. Ibid. f. 448. — 45. Ibid. f. 461. — 46. Ibid. f. 467. — 47. Njegov brat je bil verjetno Josef Heichele, urar v Zagrebu. Omenjen je v katalogu »Od sunčanog sata do modernog kronometra«, Zagreb 1954, št. 124. — 48. MALj. Reg. I, fasc. 141, f. 477. — 49. Ibid. f. 497. — 50. Ibid.

f. 494. — 51. Ibid. f. 486. — 52. Ob koncu XVIII. stoletja je bilo na Dunaju 13 mojstrov, livarjev bronar, ki so delali kovinske aplikacije samo za ure (Illustrirte Geschichte des Kunstgewerbes, Berlin, 387). — 53. Pri restavriranju ure za razstavo je našel tov. Bajec za mavčno plaketo listek, v gotici popisan z naslednjim tekstom: »Ti osel, zakaj si to napravil? Renovirano 1846. leta. Aloys Schuscheck, pozlatar. Tega leta je bil potres.« — 54. MALj, Obrtni registri Cod XX/5, 2. — 55. Narodne novine, Zagreb, 1843, 392; Agramer

Zeitung. 1851, 576; 1857, 436. — 56. MALj, Reg. I. fasc 212, f. 823. Imenik mesta Ljubljane št. 262. — 57. MALj. Prosti in rokodelski obrt od 1885 do 1907, Cod XX/9 št. 300. — 58. Ura je v zbirki Muzeja za umjetnost i obrt v Zagrebu (MUO). — 59. J. Orožen, Zgodovina celjske obrti, Vodič po razstavi in mesto Celje z okolico, Celje 1935. — 60. Ura je v Mestnem muzeju v Celju. — 61. Ura je v Gradskem muzeju v Varaždinu. — 62. Ura je v MUO v Zagrebu. — 63. MALj, Prosti in rokodelski obrt Cod XX/9.

IVAN MARIJA MARUŠIČ (1641—1712)

BRANKO MARUŠIČ

ŽIVLJENJE

Slovenska historiografija je s člankom dr. Zdravka Jelinčiča¹ prvič popisala življenje in pomen dela kronista, zgodovino-pisca, pridigarja, pesnika in risarja Goričana Ivana Marije Marušiča, ki si ga Slovenci sicer lahko lastimo le kot človeka, ki izhaja iz našega rodu, se pa v svojem življenju ni nikoli jasno narodnostno opredelil. Bil je eden izmed tistih nekaj tisoč goriških meščanov, ki jim življenjske razmere tistega časa še niso dajale možnosti, spodbude in vzroka, da bi ob določenih priložnostih že zavestno deklarirali svojo narodnost. V slovenskem jeziku ni pisal, zato je za slovensko zgodovino književnosti nepomemben, slovensko zgodovino-pisje pa more v njem videti enega izmed piscev sodobnih zgodovinskih dogodkov, kronistov. V tem smislu je treba tudi ocenjevati njegovo delo.²

Marušiča, čigar dela so razen enega ostala v rokopisu, je prvič omenil v enem izmed svojih zgodovinskih del Rudolf Coronini; opozoril je na njegov dnevnik, pisan v letih 1682—1683, ko je v Gorici pustošila kuga.³ Njegova prva biografija sta bila znani Carlo Morelli di Schönfeld (1730—1792)⁴ in baron Pier Antonio de Codelli (1754—1822).⁵ Ne bi bilo lahko določiti, katera biografija je prej nastala. Morelli je namreč prvi del svoje zgodovine goriške grofije izdal že leta 1773 pod naslovom »Saggio storico della Contea di Gorizia«, delo je nadaljeval in ga končal dve leti pred smrtjo. Rokopis, ki je obsegal tudi razširjeni, že tiskani prvi del, je po njegovi smrti vdova baronica Francesca Valvasor poklonila goriški kmetijski družbi,⁶ ta pa ga je šele v petdesetih letih XIX. stoletja izdala v redakciji zgodovinarja G. Domenica Della Bone; trem Morellijevim zvezkom je Della Bona dodal še četrtega s svojimi opazkami in dodatki. Nekako istočasno

z Morellijevim je nastala tudi Codellijeva biografija, izdana v citirani knjigi, ki je leta 1792 dosegla že svojo tretjo izdajo.⁷ Morelli je izčrpnější in točnejši biograf, medtem ko Codelli navaja nekaj zmotnih podatkov.

Med 86 pisci na področju takratne »avstrijske Furlanije«, kolikor jih Codelli navaja, je tudi naš Marušič. O njem so »stare listine« poročale, da je bil rojen »v vasi dve milj oddaljeni od Gorice, imenovani Salcano o Soligano« (Solkan op. BM) leta 1639. Postal je duhovnik ter je služboval v Mirnu pri Gorici, deloval pa je tudi v samostanu sv. Klare v Gorici. Umrl je leta 1704, objokovan od župljanov in klarisinj, ki so uživale sadove njegove »goreče vneme«. Codelli omenja tudi nekatera Marušičeva dela in poudarja njihovo važnost.⁸

Kot že povedano, je Morelli vestnejši zapisovalec Marušičeve biografije. Po vesteh, ki jih je Marušič zapustil, je ugotovil, da je bil rojen 1641, humanistične študije je končal v Gorici, šel pa je nato v Celovec, kjer je nadaljeval šolanje. Bil je nato poklican v samostan sv. Klare v Gorici, ker je bil že takrat znan po svoji pridnosti in usmiljenosti. Postal je kaplan in čez nekaj let (1673) spovednik ter je opravljal svojo dolžnost 12 let. Kot spovednik in kaplan si je prizadeval v nunah vzgojiti usmiljenost in notranjo disciplino. Poleg tega je kazal tudi veliko željo, da bi potomcem poročal o zgodovini dežele in o sodobnih razmerah. V tem smislu je pričel svoje delo z opisom zgodovine samostana sv. Klare, dela po Marušiču ni nihče nadaljeval. Zapustil je še druge rokopise; v njih so bili popisani najbolj znameniti dogodki iz življenja tedanje goriške grofije. Marušičev veseli značaj in »spodbujena domišljija« sta veliko pripomogla, da je svoje rokopise opremil z »neuglajeno narisanimi« podobami, ker je hotel tudi tako poročati

potomcem o najvažnejših zadevah v času svojega življenja. Najbolj uporaben je njegov dnevnik iz 1682. leta, ko je v Gorici bila epidemija kuge. Umrl je v Gorici 12. julija 1712. Morelli ni pozabil označiti Marušičev vedri značaj, o katerem zelo nazorno priča pesmica, nastala v dneh, ko je živel v karanteni zaradi kuge:

»Bon pan, bon vin in quarantia vevi,
E sis ciastrons nel Ronch io pascolavi,
L'istoria del contagio ben notavi,
E dopo d'ogni muart un poc bevevi.«⁹

Tretji Marušičev biograf je novejšega datuma. Lucilla Cicuta je obenem z dokumentirano izdajo omenjenega Marušičevega dnevnika ter nekaterih njegovih pesniških del,¹⁰ prinesla tudi nekaj biografskih in bibliografskih podatkov, ki si jih bomo v naslednjem ogledali. Marušič je bil rojen v Gorici in kot poroča krstna knjiga goriške stolnice, je bil Joannes Maria sin Damiana Marushitza in Annae, goriških zakoncev, krščen 17. junija 1641. Krstna botra sta mu bila Mr. Matthia Bancerli in D.^{na} Anna Maria Morella, krstitelj pa M. Antonio Gorgig.

Marušič je sam pisal, da je 26. maja čudežno ozdravel, potem ko mu je bila bolna noga namazana z oljem sv. Feliksa. Humanistične študije (gimnazijo) je končal v Gorici pri jezuitih.¹¹ Ti so namreč v mestu že leta 1620 pričeli s svojo šolsko dejavnostjo in imeli 1624 že kompletno gimnazijo.¹² Potem je šolanje nadaljeval v Celovcu¹³ od koder ga je opatica samostana sv. Klare v Gorici povabila za kaplana.¹⁴ Tretjega februarja 1669 je bil že kaplan in od 1673 spovednik, kar je sporočil v svojem posvetilu opatici samostana leta 1699, darujoč ji tri knjige svojih pridig in govorov, nastalih med tridesetletnim bivanjem med klarisinjami. Kasneje kaže, da je deloval v goriški stolnici.¹⁵ Leta 1707 se je odpravil na potovanje v Gradec, kjer pa mu ni ugajalo hladno podnebje in je želel umreti v mestu ob »Lisunz« (Soči). Želja se mu je izpolnila; pred smrtjo je z veliko skrbnostjo urejeval svoje rokopise. Mrliška knjiga goriške stolnice poroča, da je 13. avgusta 1712¹⁶ umrl gospod Joannes Maria v 73. letu starosti ter je bil pokopan v kapelici duhovniške kongregacije.¹⁷

Cicutovo je zanimalo, od kod Codelliju napačni podatki o Marušičevi smrti in življenju. Codelli naj bi ga zamenjal s Petrom Marušičem iz Solkana, ki je bil duhovnik v Mirnu in tam 29. marca 1787 umrl.¹⁸ Razlaga ne more držati, saj je bil Peter Codellijev sodobnik. Sicer pa je v času Ivana Marušiča živel tudi Lovrenc Marusič (rojen

1676 v Štandrežu pri Gorici, umrl 1748 v Gorici), ki je kot oče Romuald znan v slovenski slovstveni zgodovini po svojem zapisu škofjeloške procesije.¹⁹

Italijanska historiografija ima Ivana Marijo Marušiča za zgodovinskega kritika, ki išče vsako priložnost, da bi popisoval dogodke svojega časa. Ni globok mislec, ker je obdarjen s preveč običajno inteligenco, da bi mogel posegati za višjimi cilji svojega dela. Bil je zvest cesarjev podložnik in nikakor se ni čuditi, če se je spričo takratnih razmer navduševal za cesarsko hišo (kot, da bi hotela opravičiti Marušiča, da se že takrat ni ogreval za »mater Italijo«). Kot cesarski človek je imel seveda do Ludvika XIV. in Francozov zaničevalni odnos, pa tudi Hrvatom je pošiljal strupene strelice. Bil je družaben človek, imel je mnogo dobrih prijateljev. Kot dober Furlan je ljubil svojo Furlanijo, rodno mesto in »il nostri chiestel« (goriški grad, op. BM).²⁰

Ivana Marijo Marušiča sta okolje in vzgoja iz človeka, ki je koreninil v slovenskem rodu, pripravila za furlansko in italijansko izpovedujočega pisca. Njegovo rodno mesto Gorica je bilo stikališče dveh različnih jezikovnih območij; romanska jezika in narodnost sta karakterizirala višje mestne družbene sloje (deželni stanovi so uradovali v

»Torre dell'Isonzo« leta 1682; risba I. M. Marušiča (Iz knjige: R. M. Cossar, Gorizia e il suo castello, Trieste 1937, str. 50)

italijanščini, izjemno v nemščini za komunikacijo z dvornimi organi), pripadniki nižjih razredov so bili v veliki meri Slovenci ali pa so izvirali iz slovenskega rodu. V tem pogledu je med meščani vladalo sožitje, ki je nosilo močno noto fevdalne pokornosti; ljubezen do domovine, ki jo je meščanstvo tedaj javno izražalo, ni izražala nagnjenj do nekega jezikovno ali kulturno določenega in enotnega tabora, pač pa sta to bila fevdalna dežela in cesar. Marušič je bil še preveč utesjen v fevdalne spone mišljenja, da bi mogel resneje razmisliti, kam narodnostno spada. V njegovih delih ni najti izraza Slovenec,^{20a} omenja pa Hrvate (Croat, Croati). Italijani ga smatrajo za Furlana,²¹ Jelinčič pa je sicer podvomil v taka naziranja. V krstni knjigi se navaja kot Marushitz (nemška transkripcija) in bi ga zato mogli imenovati tudi Marušič. Samega sebe je nazival tudi Marusig, vsaj tako razberemo iz njegovih rokopisov. Italijanska literatura počenši z Morellijem oziroma Codellijem ga razen ene izjeme navaja kot Marussiga.²² Upoštevajoč obliko, v katero je bil vpisan v krstno knjigo, ter od njega samega uporabljeno pisanje kot Marusig (s tako izvedbo je svoj priimek samo približal slovenski originalni

obliki), ga moremo brez vsake ovire smatrati za Marušiča, kakor je bilo to storjeno že v samem naslovu. Priimek ima izvor v srbohrvatskem jezikovnem območju, in je še danes na Goriškem precej pogost. Marušič je brez dvoma koreninil v slovenskem rodu, če je pa pisal v italijanščini in furlanščini, je bilo to posledica okolja in razmer, v katerih je živel, in nikakor ne more biti dovolj trden dokaz njegove narodnostne pripadnosti. Rekli bomo, da je bil Goričan in s tem homo dovolj ali celo vse povedali.

DELO

Pričujoči seznam Marušičevih del skuša biti kar se da izčrpen, upoštevajoč podatke, ki jih daje skromna literatura o Marušiču; seznam je kronološki.

Najstarejšega datuma je najbolj znano in najvažnejše Marušičevo delo, opis kuge v Gorici, pisan v obliki dnevnika, in nosi naslov: »Relatione del Contaggio successo in Goritia, et sua origine l'anno 1682, con le figure delle cose piu notabili, Nomi et età di tutti i morti in città et Lazaretti, data in Luce da Don Gio. Maria Marussig qual osse-ruò ogni giorno li particolari successi da che principio l'mal contagioso e si aggonse in fine le risposte alle censure in sonetti et l'numero de'morti in Salcano e sua origine«.²³

V času, ko je Cicutova pripravila svojo izdajo dnevnika, sta obstajala dva originalna rokopisa.²⁴ Jelinčič je poročal, da obstajajo trije originali s 66 risbami, ki se med sabo malo razlikujejo.²⁵ Originalnih rokopisov je v času Morellija in Della Bone obstajalo nekaj; Della Bona je celo napravil kopijo, vendar je spremenil avtorjevo pisavo in predru- gačil pomen nekaterih besedi.²⁶ Kot eden najbolj znanih goriških bibliofilov sploh je imel v svoji knjižnici tudi Marušičev dnevnik.²⁷

Kot omenjeno, je o dnevniku prvi pisal Coronini, ki je navedel le del njegovega naslova.²⁸ V celoti pa ga je izpisal Codelli,²⁹ ki je ob tem še pripomnil, da Marušičev stil in red pripovedovanja kažeta, da je imel pri pisanju močno vznurjeno domišljijo od tega strašnega dogodka. Morelliju je dnevnik služil tudi kot zgodovinski vir, vendar ne samo za opis epidemije kuge, marveč je iz njega črpal podatke še o drugih zadevah tistega časa. Della Bona je sicer kritično presojal Marušičeve risbe, poudaril pa je njih dokumentarni značaj.³⁰ Morellijeva ocena dnevnika je naslednja: »Poleg skrbi, da bi nabral iz dneva v dan tisto, kar se je zgodilo, odseva iz teh spominov toliko bolj občudovanja vredna vedrost, kolikor manj je bila

Palača deželnih stanov v XVII. stoletju (Risba R. Picha po skici I. M. Marušiča (iz knjige: Cossar, Gorizia ..., str. 75)

združena z občo ljudsko nesrečo in z nevarnostjo tveganja lastnega življenja. V dnevniku Marušič ni samo ohranil svoj običajni slog in svoje zgodovinske predstave, marveč je dodal sem ter tja madrigale in šaljive pesmi, pisane v furlanskem jeziku, analogne dogodkom, ki jih je opisal.³¹

Prva tiskana objava dnevnika je iz sredine XIX. stoletja, oskrbel jo je Carlo Favetti³² v koledarju »Lunari di Gurizza per l'an comun 1858«.³³ V njegovo objavo uvaja kratak v furlanščini napisani uvod in odlomek iz Morellijeve knjige, kjer so opisani dogodki iz 1682. leta.³⁴ Po objavi sodeč se od Favettija uporabljani dnevnik že v samem naslovu razlikuje od citiranih rokopisov dnevnika. Sicer je njegov izdajatelj sam pripomnil, da je dnevnik, ki ga je uporabljal, popisoval le dogodke do 18. januarja 1683, zato ga je za izdajo dopolnil na podlagi rokopisa, čigar lastnik je bil Della Bona in ki je segal do 19. marca 1683.³⁵ Favetti je svoji izdaji priložil še 10 ilustracij, ki jih je po Marušičevih originalih pripravil študent umetniške akademije v Benetkah Raffael Pick. Sicer pa je bilo izraženo mnenje, da je izdaja ljudskega značaja in nima prave znanstvene uporabe, saj tudi Favetti ni šel preko Morellijevega dognanj.³⁶

Kriterijem znanstvene bolj ustreza Cicuttina izdaja, ki pa tudi ne prinaša rokopisa v celoti. Pri izdaji je uporabljala oba navedena rokopisa, ki med sabo lahko varirata, kar kaže, da avtor prvotnega teksta ni mnogo spreminjal. Razlike so tudi v tem, da vsebuje prvi rokopis nekatere podobe, ki jih drugi nima, in obratno.³⁷ V sam rokopis nas uvaja manjše delce,³⁸ ki na dvanajstih straneh posveča rokopis namestniku deželnega glavarja, Ludovicu Vincentiju Coroniniju,³⁹ v daljšem posvetilu kaže na Coroninijevo skrb za nesrečno mesto, poleg tega pa je priložil sem še 14 sonetov na isto temo in tako v glavnih obrisih povzel vsebino dnevnika.⁴⁰ Dnevnik je v celoti objavljen, niso pa objavljene vse pesmi, tiste, ki so jih Gorici pošiljala neokužena mesta in rimani odgovori nanje, ki jih je napravil Marušič, prav tako ne vsebuje popisa kuge v vasi Solkan in seznama priloženih risb. Le kot vzorec je objavljenih pet Marušičevih furlanskih in ena italijanska pesem ter nekaj odlomkov.

Izvodke iz dnevnika je v slovenskem prevodu objavil v svojem članku tudi Jelinčič. Iz dnevnika je izpustil imena in gledal le na opis dogodkov, poudaril pa je, da bi bila velika pomanjkljivost prezreti imena, ki nam dajejo vpogled predvsem v narodnostno strukturo takratnih goriških meščanov.

Poudarjati važnost Marušičevega dnevnika bi pomenilo pritrjevati besedam, ki so jih

izrekli Morelli, Della Bona in drugi. Zgodovinopisju je storil brez dvoma veliko uslugo. Zapustil je precej izčrpen vpogled v življenje goriškega prebivalstva druge polovice XVII. stoletja; v dnevniku omenja žrtve epidemije in sploh slehernika, s katerim je prišel tedaj v dotiko. Kuga je tudi Marušiča prisilila, da se je umaknil v karanteno in takrat je, kot sam pravi, dobro pil in jedel, pasel ovce, popisoval dogodke v zvezi z okužbo, malo pesnil in s svojo nespretno roko tudi nekaj narisal. V karanteno je šel 3. avgusta 1682.⁴¹ Dogodke in razmere je točno beležil, kar je potrdilo tudi primerjanje z akti iz goriškega pokrajinskega arhiva za tisto dobo. Sicer je včasih beležil tudi kakšen kasnejši dogodek,⁴² v bistvu pa je njegovo delo le pravi dnevnik.

Natančnejše podatke o narodnosti goriškega prebivalstva sledeč dnevniku bi bilo težje podati. Približno sliko pa si je mogoče ustvariti že ob bežnem pregledu. Po tej plati bi bilo treba dnevnik obdelati s slovenske strani, sploh pa seveda celoten Marušičev opus. Nekaj statističnih podatkov je navedel že Jelinčič, mnogo širše pa se ga je lotil Giovanni Manzini.⁴³

Edino tiskano Marušičevo delo nosi naslov »Riflessi Sopra le Parole di Congregationi Nelle Sacre Carte, A Favore della Veneranda

Gorica in okolica leta 1586. Risba iz »Piani di fortezze« v Nacionalni biblioteki Marciana v Benetkah (Iz knjige: Cossar, Gorizia . . . , str. 81)

Congregazione del Suffragio Dell'Oratorio di Goritia di Don Giovanni Maria Marussig Secretario par il primo Settembre 1693«. Delo je bilo tiskano pri Schirattiju v Vidmu. Kaže, da se je Marušič kot funkcionar kongregacije za blagor duš v vicah prav uspešno uveljavljal.⁴⁴

Že Morelli je poročal o nekakšni zgodovini samostana svete Klare v Gorici od njegova nastanka dalje. Kaže, da je prav iz tega dela črpal razne podatke;⁴⁵ delo je izgubljeno.⁴⁶

Codelli je poročal o rokopisu »Quintesezza de' libri di esempi cari, di detti e motti eleganti recitati e uditi nell'oratorio, o parlatorio etc.«. Marušič, poudarja pisec, je bil cenjen pri klarisinjah, ko je bil tam spovednik, »je skoraj vsako svojo besedo in domislivo, vsako cvetko, ki jo je povedal, bodisi da je bila resnična ali bajka, z veliko pridnostjo zapisal v svojih spominih, jih zbral in ustvaril dve zajetni knjigi«. Med nunami, ki so se po ukinitvi samostana razšle,⁴⁷ je ena najbolj pobožnih, da bi ga ohranila pred ognjem, prinesla rokopise na svoj dom in s pogostim branjem teh knjig »se je obudila v ognju krščanske usmiljenosti, zavoljo tega je postala še večja devica«. ⁴⁸

O »Discorsi recitati nell'Oratorio in S. Chiara, dedicati alla reverende madre badessa l'anno 1699 da D. Giammaria Marussig«

Gorica in njen grad leta 1615 iz dela »Accampamenti militari« Giovanniija Iusta v Mestnem muzeju Correr v Benetkah (Iz knjige: Cossar, Gorizia . . ., str. 88)

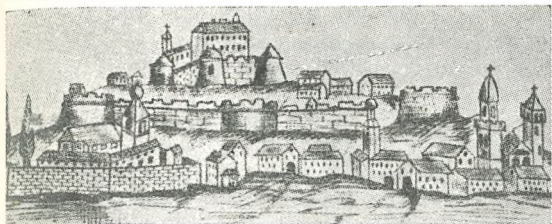
pravi Codelli, da nimajo nič večjo vrednost od nazadnje navedenega rokopisa.⁴⁹ Poleg pridig in govorov cerkvene vsebine prinaša delo tudi nekaj govorov, v katerih je Marušič nazdravljaval novim deželnim glavarjem.⁵⁰ Kot je iz zgornjega razvidno, obstajajo tri rokopisne knjige Marušičevih pridig in govorov, Jelinčiču število teh knjig ni bilo jasno.⁵¹

»Goritia, le Chiese, Colegij, Conventi, Capelle, Oratori, Beati, Colonne, Stazioni, Seminari, Religioni, delineate e discritte da don Giovanni Maria Marussig lo anno 1706«. Rokopis se danes hrani v knjižnici uršulinskega samostana v Gorici.⁵²

»I. Le morti violenti o subitane, successe in Goritia o suo Distretto, notate da Don Gio. Maria Marussig. L'anno di sua età LXVIII nel mese d'ottobre. L'anno 1704. — II. Dal Anno 1641, sino al 1704 nel qual fornii di discrivere il libro, trovarà Lettore li casi successi sottoscritti con versi Forlani, per Notitia del doue, et A'chi successe l'infortunio.

Opera curiosa, et mai d'altri descritta et d'anno in anno posta in ordine col indice nel fine per trovar quello si desidera«. ⁵³ Delo je napisano v štirivrstičnih verzih v furlanskem jeziku, je nekaka rimana kronika, ki pričinja z letom Marušičevega rojstva. Kot druge rokopise tudi tega spremlja nekaj podob. Ti verzi, 204 po številu, so bili kot drugo pesniško delo deležni prave znanstvene obdelave,⁵⁴ njegovo važnost za spoznanje takratnih razmer pa je nakazal v svojem članku Carlo Seppenhofer.⁵⁵

Delo »Goritia, Sua Origine, Reggi, Conti, Presidenti, Capitani, Chiese, Beati, Vescovi, Prepositi, Guerre, Vittorie sin al 1709. Descritte de don Gio Maria Marusig. L'Anno di sua età. 67. Con le rarità successe in Piemonte, Napoli, Lombardia, Fiandra, Ongheria, Baviera con li sonetti di quattro cittadini rimessi«, je bilo prav tako kot dnevnik deležno nepopolne izdaje.⁵⁶ V njem prikazuje Marušič kratek in kronološko slabo podan pregled zgodovine Goriške, dotakne pa se tudi nekaterih dogodkov iz evropske zgodovine. Velike vrednosti nima, zlasti ne za starejša obdobja, saj prav nazorno kaže Marušičeve nekritične preglede na obravnavano snov. Posluži se zanimivega štetja let, na eni strani mu je osnovna letnica postaukek sveta, ob kateri istočasno beleži še štetje, ki teče od leta, ko je bila ustanovljena Noreja. To, iz antične zgodovine znano mesto je sodil, da je bilo predhodnik Gorice ter da se je razprostiralo na takratnih severnih predmestjih Gorice. Naziranje ni bilo lastno samo Marušiču, temveč je imelo tedaj in še kasneje privrčence. Ti naivni zgodovinarji

Gorica in njen grad leta 1680 po sodobni risbi (Iz knjige: Cossâr, Gorizia . . ., str. 102)

so, nekritično uporabljajoč podatke iz del klasičnih antičnih piscev, hoteli dati Gorici slavno zgodovino. Poleg tega jim je bil že dovolj trden dokaz sozvočje imen obeh krajev. Taka naziranja je s podatki iz raznih zgodovinskih virov ovrigel Rudolf Coronini,⁵⁷ pri tem je naletel na ostro grajo;⁵⁸ tudi slovenski zgodovinar Štefan Kociančič je še v sredi XIX. stoletja kazal, da mu zadeva ni popolnoma jasna.⁵⁹ Bolj koristen je ta pregled za novejša obdobja. Izdajatelj rokopisa je priredil objavo, poslušujoč se avtorjevega zapisa do potankosti, in pri tem je celo avtorjevo ime navedel kot Marusig, kar je v članku izrecno poudaril.⁶⁰

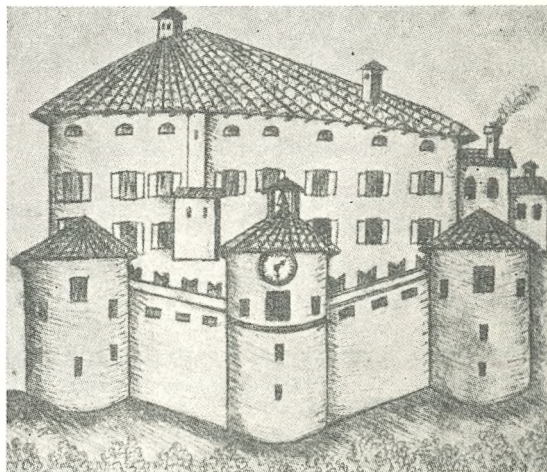
Rokopisa »Cento Meditazioni Sopra La Santissima Passione Delineate...« in »Di Carlo III in Spagna . . . (libro II)« se hranita v knjižnici uršulinskega samostana v Gorici. Zadnji je nastal v času španske nasledstvene vojne in prinaša razne pesmi v italijanščini in furlanščini, ki jih je obdelala Cicutova.⁶¹ O rokopisu s slikami, ki ga hranijo v knjižnici nadškofijskega semenišča v Vidmu, pa iz literature ne izvemo niti naslova.⁶²

Z nekaj besedami je treba omeniti še Marušičevo pesniško in slikarsko dejavnost. Prav posebno ni uspel niti v eni niti v drugi zvrsti umetnosti. Zato ne more biti s tega stališča deležen posebne obravnave, njegove pesmi in risbe moremo ocenjevati kot dokumente in v tem smislu imajo določeno vrednost. Pesmi in slike spremljajo skoraj sleherni njegov rokopis, prav zato bi bilo po literaturi mogoče postaviti le nepopolno število, ki gre pri pesmih v stotine. Pesniško ga je obdelala Cicutova v citiranem članku, petindvajset risb pa je v posebni ediciji izšlo leta 1957 v Gorici.⁶³ V literaturi se označuje kot eden prvih furlanskih satiričnih pesnikov. Marušič je v nekem smislu satirik, vendar pa se prava satira ni prilegala njegovemu dobrodušnemu značaju, zato tudi ni bila žgoča in ni ranila. Njegov slog je živahen in slikovit. Kljub temu, da je bil duhovnik, ne pozna mnogo religioznih motivov, in še ti so bolj posnemanja kot originalna dela. Sploh pa je pokazal v italijanskih pesmih mnogo manj originalnosti kot v tistih, pisa-

nih v furlanščini, ki so zavoljo tega bolj pristne in doživete. Oblika njegovih pesmi je v največji meri sonet in štirivrstična pesem, ki je vedno zapisana v furlanščini. V tako imenovanih političnih pesmih je obravnaval tedanja dogajanja doma in po svetu, zlasti mnogo jih je posvetil dogodku iz španske nasledstvene vojne (1701—1713).⁶⁴

Marušiču so priznane edinstvene zasluge prav zaradi njegovega dnevnika, ni pa znano, zakaj so pri tem prezrli Štefana Mozetiča (Mosetig), rojenega okoli 1649 v Gorici, duhovnika, ki je po Marušičevem zgledu zapustil spomine o kugi v Gorici leta 1682, tako da imamo, kot piše Codelli, »v dveh rokopisih dva vira, h katerim se mora zateči, kdor želi imeti vesti o škodi, ki jo je leto 1682 prineslo temu prebivalstvu.«⁶⁵ Prav zanimivo bi bilo obe poročili primerjati med sabo.

Ivana Marijo Marušiča je italijanska historiografija prav zaradi njegovega najbolj znanega dela povzdignila v prvega goriškega časnikarja.⁶⁶ Bil je nekak predhodnik časnikarskega tiska, ki se je v Gorici prvič pojavil v drugi polovici XVIII. stoletja.⁶⁷ (Prav tako bi ga lahko Slovenci smatrali tudi za predhodnika slovenskega tiska na Goriškem, zlasti če še upoštevamo tudi slučajnost, da je bil prvi pravi slovenski časnikar na Goriškem njegov soimenjak, Andrej Marušič [1828—1898]). Ker je bil tako zvest popisovalec življenja svoje dobe, bi nam bilo prav v veliko korist, ko bi nam mogel zapustiti spomin na dogodke, ki so sledili leto dni po njegovi smrti, namreč spomin na tolminski punt. V tem primeru bi bilo njegovo pisanje prav tako pomemben vir za zgodovino tolminskega punta, kot so spomini Ma-

Grad leta 1682; risba Giov. Gius. della Paceja v Mestnem muzeju Correr v Benetkah (Iz knjige: Cossâr, Gorizia . . ., str. 103)

tije Dragogna (1674—1750, rojenega in umrlega v Šempetru pri Gorici), ki prinašajo dogodke med leti 1663—1722, ter sta jih pisala že Matijev oče Valentin in brat Jožef. Nosijo naslov »Memorabilia quaedam«. ⁶⁸ Omenjeni »Lunari« so poleg Favettijeve objave dnevnika o kugi prinesli še članek o tolminskem puntu 1713, napisan po Dragog-
nevih spominih, ⁶⁹ bil je tudi preveden v slovenščino. ⁷⁰

Kljub napakam, nekritičnosti, naivnosti ali drugačnim hibam moremo dati Marušiču kot kronistu, piscu in slikarju sodobnih dogodkov veliko priznanje in prav v tem delu spoznati njegov največji pomen.

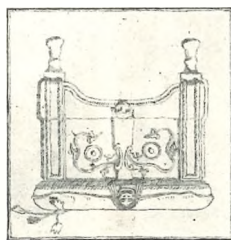
OPOMBE

1. Črna smrt v Gorici leta 1682. — Iz dnevnika Ivana Marije Marušiča. Kronika, 1954, št. 2, str. 115—121. — 2. Članek je napisan na podlagi literature in izdanih virov, pri tem seveda lahko domnevamo, da bi natančnejše raziskave virov onstran meje prinesle še razne podatke. — 3. V zvezi z zdravnikom Garzarolijem piše: »Illius quoque meninit Reverendus Joannes Maria Marusig in Libro M. sto cui titulus: Relatione del Contaggio successo in Gorizia et sua origine l'anno 1682.« (Fastorum Goritiensium liber I², Viennae 1772, str. 107—108). Coronini navaja Marušiča kot Marusiga. — 4. Istoria della Contea di Gorizia, vol. III, Gorizia 1855, str. 312—314. — 5. Gli scrittori friulano-austriaci degli ultime due secoli, terza ed. corretta, ed accresciuta dell'autore, Gorizia, presso Giacomo Tommasini Stampatore Capitanale, e Provinciale 1792, str. 147—151. — 6. Morelli, n. d., vol. I, Gorizia 1855. Uvod Della Bone na neoštevilčenih straneh. — 7. Kdaj sta izšli prvi dve izdaji, ni znano, in celo Della Bona se poslužuje tretje (Osservazioni ed aggiunte... dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld, vol. IV, Gorizia 1856, str. 243). Codelli je bil iz znane goriške plemiške družine. Že pri 38 letih, kot lahko spoznamo iz njegove knjige, je imel za sabo lepo kopico dram-
skih, komediografskih, proznih, pesniških in drugačnih spisov (Codelli, n. d. str. 1—15). — 8. N. d., str. 147—151. — 9. N. d., vol. III, str. 312—314. V prostem prevodu se pesem glasi: Dober kruh in dobro vino sem v karanteni pil, / in šest kaštrunov sem v Ronku pasel, / zgodovino kuge sem beležil dobro, / in po vsakem mrtvem malo sem popil. — 10. Lucilla Cicuta, Giovanni Maria Marussig e il suo giornale della peste del 1682, Studi Goriziani, 1926, vol. IV, str. 63—134. (Citiram: Cicuta, Studi Goriziani.) Lucilla Cicuta, Un poeta goriziano del 600. Giovanni Maria Marussig e le sue poesie friulane. Rivista della Società Filologica Friulana G. I. Ascoli, 1926, VII, str. 4—16, 49—57, 108—122. (Citiram: Cicuta, Rivista della...) — 11. Cicuta, Studi Goriziani, str. 64. — 12. I. Lovato, I Gesuiti a Gorizia (1615—1773), Studi Goriziani, vol. XXV, 1959, str. 126, 129. — 13. Tu so bili za razliko od Gorice

preje in bolje razviti višji študiji (V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I, Lj. 1963, str. 133), vendar pa se je višje šolstvo pričelo uveljavljati v Gorici že po l. 1650 (Lovato, n. o. m., str. 138). — 14. Samostan svete Klare v Gorici je pričel delovati na podlagi bule papeža Inocenca X (8. VI. 1650) z začetkom 1653. leta (Morelli, n. d., vol. II, Gorizia 1855, str. 274—275). — 15. Cicuta, Rivista della..., str. 4. — 16. Morelli navaja 12. avgust. — 17. Cicuta, Studi Goriziani, str. 63—66. Upoštevač rojstne podatke je umrl mesec dni potem, ko je dopolnil 71. leto, torej v 72. letu starosti. — 18. Cicuta, Studi Goriziani, str. 66. — 19. SBL, III, str. 131—132. — 20. Cicuta, Studi Goriziani, str. 64—66. — 20 a. Sicer hoče Cicuta (Studi Goriziani, str. 87) izraz »schiava«, ki ga Marušič v svojem dnevniku uporablja, prevesti s »slovanka«, vendar sem mnenja, da gre tu za naziv »služkinja«. Isto tudi Manzini, v opombi 43 navedenem članku (str. 33). — 21. Cicuta, Studi Goriziani, str. 66; Onorio Fasiolo, Una storia goriziana scritta nell'anno 1709 (Un altro manoscritto di don Giovanni Maria Marusig), Studi Goriziani, 1948, vol. XI, str. 95. — 22. O. Romualda viri navajajo kot Marusiga, zato ga poznamo kot Marušiča, — 23. Naslov citiran iz Cicuta, Studi Goriziani, str. 80. — 24. Hranila sta se v tedanji R. Biblioteci di Stato v Gorici. Eden, ki ima oznako 39, se danes hrani v Biblioteci civici v Gorici (Lovato, n. d., Studi Goriziani 1959, vol. XXVI, str. 128), drugi pa je bil zvezan skupaj z nekimi deli Rudolfa Coroninija. — 25. Enega da hrani Biblioteca civica, drugega knjižnica centralnega semenišča in tretjega knjižnica samostana uršulink, vse v Gorici. — 26. Kopija je bila v isti knjižnici kot omenjena originala, vendar ni bila pripravljena po nobenem od teh. — 27. Ni znano, ali originala ali kopije (Guido Manzini, Il primo bibliotecario goriziano: G. D. Della Bona, Studi Goriziani, 1960, vol. XXVII, str. 106). — 28. Poleg tega je Coronini (n. d., str. 108) izpisal še naslov obširnega posvetila, v katerem je počastil namestnika deželnega glavarja barona Coroninija (glej op. 38) ter objavil sonet, ki je bil vključen v to posvetilo. — 29. »Relazione del contagio successo in Gorizia l'anno 1682 con 60 e piu figure delle cose piu notabili, nomi di tutti i morti in citta e lazaretti, quale osservò ogni giorno i particolari successi, da che ebbe principio il male contagioso in questa città.« (Codelli, n. d., str. 148—149). — 30. N. d., vol. IV, str. 245. — 31. N. d., vol. III, str. 313 do 314. — 32. Cicuta, Studi Goriziani, str. 79. — 33. La peste in Gurizza nel 1682, str. 21—57. — 34. Provedimenti di sanità v n. d., vol. II, str. 148 do 157. Naslov dnevnika v Favettijevi objavi je naslednji: »Relatione sul contagio successo in Goritia, et sua origine l'anno 1682. con 66. Figure dele cose più notabili. Nomi, et età di tutti i morti in città, et Lazaretti data in luce da Don Gio: Maria Marusig (ne Marussig, op. BM), qual osservò ogni giorno il particolari successi da che hebbe principio il male contagioso in questa città.« — 35. Favetti, n. o. m. str. 57. Od Citute objavljeni dnevnik sega do 10. junija istega leta. — 36. Cicuta, Studi Goriziani, str. 79. — 37.

Cicuta, Studi Goriziani, str. 77. Rokopis 39 vsebuje 85 na obeh straneh (velikost 25,5 × 18,4 cm) izpisanih listov v kvartu, slike so opremljene z verzi in napisi. (Cicuta, Studi Goriziani, str. 114). — 38. Z naslovom: »Di Goritia Languente rassinata sotto l'indifesa vigilantia e commando del Illmo Sig. Sig. Ludovico Vincentio Coronini Lib. Baron di Cronperg. Signore di Quisca di S. M. C. Consigliere aulico et del Principal Contado Luogotenente Cesareo et li Riflessi di Don Gio. Maria Marussig al medemo Illmo dedicati«. (Cicuta, n. d., str. 80). — 39. Czörnig (Das Land Görz und Gradisca. Wien 1873, str. 771) piše o njem, da je bil med leti 1672—1679 namestnik dež. glavarja; Coronini (n. d., str. 56) pa, da je bil 1681 postavljen za glavarja, a preden je pričel vršiti svojo funkcijo, je umrl. — 40. Cicuta, Studi Goriziani, str. 80. — 41. Cicuta, Studi Goriziani, str. 89—90. Ob tej priložnosti se v Favettijeji objavi navaja kot monsignor (n. o. m., str. 39), čeprav je bil le kaplan. — 42. Cicuta, Studi Goriziani, str. 77; v istem članku je objavila 46 listin iz pokrajinskega arhiva v Gorici. — 43. La peste in Gorizia nel 1682, Studi Goriziani, 1957, vol. XXII, str. 23—36. Našel je, da je kuga v Gorici zahtevala po dnevniku sodeč, 492 žrtev. Pri Jelinčiču je to število 487, ker je uporabljal Favettijevo objavo. — 44. Cicuta, Studi Goriziani, str. 65; takrat je delo hranila v svoji knjižnici profica Della Torre v Gorici. — 45. n. d., vol. II, Gorizia 1855, str. 275. — 46. Cicuta, Studi Goriziani, str. 64. — 47. Leta 1782, v jožefinski dobi (Della Bona, n. d., vol. IV, str. 239—240). — 48. N. d., str. 150. Ali je to delo, o katerem je Morelli poročal, da prinaša zgodovino samostana in ki je bilo po mnenju Cicutove izgubljeno, ni mogoče trenutno ugotoviti. — 49. N. d., str. 150. Leta 1926 sta bila pri R. Biblioteci del Stato v Gorici rokopisa 2680-16 in 2681-17, ki sta nosila naslov »Discorsi recitati nel Oratorio Dedicati alla Rev.^{ma} Madre Abbadessa In S. Chiara da Don Giovanni Maria Marussig« (Cicuta, Studi Goriziani, str. 64). — 50. Cicuta, Studi Goriziani, str. 65. — 51. N. o. m., str. 121. — 52. Lovato, n. d., Studi Goriziani, vol. XXVI, 1959, str. 128. — 53. Cicuta, Rivista della ..., str. 108. Rokopis je bil leta 1926 v uršulinskem samostanu v Gorici. — 54. Delo je obširneje obdelala Cicutova, Rivista della ..., str. 108—117. —

55. Morti Violente a Gorizia. Pagine Friulane, 20. XII. 1900. Pri pisanju je uporabljal nepopoln rokopis. — 56. Fasiolo, n. d., Studi Goriziani, 1948, XI, str. 93—112. Rokopis obsega 180 strani v velikosti 14 × 9,5 cm (en list manjka) in se nahaja v goriški Biblioteca Provinciale. Cicuta (Rivista della ..., str 4) omenja rokopis »Origine di Gorizia« v R. Biblioteca del Stato in nekompleten rokopis z istim naslovom v knjižnici uršulinskega samostana. — 57. Tentamen genealogico-chronologicum promovendae seriei comitum et rerum Goritiae, Viennae 1752, str. 2—13. — 58. Odvetnik Cipriani je v svoji publikaciji iz 1799 »Saggio sull'antica Noreja situata non lungi da Gorizia« pisal: »Gotovo, da je ta izvor bolj upravičen kot pa oni avtorja genealoškega poskusa Coroninija, op. BM), ki brez vsake veljave in samo zaradi podobnosti imen navaja ime (Gorice, op. BM) iz besede gori, ki v 'lingua schiava' pomeni griček; in ker je goriški grad na vrhu griča, hoče, da od tod izhaja njeno ime« (Fasiolo, n. o. m., str. 95). — 59. Zgodovinske drobtinice po Goriškem nabrane v letu 1853, Prijatelj 1855, str. 316—324, 338—351, 365—385. — 60. Fasiolo, n. o. m., str. 94. Ugotovil je, da je uporabljeni rokopis original. Od 40 sonetov, kolikor jih rokopis prinaša na straneh od 48—89 (od teh je 37 v furlanščini in 3 v italijanščini) rokopisa, je objavil 4. — 61. Cicuta, Rivista dela ..., str. 4—16, 49—57. — 62. Cicuta, Rivista della ..., str. 108. — 63. Gorizia viva, venticinque tavole dai disegni seicenteschi di Giovanni Maria Marussig (s tekstom Guida Manzinija). O najnovejši obdelavi Marušiča — pesnika, ki jo je prispeval G. Perusini, bo ob drugi priliki govor. — 64. Cicuta, Rivista della ..., str. 3—8. — 65. N. d., str. 168—169. — 66. Cicuta, Studi Goriziani, str. 79. — 67. Guido Manzini, L'arte della stampa a Gorizia nel secolo XVIII, Studi Goriziani, 1953, vol. XIV, str. 97. — 68. Codelli, n. d., str. 108—109; delo se nahaja v Biblioteci Civici v Gorici (Lovato, n. d. Studi Goriziani, vol. XXVI, 1959, str. 128). — 69. Il tumult dei Tulminoz nel 1713 (Estrat da un manuscript di un contemporaneo), str. 58—70. — 70. Posl(ovenil) J(osip) K(ragelj), Tolminski punt leta 1713. Domovina, 1867, št. 17, 19, 20, 21, 22; str. 71—72, 78, 82—83, 86—87, 89.

RAZSTAVA »GOZD NA KRASU SLOVENSKEGA PRIMORJA« V BISTRI
PRI VRHNIKI

KATARINA KOBE-ARZENŠEK

UVOD

Letos praznuje Tehniški muzej Slovenije desetletnico obstoja muzeja v Bistri pri Vrhniku. To je kratka doba za afirmacijo ustanove, ki se je morala v tem obdobju boriti z vrsto organizacijskih, finančnih in strokovnih težav. Kljub temu pa je ustanova iz leta v leto napredovala. Danes so v Bistri solidno urejene razstavne zbirke, ki v polni meri služijo strokovnjakom in laikom. Posebnega pomena je bilo ustanavljanje lokalnih tehniških muzejev (na Jesenicah, na Ravnah, v Kropi, Idriji, Hrastniku, Kranju, Tržiču, Velenju), ki je potekalo pod okriljem Tehniškega muzeja Slovenije. Vsa ta leta pa so tesno povezana z imenom profesorja Franja Baša, ki je ustanovi načeloval od njegovega začetka leta 1951 do svoje upokojitve leta 1963. Njegovo veliko muzeološko znanje in izkustvo sta bila za skladen razvoj ustanove neprecenljiva. Z njemu lastno delavnostjo, vestnostjo in redkim idealizmom je zaoral ledino v to plast slovenske kulture. Še posebej dragoceno je bilo njegovo prizadevanje po zaščiti tehniških spomenikov po vsej Sloveniji, saj nam je s tem ohranil prenekatero dragoceno pričevanje naše tehniške preteklosti. Zato velja ob tem jubileju naša hvaležna misel njemu, ki nas je učil spoštovanja do vztrajnega in predanega dela za napredek slovenskih tehniških muzejev.

Tehniški muzej Slovenije je sklenil počastiti to obletnico z razstavo »Gozd na krasu Slovenskega primorja«. Pobudo za to temo je dal Gozdarski lesni muzej, ki predstavlja avtonomno enoto Tehniškega muzeja. Razstava je v zvezi s posebnim določilom »Družbenega plana gospodarskega razvoja LR Slovenije 1957—1961«, ki se glasi: Do leta 1961 se mora izdelati generalni načrt za melioracijo krasa. Izdelava tega pomembnega načrta po gozdarski plati je bila poverjena oddelku za gozdno ekologijo in gojenje gozdov pri Inštitutu za gozdno in lesno gospodarstvo Slovenije v Ljubljani, ki je bil pobudnik za ustanovitev gozdarskega, lesnega in lovskega muzeja.

Razstava se deli v glavnem na dva dela: to je, na zgodovinski del s tehniko pogozdovanja in na gozdnomelioracijski del. Gradivo za prvi del sta zbrala ing. Franjo Sevnik, profesor Biotehniške fakultete v Ljubljani, in Katarina Kobe-Arzenšek, kustos Tehniškega muzeja Slovenije v Ljubljani. Za dokumentacijo drugega dela je poskrbel ing. Jože Miklavžič, znanstveni svetnik in načel-

nik oddelka za gozdarstvo pri Inštitutu za gozdno in lesno gospodarstvo Slovenije v Ljubljani, ki je tudi vodil dela pri izdelavi generalnega načrta za melioracijo krasa. Oprema razstave je bila poverjena ing. arh. Gregi Košaku, projektantu Gradbenega centra Slovenije v Ljubljani, izvedba pa Milošu Mehori, vodji tehniškega ateljeja v Inštitutu za gozdno in lesno gospodarstvo Slovenije.

I. ZGODOVINSKI PREGLED KRASKEGA
VPRAŠANJA

A.

Slovensko primorje je pomembno geografsko območje; to so vrata, skozi katera so se v zgodovini številna ljudstva pomikala k morju in naprej v Italijo. Tu je tudi stikališče treh narodnostnih skupin: slovanske, romanske in germanske. Ugodna zemljepisna lega je povzročala stalno menjavanje gospodarjev. Tod so vladala ilirska in keltska plemena, Rimljani, potem barbarska ljudstva, ki so v času preseljevanja narodov šla v Italijo, za njimi so zavladali Oglej, Benečani, Habsburžani in Italijani. Naravnim dobrinam, zlasti gozdovom, je vedno živahna pomorska trgovina dajala visoko ceno. Z njo so se ukvarjali najprej tujci, potem domačini. Sekali so gozdove za gradnjo ladij, stavb, taborov, za postavljanje grabelj za spravlanje lesa po rekah v dolino, za izdelovanje vesel in jamborov ter najrazličnejših domačih izdelkov, za pridobivanje drv, kuhanje oglja ter žganje apna in pepelike. Mnogo gozdov so tudi izkrčili za pašnike, travnike, njive, sadovnjake in vinograde. Izsokane livade so nudile pašo ovcam in kozam, ki so zatrle naravni pomladek gozdov. K temu je pripomoglo tudi steljarjenje. Burja, ki je imela prosto pot, je odnašala rodovitno prst in deževje je izpiralo tla. To je pospeševala tudi geofizična in geomorfološka posebnost kraških tal — fliš in apnenec — znana pod imenom »kraški pojav«.

»Kraško nevarnost« so spoznali zgodaj. Težnje po zaščiti gozdov je zaslediti že v stari Grčiji v času Homerja, Platona in Aristotela. Tudi Cicero je v rimski državi nastopal proti uničevanju gozdov in Caton je izdal navodila za gojenje hrastovih nasadov. Da so Rimljani stremeli po urejenem gozdnem gospodarstvu, nam priča nagrobnik nekoga Publija Publicija Ursija — Dum saltos

Wir Maria Theresia,
 von Gottes Gnaden Römische
 Kaiserin, Königin zu Ungarn,
 Böhmen, Dalmatien, Kroatien,
 und Slavonien, Gallizien, Lodo-
 merien, Königin; Erzherzogin zu
 Oesterreich, Herzogin zu Bur-
 gund, Großfürstin zu Siebenbü-
 rgen, Herzogin zu Mailand, Man-
 tua, Parma, u. Besizersere Grä-
 fin zu Habsburg, zu Flandern, zu
 Tyrol, u. Verwaltende Herzogin
 zu Lotharingen, und Saar, Groß-
 herzogin zu Toscana u. u.

MARIA TERE-
 SJA, po hoshji milosti Rim-
 ska Zesariza, vdova, Nemška, Ve-
 gerška, Penška, Dalmatška, Hro-
 vatska ino Slavonska, Galitska,
 Ledomirška Kraliza, Elirajška Pre-
 vajvodnja, Burgunška Vojvodnja,
 Erdeljska velka Knesnja; Milanška,
 Mantuska, Parmška Vojvodnja, i. e. d.
 Poknesna Habsburška Flanderska,
 Tiroška, Grafija, i. e. d. Lotarinska
 ino Barška ovdovela Vojvodnja,
 Toskantska velka Vojvodnja itd. itd.

Entbieten allen, und jeden gei-
 und weltlichen Obrigkeiten, deren-
 selben Beamten, Landesinwohnern
 und Unterthanen in unierem Her-
 zogthum Crain, was Würden, Stän-
 des, Amtes, oder Wesens die sind,
 unsere Kaiserl. Königl. und Landes-
 fürstl. Gnade, und geben densel-
 ben hiemit gnädigt zu vernehmen,
 gleich dani ohne deme Niemanden
 unbekannt ist, was dem Publico in-
 gemein, und einem jeden ins-beion-
 dere an Erhalt- und Vermehrung
 deren Waldungen gelegen, und was-
 massen diese nicht nur zu Aufrech-
 haltung deren Gebäuden, Häusern,
 und Wohnungen, zur Holz- und
 Beheizung, wie auch Zubereitung
 des täglichen Brods, Speis und
 Tranks unentbehrlich, sondern auch
 zum Untrieb derer Hammerwerke,
 und Fabriquen zu Baukunst derer
 Bergwerke, zu derer Erziehung

Ponudimo svojo Zesarizhno Kr. mi-
 losti vām duhovskim in deshelkim
 gospostvam, njih sluzhabnikam, deshe-
 lanam in podloshim v našim Kranj-
 skim vojvodstvu, vām bodo naj kre-
 re koli visokosti, stani, opravila ali
 rokodelstva, ter jam milostivo na snau
 je damo, kar she sfer nikomur ni ne-
 snano, kolikajna je soteskam spleh. in
 vsakterimu na ohraneni gospdov le-
 shizbe, ker is njih dobivamo les sa
 pohilije. sa orodje, dreva sa kurja-
 vo in svezhavo, sa mnogtere batine.
 Ijer se ruda kopa, perpravlje in plavi
 ali topf, in pa tudi les sa ladlje vpr-
 hodno potrebne.

Gozdni red za vojvodino Kranjsko, Pivko in Istro z
 dne 23. XI. 1771 (Original v Drž. arhivu Slov. v Ljubljani)

publicos curo decidi hoc in privato agello —
 ki so ga našli pri Ajdovščini v Vipavski do-
 lini, kjer je bilo važno rimsko cestno kri-
 žišče. (Skica v Inscriptiones Italiae, fasc.
 X/4.) V zgodnjem in visokem fevdalizmu ni
 zaslediti posebnih varovalnih gozdnih ukre-
 pov. Izjema je Trst, ki je od leta 1150 dalje
 izdajal za svoje ozemlje raznovrstne odredbe
 proti uničevanju gozdov in trgovini z lesom,
 saj se je čutil najbolj ogrožen. Večjo skrb je
 čutili v času merkantilizma, ko so začeli iz-
 dajati gozdno-varovalne ukrepe, gozdne rede
 in drugo. Cesar Ferdinand I. je izdal leta

1522 prvi gozdni red. Pomemben je tudi red
 iz leta 1541 za Istro, Furlanijo in Kras. Ori-
 ginal hrani Državni arhiv na Dunaju, foto-
 kopijo pa Mestni arhiv v Ljubljani. Gozdni
 redi so vsebovali navodila za gospodarjenje
 z gozdovi. Merkantilistična politika je gozd-
 no gospodarstvo podredila povzdigi gospo-
 darske moči države z razvojem ladjedelni-
 štva, s pospeševanjem industrije in aktivne
 zunanje trgovine. Med najvažnejše gozdne
 rede sodi tisti, ki je izšel v času prosvetlje-
 nega absolutizma za vojvodino Kranjsko
 (Pivko in avstrijsko Istro) dne 23. novembra

1771. Te ga je po nekaj desetletjih poslovenil slovničar Metelko.

Zgodovinski viri, ki jih hrani piranski mestni arhiv, nam poročajo, da so si tudi Benečani v Istri prizadevali preprečiti uničevanje gozdov, ko jim je začelo primanjkovati predvsem ladijskega in stavbnega lesa. (Per li Sindici, e Procuratori della Sp. Comunita di Piran 1470—1790; Ordini regolativi la materia dei boschi in provincia d'Istria, 1718; Ordini regolativi, stabiliti dall'Illustrissimo, et Eccellentissimo Signor Lorenzo Contarini per la serenissima republica di Venezia Capitano di Raspo Giudice Delegato Straordinario nella materia de' Boschi, Roveri, e Cervati della Provincia, Approvati dall'Essellentissimo Senato, Con suo Decreto 21. Maggio 1754; Naredjenje Priusviscenoga Kollegia Varh Dubravah Dneva 16. Prossji'nca 1777. Za straxu, nauka i texanje Dubrava Darxave od Istrie; Poghlavja od Nacina, i od Pravoga Rasdiegliegna uccignena od priosvarsne Skupsetinne sviesna dogovora i Odabragna na Stvari od Oruxaonise olitti Arsenalu ... 1778). Skrinjica za ovadbe proti gozdnim škodljivcem z letnico 1755, ki je vzidana v steno buzetškega tribunala (sodišča) v Istri, nam priča o strogosti za izvajanje ukrepov za zaščito gozdov, posebno tistih, ki so bili namenjeni ladjedelništvu. Beneška republika je svoji potrebi po lesu zadostila z velikimi lesnimi nakupi, legalnimi ali ilegalnimi, v avstrijskem delu Slo-

venskega primorja. Tudi deželni vladarji se sprva niso branili les prodajati celo sovražniku, če je dobro plačal. Špekulacija z lesom je bujno cvetela. Za negovanje in pravo zaščito gozdov pa ni bilo časa.

V dobi francoske okupacije so uvedli francosko obliko gozdne uprave in v veljavo so stopili francoski gozdni zakoni, ki pa so ostali zaradi pomanjkanja strokovnega in nadzornega osebja domala na papirju. Francoski pogodbovalni poskusi in gozdno-varovalni ukrepi v Slovenskem primorju pa so gotovo v zvezi z velikimi pogodditvenimi uspehi peščene pokrajine ob Sredozemskem morju »Landes de Gascogne«. (Zanimiv je »Plan Forestier des Provinces Illyrienes« Antona Madra iz leta 1811, ki ga hrani Zemljepisni muzej v Ljubljani.)

Devetnajsto stoletje je vključilo v gozdno-gospodarsko politiko nov aktiven moment — pogozdovanje krasa, saj so dotlej le pasivno omejevali sekanje gozdov. Med pionirje kraškega pogozdovanja štejemo Josipa Resslera (rojen v Chrudimu na Češkem 29. junija 1793, umrl v Ljubljani 9. oktobra 1857), Josipa Kollerja (rojen v Bohinjski Bistrici 25. marca 1798, umrl v Gorici 2. avgusta 1870), Ludvika Dimitza (rojen v Ljubljani 9. septembra 1842, umrl na Dunaju 22. aprila 1912) in Franca Padarja (rojen v Gojničah 26. februarja 1849, umrl v Škofji Loki 2. maja 1907). Ressel si je postavil spomenik s svojimi pogodbovalnimi načrti (za Istro 1842 in tržaško-goriški kras 1850), Koller kot uspešen pogozdovalec (»Kollerjev gozd« je prvi večji uspeli nasad črnega bora pri Bazovici nad Trstom, 1859) ter Dimitz in Padar kot prosvetitelja ljudstva o gozdu in njegovem gospodarjenju v Bleiweisovih »Novicah«.

Pomembno vlogo so odigrala gozdarska in kmetijska strokovna društva: Gozdarsko društvo za avstrijske alpske dežele (ustanovljeno 1852), Avstrijsko vsedrжавno gozdarsko društvo (1852) in Kranjsko-primorsko gozdarsko društvo (1875), ki so si prizadevala pri reševanju kraškega problema z ekskurzijami, zborovanji, predavanji, poljudnimi in strokovnimi članki ter drugo propagando pridobiti za sodelovanje ljudstvo in javne ustanove, oziroma državo. Uspela so, vendar ne popolnoma. Ustanovitev gozdnih drevesnic, državna finančna podpora, namestitev strokovnjakov in pridobitev ljudstva z nagradami niso mogli nuditi večjih uspehov ob pomanjkljivih zakonskih predpisih. (Sicer je 1852 izšel liberalistični zakon o gozdih, ki je predpisoval urejeno gospodarstvo za državne in veleposestniške gozdove in nadzorstvo za malo gozdno posest, imel pa je splošen značaj.) Tako je pri strokovnih društvih in deželnih zborih prodrla misel o

Beneški gozdarski predpisi za Istro iz leta 1778 (Original v Mestnem arhivu v Piranu)

izdaji specialnih zakonov za melioracijo krasa. Prvi tovrsten zakon je izšel za tržaško območje (1881); temu so sledili zakoni za Goriško (1883), Kranjsko (1885) in končno za Istro pa tudi Kvarnerske otoke (1886). Na podlagi teh zakonov so bile imenovane posebne komisije za pogozdovanje krasa, ki so odmerile za pogozditev okoli 30.000 ha goličav. Odtlej je pogozdovanje bolj napredovalo vse do prve svetovne vojne. Tej je sledila italijanska okupacija primorskih krajev. Italijani so sicer obnovili med prvo svetovno vojno uničene gozdne nasade, zlasti na Goriškem, zasadili pa so tod le malo; nekoliko več so naredili v Istri in na Kvarnerskih otokih. Velike udarce je kraškim gozdovom prizadejala tudi druga svetovna vojna in mlado socialistično državo so na tem področju pričakale težke naloge, katerih reševanje prikazuje drugi del naše razstave.

B.

TEHNIKA POGOZDOVANJA

Z obnovo opustošenih kraških gozdov v preteklem stoletju je postalo pereče tudi vprašanje metod in tehnike pogozdovanja. Prvi, ki je ta problem načel, je bil izumitelj in gozdar Josip Ressel. V svojem pogozditvenem načrtu Istre je poudaril, da je pri pogozdovanju odločilnega pomena izbira po-

gozditvene metode. Za Resselom so se s tem problemom ukvarjali še: Koller, Scharnagl, Goll, Pucich, Rubia in drugi. Od začetka pogozdovanja goličav Slovenskega primorja do danes so se izoblikovala in uveljavila različna mnenja glede drevja, načina in tehnike pogozdovanja:

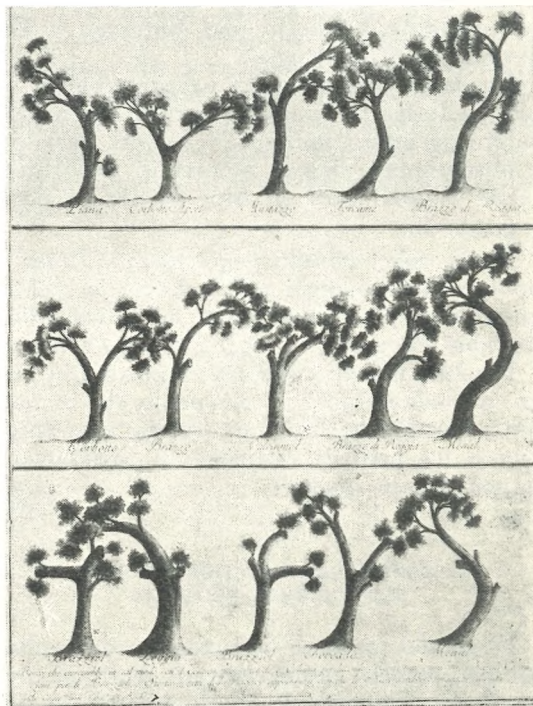
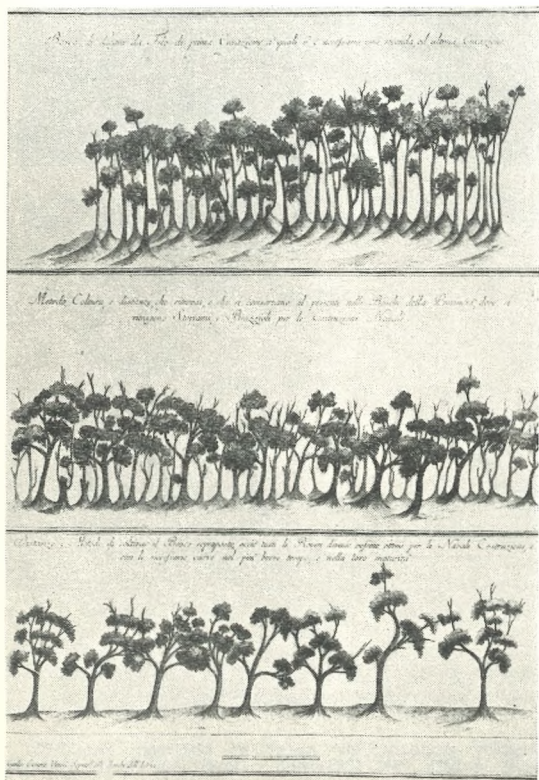
1. predkultura brinja in drugih grmov, nato kultura hrasta, macesna in še nekaj drugih drevesnih vrst, sajenje žira, oziroma setev semena in le kdaj pa kdaj sadnja sadik (Ressel);

2. predkultura črnega bora — ob čuvanju brinja in drugih grmov — s sajenjem dveletnih sadik; nato premena čistih borovih sestojev v mešane s podsaditvijo, oziroma s podsetvijo drugih, donosnejših vrst (Koller). Ta način je obveljal vse do druge svetovne vojne;

3. kombinacija obeh načinov v povojnem obdobju; predkultura črnega bora in brinja — sadnja in setev, s težnjo, da se setev čimbolj uveljavi; osnovati mešane sestoje najustrežnejših domačih in tujih drevesnih vrst ter se čimbolj prilagoditi danim rastiščnim razmeram.

Kot orodje pri pogozdovanju so pretežno služili: kramp, rovač, železen drog in železne grablje.

Za gojenje sadik so ustanavljali drevesnice: centralna v Gorici, Krminu, Rodiku, potem v Ljubljani (Gradišče) in Logatcu, ter lokalne,

Gojitev ukrivljenega drevja za ladjedelništvo; beneški gozdarski predpisi iz leta 1778 (Original v Mestnem arhivu v Piranu)

Maderjeva gozdna karta za Ilirske province iz leta 1811
(Original v Zemljepisnem muzeju v Ljubljani)

na primer v Vrhpolju pod Nanosom v Vipavski dolini in drugod.

Gozdarji preteklega in našega stoletja so pri melioraciji kraških gozdov posvečali veliko pozornost tudi zaščiti mladih nasadov z obrambnimi zidovi, plotovi in požarnimi jarki. Preprečevali so tudi košnjo in pašo v gozdovih.

Nov korak v tehniki pogozdovanja krasa v povojni dobi pomeni način, ki ga je izoblikoval logar Karel Andrijašič na Jamborniku pri vasi Podgorje, in sicer s setvijo semena.

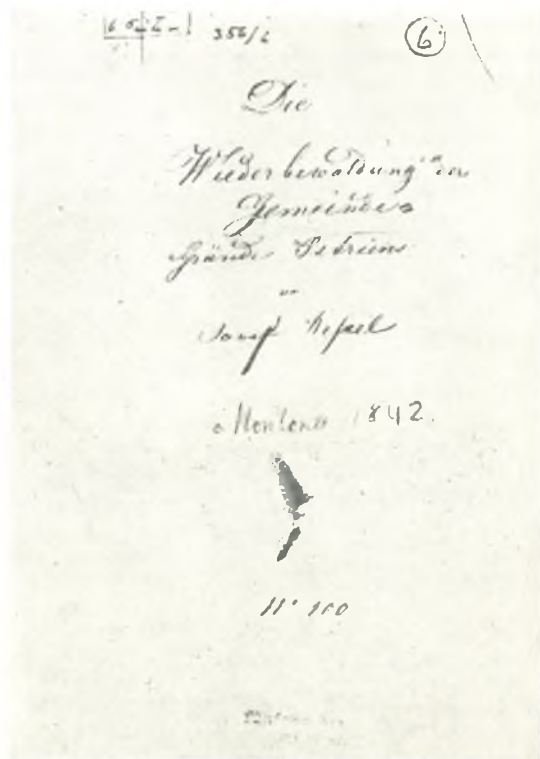
Posebna naloga Inštituta za gozdno in lesno gospodarstvo Slovenije pa je, da iz raznih pogozditvenih načinov (setvijo in sadnjo) izbere na podlagi znanstvenih raziskovanj najustreznejše metode.

II. GOZDNOMELIORACIJSKI PROJEKT SLOVENSKEGA PRIMORJA

Drugi del razstave prikazuje gozdnomelioracijski projekt za degradirano področje Slovenskega primorja, ki ga je izdelal po naročilu bivše republiške uprave za gozdarstvo v Ljubljani Inštitut za gozdno in lesno go-

spodarstvo. Z delom so začeli že leta 1959 in ga končali v maju 1963. Stroške projekta je nosil svoječasn republiški gozdarski sklad in v letih 1961 in 1962 tudi sklad Borisa Kidriča. Z ing. Miklavžičem, vodjem dela, je sodelovalo več strokovnjakov z raznih področij: gozdarskega, geološkega, pedološkega in fitocenološkega. Tako je izdelal dvo-vhodne deblovnice za črni bor ing. Martin Čokl, višji znanstveni sodelavec inštituta; geološke karte in poročilo je pripravil prof. Lojze Strmole, geolog na I. gimnaziji v Ljubljani, pedološke karte in poročilo ing. Marjan Pavšer, pedolog-znanstveni raziskovalec inštituta, in fitocenološko poročilo prof. Milan Piskernik, biolog-znanstveni raziskovalec inštituta. Kot pomembno gradivo so pri projektu služili tudi fitocenološko poročilo in orientacijska karta 1 : 100.000 dr. Maksa Wraberja ter poročilo in orientacijska karta 1 : 100.000 ing. Marije Kodričeve.

Celotna »kraška problematika« na Slovenskem primorju v projektu ni zajeta; obravnava zgolj eno gospodarsko vejo, namreč gozd. Površina v projekt zajetega degradiranega področja znaša 228.700 ha, na kateri je raztresenih okoli 2200 večjih in manjših gozdov, ki skupaj merijo okoli 87.000 ha. Vsi ti gozdovi so gospodarsko pasivni. Po ugotovitvah ing. Miklavžiča je ta pasivnost upra-

Resslov pogozditveni načrt za občinska zemljišča v Istri iz leta 1842 (Original v Drž. arhivu na Dunaju)

vičena le na 14 % površine gozdov na apnenčastih in na 9 % površine gozdov na flišnih tleh. Pasivnost na drugih 86 %, oziroma 91 % gozdnih tleh pa gospodarsko danes ne moremo upravičiti.

To žalostno dejstvo pa lahko še nazorneje prikažemo z naslednjimi številčnimi primerjavami: na apnenčastem svetu imamo okoli 31.000 ha gospodarsko neproduktivnih gozdov in na flišnem približno 30.600 ha, skupaj 61.600 ha. V teh gozdovih priraste danes poprečno 1 oziroma 1,5 m³/ha lesne mase na leto in stoji okoli 60 oziroma 80 m³/ha lesne zaloge, ki jo lahko uporabimo le za drva in nekoliko za drobne sortimente. Po izračunih pa bi tu lahko prirastlo na apnenčastih rastiščih 4 do 5 m³/ha in na flišnih 5 do 18 m³/ha ter bi ostalo 280 do 350 m³, oziroma 560 do 725 m³/ha tehnično prvovrstne lesne zaloge.

Varovalni plotovi na Krasu proti snežnim zametom po burji, 1963 (Fototeka Tehniškega muzeja Slovenije)

Kollerjev gozd — prvi uspeli večji nasad črnega bora pri Bazoviči nad Trstom (G. Pucich, La commissione di imboscimento del Carso, Trieste 1903)

Danes imamo na tem gozdnem svetu naslednje stanje: Na apnenčasti kamenini je približno 31.000 m³ lesnega prirastka namesto potencialnega 130.000 m³ in približno milijon 900.000 m³ lesne zaloge namesto potencialne 9.000.000 m³. Na flišni kamenini je približno 46.000 m³ lesnega prirastka namesto potencialnega 353.000 m³ in približno 2 milijona 500.000 m³ lesne zaloge namesto potencialne 18.000.000 m³.

Naš drugi del razstave ne zajema celotnega degradiranega področja Slovenskega primorja, ki ga obravnava projekt, ker je preobsežen, da bi ga mogli prikazati v celoti. Prireditelj tega dela razstave se je odločil za dve najbolj tipični regiji: Kras (regija IV) in Brkini z reško dolino (regija IX). Prva zastopa tako imenovani »apnenčasti«, druga pa »flišni« kras. Obe regiji sta obiskovalcu predstavljene s kartami, ki zgovorno pričajo o stanju gozdov danes, njihovem produkcijskem potencialu in gozdomelioracijski prihodnosti.

OD ATENTATA DO ULTIMATA

(OB PETDESETLETNICI)

JURIJ MUŠIČ

Letos je preteklo petdeset let od začetka prve svetovne vojne, v katero je bil zapleten tudi naš narod, ker je bil takrat v sklopu bivše avstro-ogrske monarhije. V tej vojni se je zadnjikrat v svoji težki zgodovini moral boriti proti svoji volji pod zastavami z dvo-glavim orlom in pretrpeti velike izkušnje in žrtve na raznih frontah in v zaledju, a njegovo ozemlje je postalo po vstopu Italije v vojno ob Soči tudi bojišče.

Preludij te vojne se lahko deli na dva dela, in sicer na obdobje od sarajevskega atentata 28. junija do predaje ultimata Srbiji 23. julija in na obdobje od tega datuma do vstopa Anglije v vojno 5. avgusta, ko je avstro-srbska vojna prerasla v svetovno vojno.

Glede odgovornosti za to vojno obstoji ogromna literatura, uradna, znanstvena in memoarska. Težko je ugotoviti objektivne činitelje v tej literaturi, ker so celo uradne izdaje vojskujočih se držav (razne žolte, rdeče, črne itd. knjige) pisane subjektivno. Oba nasprotna si tabora sta se namreč tudila, da bi se osvobodila te odgovornosti, oziroma da bi jo zvalila drug na drugega. Posebno Nemčija se je trudila, da bi zavrnila odgovornost za vojno, ker je bila po členu 231 diktata v Versaillesu prisiljena priznati svojo odgovornost za vso škodo in izgube, ki so jih pretrpeli zmagovalci v tej vojni. Izven dvoma je, da so osnovne vzroke za to vojno predstavljala globoka nasprotja med takratnimi velesilami Anglijo, Francijo, Rusijo, Nemčijo, Avstrijo in Italijo, ki so izhajala iz ekonomskih vzrokov, kolonialnih aspiracij in iz boja za svetovna tržišča. Zato je nastala tudi delitev velesil na dva nasprotujoča si bloka: Trojna zveza — Trojni sporazum. Vzroke za to vojno so iskali tudi v raznih pojavih, kakor na primer v težnji Anglije, da obdrži svojo svetovno dominacijo, v francoskem revanšizmu zaradi Alzacije-Lorene, v poskusu Rusije, da bi osvojila s svetovno vojno Carigrad in morske ožine, pa tudi da bi rešila tako svoje notranje probleme, v avstro-ogrski agresiji proti Srbiji, da bi se na ta način dosegla rešitev jugoslovanskega problema v avstrijskem smislu, v nemškem prodiranju na svetovna tržišča, v tekmovanju v oborožitvi itd. Vendar so bila vsa ta več ali manj točna dejstva samo sekundarnega pomena, komponente oziroma posledice glavnega vzroka, ki je bil v imperialističnih nasprotjih evropskih velesil. Teh dejstev nikakor ne bi bilo treba podcenjevati, ker so ravno ta v kritičnih dnevih konec julija in začetek

avgusta znatno prispevala, da se je avstro-srbski spor razširil v svetovno vojno.

Analiza vzrokov za avstrijsko-srbski konflikt bi predstavljala poglavje zase in moj namen ni, da bi se na tej analizi kaj posebej zadrževal, ker so vzroki tega konflikta nam Slovincem dobro znani. Ta konflikt datira od leta 1903 in se je vse bolj zaostroval, tako da smo bili na pragu vojne že marca 1909 (kriza po aneksiji Bosne-Hercegovine), ter potem julija in oktobra 1913 (po obeh balkanskih vojnah), ker je monarhija že takrat hotela obračunati s Srbijo. Meseca julija 1903 je Nemčija zadržala monarhijo od vojne proti Srbiji, a marca 1909 in oktobra 1913 do vojne ni prišlo zaradi popuščanja Srbije. To digresijo navajam zaradi tega, ker julija 1914 Nemčija tega ni več storila, ampak je kakor bomo videli, monarhijo še celo ohrabrila za to vojno.

V tem svojem članku bom podal samo to, kar se je zgodilo pomembnega od atentata do ultimata Srbiji, v katerem se zrcali odločitev odgovornih faktorjev monarhije, da se eliminira Srbija kot polit. faktor na Balkanu in prisili v polit. odvisnost od monarhije.

Za sarajevski atentat so odgovorni avstrijski vladajoči krogi takoj od samega začetka obdolžili Srbijo in se odločili, »da jo eliminirajo kot politični faktor na Balkanu...«, ker bo mir tako dolgo ogrožen, dokler bo ostalo nekaznovano leglo zločinske agitacije v Beogradu«. Grof Berchtold, bojeviti in nesposobni avstrijski minister zunanjih zadev, se ne zadovolji samo s tem, da označi Beograd kot center, ki je poslal atentatorje, temveč sporoči grofu Tiszi, ogrskemu predsedniku vlade, svoj namen, »da bo sarajevski zločin izkoristil kot povod za definitivno ureditev odnosov s Srbijo«. General Potiorek, takratni poglavar Bosne-Hercegovine, je pa menil, »da bi mogla samo energična akcija na področju zunanje politike vzpostaviti v Bosni in Hercegovini red in tako tam normalizirati razmere«. Načelnik generalštaba avstrijske vojske, general pehote Conrad von Hötzendorf, je bil seveda tudi za to, da se takoj začne z vojno akcijo proti Srbiji, saj je to že prej nekolikokrat zahteval. Njegov vodilni motiv je bil, da je treba anektirati Srbijo, ki jo je imel za agresivnega in zakletega sovražnika monarhije, in ki bi jo bilo treba uničiti v boju za njen obstanek. Ni se strašil niti pred rizikom svetovne vojne, ki bi se mogla razviti iz vojne akcije proti Srbiji.

Berchtold in Conrad sta bila glavna zagovornika takojšnje vojne akcije proti Srbiji, a sekundirali so jima Ballplatz (avstrijsko ministrstvo zunanjih zadev) in generaliteta z generalštabom na čelu. Franc Jožef je okleval. Bal se je odgovornosti za tako vojno, v kateri bi se mogla proti Avstriji vzdigniti Rusija, a eventualno tudi Italija in Romunija. 84-letni starček ni več mogel obvladati situacije in dal je svobodo akcije Berchtoldu in Conradu. Grof Tisza, ogrski ministrski predsednik, je pa zavzel takoj od začetka negativno stališče. Njemu kot Madžaru ni konveniralo povečanje slovanskega življa v monarhiji, ker bi se na ta način oslabil položaj. Ogrov. Bal se je vtisa, ki bi ga izzval napad na Srbijo v ostalem svetu, ako se odgovornost uradne Srbije za atentat ne bi mogla dokazati. Razen tega ni imel zaupanja v absolutno zanesljivost Trojne zveze (Nemčija, Avstrija in Italija), kar vse je po njegovem mnenju zahtevalo potrebno opreznost. Odnosi z Romunijo so bili oslabljeni, Bolgarija pa je bila po dveh balkanskih vojnah popolnoma izčrpana. Po njegovem mnenju je bil trenutek slabo izbran in teren slabo pripravljen. Narodi heterogene monarhije so bili več ali manj indiferentni, a dober del slovanskih narodov — predvsem inteligenca — je simpatiziral s Srbijo in Rusijo. Vladajoči krogi monarhije niso niti pomislili na to, da bi bilo treba konsultirati svoje narode, oziroma so se iz razumljivih razlogov temu upirali.

Berchtold je predvsem hotel, da si zagotovi podporo Nemčije, da bi na ta način mogel za svoje stališče pridobiti cesarja in ogrskega ministrskega predsednika in da bi mogel definitivno odrediti smer svoje diplomatske akcije. S tem pa je moral pohiteti glede na predvideni odhod nemškega cesarja Viljema, ki se je tiste dni pripravljal na običajno križarjenje po Severnem morju.

Zaradi tega pošlje 5. julija v Berlin grofa Hoyosa, osebo svojega posebnega zaupanja, z memorandumom, ki so ga na Ballplatzu začeli snovati še pred atentatom in so ga po njem samo dokončali. Temu memorandumu je bilo priloženo lastnoročno pismo Franca Jožefa Viljemu. V njem je bila prikazana politična situacija, prilagojena že navedenemu stališču grofa Tisze. V njem je bila naglašena tudi zaskrbljenost zaradi razvoja politične situacije po obeh balkanskih vojnah, povečanje prestiža Srbije zaradi njenih zmag v teh vojnah, vse močnejše približevanje Romunije Rusiji, slabljenje Turčije, ki je nehala biti protiutež Rusiji in balkanskim državam. Nadalje je bila v memorandumu posebno naglašena želja Rusije in Francije za ustanovitev zveze balkanskih držav, s ka-

tero bi bila uničena »obstoječa vojna premoč Trojne zveze, spremenjen odnos evropskih velesil, in s premaknitvijo mejà od vzhoda na zahod ogrožena teritorialna integriteta monarhije«. Posebno se je naglašalo, da je neobhodno potreben sporazum z Bolgarijo, ker bi se na ta način onemogočilo Romuniji, da se uvrsti med sovražnike v primeru konflikta z Rusijo. Čeprav se tako široko zasnovani načrt ne bi mogel realizirati v kratkem obdobju, dogodek v Sarajevu »imperativno zahteva, da monarhija odločno raztrga mrežo, ki jo sovražnik namerava razplesti nad njeno glavo«.

V lastnoročnem pismu Franca Jožefa, v katerem so bile teze iz memoranduna še potencirane, se ne predlaga več samo izolacija in teritorialno zmanjšanje Srbije ter ustanovitev nove balkanske zveze pod okriljem Trojne zveze, kar bi seveda pomenilo »odstranitev Srbije z Balkana kot političnega faktorja«. Tako je Franc Jožef predlagal svojemu cesarskemu kolegu, naj se Srbiji zaradi sarajevskega atentata dá takšna kazen, ki bi bila enaka vazalstvu. Niti pismo niti memorandum nista imela podatkov o sodni preiskavi ob atentatu, ki je bila v teku.

Te dokumente, ki jih je prinesel v Berlin Hoyos, je predal Viljemu avstro-ogrski am-

Conrad von Hötzendorf

basador grof Szeczeny v Potsdamu. Brž ko jih je ta prebral, je izjavil, »da je treba predvideti resno evropsko komplikacijo«, obljubljuje svojo pomoč in svetuje, »da se takoj lotijo akcije proti Srbiji«. Prinašalec teh dokumentov je pozneje takole opisal Viljemovo stališče: »Zadržanje Rusije bo na vsak način sovražno, ali on s tem računa že nekoliko let. Če bi iz tega nastala vojna med Avstrijo in Rusijo, smo lahko gotovi, da bo Nemčija stala na naši strani s svojo preizkušeno zavezniško zvestobo. Ali Rusija sedaj še ni pripravljena za vojno in dobro bo premislila, preden bo uporabila orožje, bo pa proti nam nahujskala ostale velesile Trojnega sporazuma (Francijo in Veliko Britanijo), ter podžgala ogenj na Balkanu.« Avstrijski ambasador je na koncu svojega poročila Ballplatzu takole rezimiral Viljemovo stališče: »Če smo se odločili za vojno akcijo proti Srbiji, bi obžaloval, če ne bi takoj izkoristili priložnost, ki je sedaj tako povoljna za nas.«

Po Szeczenyjevem odhodu je imel Viljem nekaj razgovorov z različnimi šefi svoje vojske in mornarice, ki jih je obvestil o avstro-srbskem sporu. Ob tej priliki je izjavil, »da ne verjame v razširjenje tega spora, ker se car ne bo solidariziral z ubijalci nadvojvode, in da zaradi tega ni treba podvzeti posebne mere opreznosti«. Po teh razgovorih je Viljem odpotoval na svoje križarjenje po Severnem morju in ukazal, naj ga obveščajo o poteku dogodkov.

Dne 6. julija sta imela Szeczeny in Hoyos še sestanek z nemškim kanclerjem von Bethman-Hollwegom. Le-tà je v imenu svojega suverena ponovil obljubljeno pomoč Nem-

čije, »kakršna koli bo naša odločitev«, kakor to navaja avstrijski ambasador v svojem poročilu, ter pristavil, »da njegov suveren želi takoj začeti z akcijo (te besede so podčrtane v originalu) proti Srbiji, ker je to najradikalnejša in najboljša solucija za rešitev naših težav na Balkanu. Kar se pa tiče mednarodne situacije, smatra sedanji čas za ugodnejši kakor kasnejši«. Glavna priča teh usodnih razgovorov, grof Hoyos, je pozneje takole sodil o teh razgovorih: »Smatram za svojo dolžnost izjaviti, da sva Szeczeny in jaz v Berlinu imela vtis, da so bili takrat nemški vladajoči krogi sporazumni z našo nameravano akcijo proti Srbiji, pri tem pa imeli predvideno tudi možnost svetovne vojne. Oni niso bili prisiljeni zavzeti tako stališče, temveč bi mogli svobodno odgovoriti z »ne«, ter nas na ta način odvrniti od vojne akcije proti Srbiji...«

Na ta način je avstrijski poziv na nemško pomoč popolnoma uspel. Šarlatan in grandoman v Potsdamu je držal takrat v svojih rokah ne samo usodo Avstrije in Srbije, temveč cele Evrope, toda kakor se iz prednjega vidi, je usmeril usodo k vojni. Hotel je zopet blefirati, ali to pot se je zmotil, ker je bila Rusija mnogo bolj pripravljena na vojno, kakor je to mislil, a dinastični obziri ruskega carja to pot niso mogli priti do takšne veljave kot prej, ker so sedaj bili ruski odgovorni faktorji in panslavistični krogi (posebno veliki knez Nikolaj Nikolajevič, Izvolški, Sazonov in drugi) neomajno odločeni, da zaščitijo Srbijo pred avstrijsko agresijo.

Gotov si brezpogojne pomoči Wilhelmstrasse (sedež nemškega ministrstva zunanjih zadev), je Berchtold 7. julija sklical sejo avstro-ogrškega ministrskega sveta za skupne zadeve, na kateri so bili prisotni razen njega še avstrijski predsednik vlade grof Stürgkh, ogrski predsednik vlade grof Tisza, skupni minister financ Bilinski, skupni vojni minister general von Krobatin in načelnik generalštaba general Conrad von Hötzendorf. Na tej seji, ki je trajala ves dan, je bilo končno odločeno, da se Srbiji postavijo takšni pogoji, ki bodo zanjo nesprejemljivi, kar bi omogočilo radikalno rešitev tj. oboroženo akcijo. Vsi prisotni so glasovali za tako odločitev razen Tisze, ki je predložil, da je treba Srbiji postaviti sicer stroge pogoje, toda ne nesprejemljivih; da cilj vojne ne bi smel biti uničenje Srbije, temveč samo njeno zmanjšanje (da bi se onemogočila intervencija Rusije), ter da on kot ogrski ministrski predsednik ne more pristati na aneksijo niti enega dela Srbije. Tisza je popustil šele na popoldanski seji, na kateri je referiral načelnik generalštaba. Zapisnik o tej seji omenja, da je tudi on po

Cesar Viljem

tem referatu zavzel stališče, da je takojšnja oborožena akcija vendarle potrebna.

Naslednjega dne, 8. julija, piše Berchtold Tiszi v Budimpešto: »Tchirsky (ambasador Nemčije na Dunaju) je bil ravno sedaj pri meni. Rekel mi je, da je prejel iz Berlina telegram, v katerem ga je njegov suveren pooblastil za najenergičnejšo izjavo, da Berlin pričakuje akcijo monarhije proti Srbiji in da Nemčija ne bi mogla razumeti, če bi te povoljne prilike ne izkoristili«, in na koncu pisma: »Menim, da je poročilo g. Tchirskega tako daljnosežno, da bi moglo vplivati na Tvojo odločitev.« To pismo uradno potrdilo Viljemove ustne obveze od 5. julija je še bolj utrdilo bojevitost Ballplatza. Z druge strani pa kaže na to, da Tisza še vedno ni bil popolnoma pridobljen za takšno akcijo proti Srbiji, kakršno sta si zamišljala Berchtold in Conrad.

Torej v teh usode polnih dneh sta ta dva avstrijska mogočnika odločila, potem ko sta si zagotovila biano menico Nemčije in Tiszov pristanek, da se izprovocira vojna s Srbijo s kratkoročnim ultimatom, in če ga ta ne bi sprejela, da se takoj objavi mobilizacija.

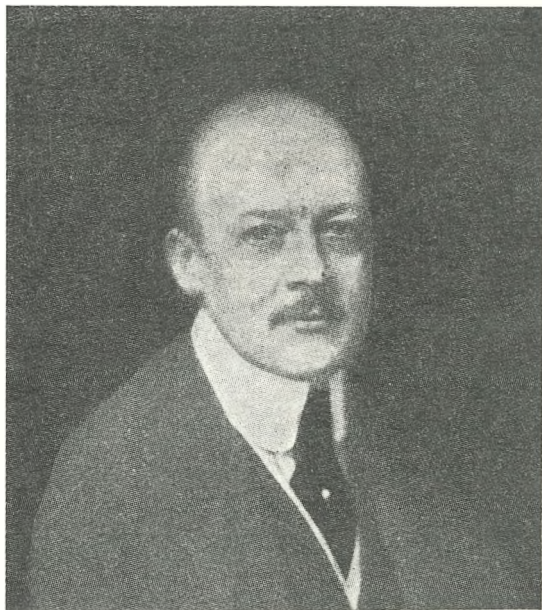
Šele 14. julija obvešča Berchtold cesarja, da se pripravlja ultimat Srbiji in da sta s Tiszo odločila sklicati za 19. julij razširjen ministrski svet, na katerem naj bi se definitivno določil njegov tekst. Kakor je bilo predvideno, so tega dne na Ballplatzu dokončno določili tekst ultimata in odločili, da ga 23. julija predložijo cesarju v odobritev, ter da ga 23. julija ob 18. uri preda avstrijski poslanik v Beogradu z rokom 48 ur, tako da izteče 25. julija ob isti uri. Izvedelo se je namreč, da se bo zadržal predsednik francoske republike Poincaré v Petrogradu samo do 23. julija zvečer. Niso hoteli, da bi oba državna poglavarja v Petrogradu diskutirala o vsebini ultimata, ker bi to moglo povečati možnost vojne intervencije Rusije in Francije. V primeru zavrnitve ultimata po Srbiji, kar je bilo več kot gotovo, bi se objavila mobilizacija proti Srbiji ponoči od 25. na 26. julij. Tako je bila tega dne že vnaprej odločena vojna akcija proti Srbiji, ne glede na mednarodne zaplete, ki bi mogli nastopiti v zvezi s planirano vojno proti Srbiji.

Na tej seji se je Tisza ponovno izjavil proti vsaki aneksiji srbskega teritorija in dovolil, da se morejo izvršiti samo obmejne rektifikacije iz strateških razlogov ter predlagal, da se velesilam pošlje čimprej izjava, da se ne namerava anektirati niti en del Srbije. Prisotni so diskutirali o tem predlogu in Berchtold se je na koncu pridružil Tiszi, toda pod pogojem, da se Srbija z odstavitvijo tedanje dinastije, z vojno konvencijo

z monarhijo in z drugimi ukrepi prisili v politično odvisnost. To je Nemčija s svojo biankomenico odobrila in vnaprej podprla.

V končno redigiranem ultimatu se je zahtevalo: da srbska vlada na prvi strani svojega »Službenega lista« objavi svojo izjavo, v kateri naj obsodi propagando in zločinsko rovarjene proti monarhiji, a v svojem »Vojnem listu« izda posebno vojno zapoved v tem smislu, podpisano od kralja; razpustitev tajnih organizacij; odpust kompromitiranih oficirjev in uradnikov; da se dovoli sodelovanje avstrijskih organov v likvidaciji subverzivnega gibanja, usmerjenega proti integriteti monarhije; da se izvede sodna preiskava proti tistim članom zarote, ki živijo na področju Srbije ter da po potrebi sodelujejo v tej preiskavi tudi organi, delegirani od avstrijske vlade itd. Za zadnji dve zahtevi je srbska vlada smatrala, da niso v skladu s suverenostjo Srbije ter jih v svojem odgovoru tudi ni v popolnosti sprejela.

V nemškem ministrstvu zunanjih zadev so sprejeli tekst tega ultimata šele 22. julija zvečer, čeprav se utemeljeno lahko predpostavi, da so tam njegove glavne točke zvedeli že mnogo prej. Interesantno je, da so se tam začeli že nekaj dni prej kazati znaki bolj treznega presojanja situacije. Tako je von Jagow, podsekretar za zunanje zadeve, svetoval Ballplatzu, naj se pred predajo ultimata objavi promemorija, v kateri naj bi se obrazložil avstrijski postopek s podatki, ki bi dokazali opravičenost avstrijskega stališča. Tudi je svetoval, naj bi obvestili italijansko vlado o avstrijskih ciljih in namelih

Grof Berchtold

ter se z njo sporazumeli. Ali Berchtold se je odločil, da do konca zadrži v strogi konspiraciji načrt svoje akcije proti Srbiji, zato je poslal to promemorijo drugim velesilam šele 25. julija — namenoma prepozno! Tudi nemški kancler je s posebno noto 21. in 22. julija poskušal v Petrogradu, Londonu in Parizu delovati pomirjevalno, med drugim, »da bi velesile morale poskusiti vse, da se konflikt poravna med Dunajem in Beogradom«, in nadalje, »da želi Nemčija na vsak način lokalizacijo tega konflikta, ker bi mogla vsaka intervencija druge velesile imeti nedogledne posledice«. Ti ukrepi nemških odgovornih faktorjev potrjujejo domnevo, da takrat res niso računali na možnost ruske intervencije v avstroogrsko-srbskem konfliktu. To je tudi razvidno iz nekaterih prejšnjih izjav Viljema in njegovega kanclerja, da Rusija še ni gotova z reorganizacijo armade, da car ne bo stal na strani atentatorjev in podobno.

Znano je, da je takoj drugi dan po prejemu ultimata Srbija prosila pomoč od Rusije in da je isti dan ruski minister zunanjih zadev Sazonov srbskemu poslaniku v Petrogradu Spalajkoviću izjavil, da Rusija ne bo dopustila nobene agresije proti Srbiji, kar je isti dan potrdil tudi nemškemu ambasadorju v Petrogradu. Srbija je pa na to zagotovilo ruske pomoči že tri ure pred iztekom ultimata objavila mobilizacijo svoje armade (12 pehotnih in 1 konjeniške divizije), čeprav je sprejela skoraj vse zahteve avstrijskega ultimata. Odgovor nanj je predal avstrijskemu poslaniku v Beogradu Pašičev zastopnik Paču. Avstrija je pa nato še isti dan zvečer objavila delno mobilizacijo svoje armade, namenjene za »kazensko ekspedicijo« proti Srbiji. Mobilizirala je 7 armadnih zborov oziroma 22 pehotnih in 2 konjeniški diviziji, odrejenih za to akcijo ter tudi naš domači III. armadni zbor (Gradec), ki pa ni bil po-

slan proti Srbiji, temveč je ostal začasno v svojih mobilizacijskih mestih ter potem pozneje prepeljan v Galicijo. Čeprav to več ne spada v okvir tega članka, menim, da so tudi ti podatki potrebni, da bi se dobila zaokrožena podoba o poteku avstro-srbskega konflikta in ruske pomoči Srbiji.

Medtem je pa v obdobju med predajo ultimata in objavo mobilizacije srbske in dela avstrijske armade tudi že začela usodna diplomatska igra, obremenjena z vsemi v minulih desetletjih nakopičenimi nasprotji, ki je v zadnjih dneh julija in prvih dneh avgusta razširila avstro-srbski konflikt v svetovni požar. Usoda je hotela, da so v teh kritičnih dneh prevladali relativno maloštevilni faktorji, ki so hoteli vojno iz raznovrstnih razlogov; to sem že omenil.

Če se podrobneje analizirajo navedeni podatki, vidimo predvsem, da so avstrijski pristojni krogi, posebno Berchtold in Conrad, na vsak način hoteli vojno akcijo proti Srbiji, ne glede na riziko, da bi se ta akcija mogla spremeniti v svetovno vojno. Taka agresivna politika ni bila v skladu z vojnim potencialom nacionalno heterogene, preživele in za vojno na več frontah ne dovolj pripravljene monarhije.

Še večja od avstrijske pa je bila odgovornost nemških vodilnih krogov, posebno nemškega cesarja Viljema, ker je dal v svoji nadutosti in nepreudarnosti plein pouvoir (polnomočje) svojemu slabotnemu partnerju. Ta njegova obveza od 5. julija je bila usodepolna, ker je gotovo, da se monarhija brez te obveze ne bi upala nase prevzeti riziko vojne proti premočni Rusiji.

Na koncu bi še opozoril tudi na to, da je v Avstriji in Nemčiji pa tudi v Rusiji in Franciji takrat odločevalo samo nekaj ljudi o usodi svojih držav oziroma narodov. Nikjer se ni predhodno iskala soglasnost ljudstva, ki je teh nekaj ljudi gotovo tudi ne bi nikoli dobilo, posebno pa ne v monarhiji, v kateri so Slovani predstavljali skoraj polovico njenega prebivalstva. Tako je monarhija v tej zadnji svoji vojni tudi naš narod, kot že tolikokrat prej v naši temni preteklosti, povdela v boj proti mnogoštevilnim in premočnim svojim sovražnikom. To pot je predzadnji Habsburžan po tragičnem zgodovinskem naključju zahteval od naših fantov in mož, da se bore celo proti bratskim slovenskim narodom: Srbiji, Črni gori in Rusiji.

OPOMBE

Literatura: Camille Bloch, *Les causes de la guerre mondiale*, Paris 1933; Victor Margueritte, *Les criminels*, Paris 1925; Milan Zelenika, *Prvi svetski rat*, Beograd 1963.

Graf Tisza

ZGODOVINSKO BRANJE

Knjižna zbirka »Dokazi«. Založba »Borec«, Ljubljana 1962—1963.

Doslej je v zbirki izšlo enajst knjig s tematiko iz NOB. Dela družijo isti časovni okvir — vojna leta, sicer pa so vsebinsko zelo raznolika. Obseg knjig je od 100 do 150 strani, lahko služijo tudi kot pomožno šolsko čtivo ali celo turistični vodič.

Št. 1: Celjski Stari pisker, gradivo uredil Stane Terčak. Delo vsebuje sestavke raznih avtorjev, vse pa povezuje v celoto isti objekt — gestapovski zapori v Celju. Knjiga je nekakšna kronika štiriletnega delovanja nemških okupatorjev v tej mučilnici. K boljšemu pregledu bi brez dvoma pomagalo stvarno kazalo.

Št. 2: Šušteršičev dokumentarni zapis Partizanske akcije v Postojnski jami, ko je diverzantska skupina uničila zalogo bencina nemške vojske. Avtor je gradivo spretno združil v celoto na podlagi vojaških dokumentov in pripovedovanja očitvidcev. Knjigi je na koncu dodanih več slik udeležencev akcije, zelo izčrpen je tudi geografsko-turistični vodič po jami s podrobnim opisom lepote podzemlja. Delo je pomemben prispevek za spoznavanje vojaškega in političnega stanja v Postojni in Slovenskem primorju sploh.

Št. 3: Bolnišnica Franja; uredil dr. Viktor Volčjak, članke pa so prispevali dr. Franja Bojc, dr. Franci Derganc, Albin Weingerl in drugi. Vsem je skupno to, da so več ali manj časa preživeli v bolnišnici bodisi kot zdravniško osebje ali ranjenci. Življenje v Franji je opisano zelo podrobno in zanimivo. V knjigi je več lepih posnetkov okolice bolnišnice in posameznih zgradb, dodano je tudi nekaj pesmi iz zbirke Partizanska lirika Ivana Minattija. Franja je pomenila neprecenljivo zatočišče ranjencev iz primorskega partizanskega območja, danes pa je preživelim borcem in bivšim ranjencem tovariška vez.

Št. 4: B. Božović: Kragujevska tragedija. Uvod v delo je pesem Desanke Maksimović Krvava bajka, nato pa sledimo procesu v Nürnbergu, kjer je bil obravnavan tudi zločin v Kragujevcu. Tam je oktobra 1941 prišlo do množičnega pokola okoli 7000 mož, starcev in otrok. V tem drobnem prispevku je avtor zbral vse nemške službene dokumente, ki potrjujejo, da teh in podobnih zločinov ni kriv le gestapo, temveč vsa prisotna nemška vojska. Tragedija srbskega naroda zgovorno odkriva nečlovečnost nemškega okupatorja in nas opozarja, da tega

ne smemo nikoli pozabiti. V opombah je navedenih mnogo dokumentov; ti so pomemben vir za poznavanje dogodkov, ki so tako boleče odjeknili med vsemi jugoslovanskimi narodi.

Št. 5: Dr. Janez Gerčar: Mučeniške Begunje. Begunjska graščina, kjer je bila ženska kaznilnica in kamor so po zasedbi Gorenjske Nemci zapirali pristaše narodnoosvobodilnega gibanja in partizane, je postala simbol strahot in trpljenja v času fašizma pri nas. Pisec na podlagi izjav preživelih jetnikov pretresljivo opisuje posameznosti: od hišnega reda, prehrane jetnikov, zasliševanja in mučenja do usmrtitev. Istočasno z junaško odpornostjo jetnikov pa potekajo priprave Kokrškega in Jeloviškega odreda ter drugih partizanskih enot za razbitje fašističnega gnezda v tem delu Gorenjske. Na koncu so zbrani statistični podatki za ilustracijo dogodkov v Begunjah od maja 1941 do maja 1945.

Št. 6: Dušan Aranjac: Bela grobnica. Delo slika pretresljive dogodke jugoslovanskih domoljubov, ki jim je fašistični teror namenil internacijo. Mučili in ubijali so jih po vsej Evropi. Odvažali so jih tudi v taborišča daljne, severne Norveške. Med interniranci je bilo največ aktivnih pripadnikov NOB, ki so jih Nemci ujeli v prvi in drugi ofenzivi, jih zbrali v Zemunu in jih odpeljali na Norveško. Že sama pot je mnogim vzela življenje, drugim spet ni prizanesel mraz, sneg ali lakota, neredki so bili tudi primeri mučenj po domačih ovaduhih, kajti Nemci so med internirance poslali tudi kriminalce in četnike, ki so jim zvesto služili. Vsi dogodki z daljnega severa dobijo svoj epilog pred vojaškim sodiščem v Beogradu, kjer so mnogi prejeli zasluženo kazen. Fotografije spomenikov, postavljenih jugoslovanskim internirancem po Norveškem, pričajo, da žrtve naših ljudi v tujini niso bile tako maloštevilne.

Št. 7: Po svojih spominih ter spominih moža in tovarišev se je Tina Župančič s Frate spomnila osmih prvoborcev, drugim pa, ki so našli v topli, leseni hiši z vedno nasmejanimi ljudmi, odprta vrata vsak trenutek dneva in noči, osvežila misel na dneve iz NOB v Brezovi rebri med Mirno pečjo in Sotesko. Samotna logarska kočica — Frata je bila od 1941 zatočišče dolenjskih aktivistov in vsa leta tvorila nekaj most za odhod v partizane. Pa ne samo to; na Frati so se križale mnoge partizanske poti, ki so vodile na vse strani Dolenjske.

Št. 8: Franc Šušteršič: Vražji vrtec. Že med vojno je Franc Šušteršič dobil od okrož-

nega odbora OF nalogo, naj razišče najhujše zločine okupatorja in njegovih pomagačev na svojem teritoriju. Tako je nastala zamisel, da bi vse to gradivo združil v knjigi in tako seznanil širšo znanost z bojem in trpljenjem Notranjcev. Delu je dal okvir z opisi zgodovinskega dogajanja v vsem južnem delu Notranjske in v bližnjih hrvaških vaseh. Prebivalstvo teh krajev je že pred vojno složno nastopalo in potem tudi skupaj prenašalo gorje italijanskih represalij. V skupnem boju se je skovalo bratstvo, ki je podrlo vse stare pregrade. Sredi nešteti pogorišč in morišč kot Ulaka, Gočev dol, Devin, Kucelj pri Podgori, s katerimi je skušal italijanski režim zadušiti NOB, pa se dviga Vražji vrtec (majhen hrib na severovzhodu Babnega polja) kot veličastna Golgota, kjer se je v polletni italijanski ofenzivi odigrala največja tragedija v ljubljanski pokrajini. V enem dnevu je bilo ustreljenih 4000 ljudi. Knjiga je opremljena s fotografijami krajev, spomenikov in narodnih herojev.

Št. 9: Stane Lenardič: Križ in zločin. Eno izmed številnih vrzeli v poznavanju kontrarevolucionarne dejavnosti za časa NOB zapolnjuje Lenardičeva monografija o belogardistični postojanki na Urhu pri Ljubljani. Zapisek poseže v razpoloženje ljudi pred vojno in nakaže začetke narodnega izdajstva na tem področju. Prikazana je zveza med »Štajerskim bataljonom«, cerkvenimi krogi in belogardisti na Urhu. Sledi opis ustanovitve postojanke in njenega delovanja. Nato se vrste spomini nekaterih preživelih zapornikov. Navedena so imena žrtev in nazadnje pregled virov, po katerih je bilo delo napisano. Knjižica je opremljena s fotografijami iz časa vojne, prikazana pa je tudi sedanja ureditev tega važnega spomenika naše bližnje preteklosti. Dejstvo, da obravnava Sajetov Belogardizem razvoj narodnega izdajstva samo do kočevskega procesa, da je torej zgodovina slovenske buržoazne kontrarevolucije od jeseni 1943 do konca vojne še zelo neraziskana, daje slehernemu prispevku na tem področju svojo vrednost.

Št. 10: Milko Štolfa: Med briškimi griči je posijalo sonce. Pregled NOB v Brdih Milka Štolfe se ne omejuje samo na čas druge svetovne vojne, ampak v kratkem orisu prikaže tudi politično situacijo v Brdih med obema vojnama ter spremlja usodo Brd vse do ureditve meje z Italijo. Avtor opisuje v začetku politično, narodno in prosvetno življenje Bricev pod fašizmom. Sledi prikaz o začetkih odpora ob izbruhu vojne, nakazana je rast organizacije NOB in omenjene številne akcije. Našteti so številni spopadi z Italijani od jeseni 1942 dalje, opisana je rast

partizanskih oddelkov in njihova organizacija. Ob kapitulaciji Italije se avtor zaustavi ob političnem in vojaškem položaju na Primorskem ter navede glavne politične dogodke v naslednjih dveh letih. Na to spet opisuje vojaško, politično in organizacijsko dogajanje v Brdih ter rast ljudske oblasti. Obdelana je nova organizacija šolstva, zdravstva in kulturnega življenja. Sledi prikaz dogodkov do zmage nad Nemci in še poglavje o sodelovanju primorskih in italijanskih partizanov. Na koncu opiše avtor še položaj do leta 1947, ko je bila ustvarjena osnova za današnje stanje v Brdih. Delo je opremljeno z zgodovinskimi fotografijami in karto Goriških Brd. Številni podatki in zbrano gradivo so lep dokaz za organiziran odpor na robu Slovenije in za organsko povezavo osvobodilnega gibanja Brd s slovenskim zaledjem.

Št. 11: Stanko Petelin: Kronika Vojkove brigade. Monografija Stanka Petelina, aktivnega udeleženca NOB od maja 1942 dalje in komandanta Vojkove brigade od junija do septembra 1944, se odlikuje z izčrpnim popisom vseh akcij Vojkove brigade od ustanovitve septembra 1943 do osvoboditve. Avtor se najprej ustavi ob življenju in delu Janka Premrla-Vojka, nato pa spremlja Vojkovo brigado skozi neštete pohode in prizkušnje, uspešne in neuspešne akcije ter vseskozi skrbno prikazuje notranjo rast in razvoj brigade ter vse organizacijske spremembe v njej. Temeljito so prikazani zlasti večji podvigi brigade in njena vse večja vloga proti koncu vojne. Iz dela se kaže velik pomen brigade pri razvoju NOB na Primorskem, zlasti pa temeljit obračun z belo gardo na Primorskem in Gorenjskem. Izvirne fotografije, zlasti pa karte in legende, ki nazorno ilustrirajo važnejše dogodke, dajejo delu še večjo vrednost. Na koncu sledi še seznam brigadnih funkcionarjev ter zemljevid, ki prikazuje področja delovanja Vojkove brigade. Avtor zasluži priznanje za svoje delo in je to kronika v najboljšem pomenu besede.

Zbirka Dokazi je z doslej priobčenimi deli zabeležila lep uspeh. Tematska širina in vsebinska pestrost se opirata na mnoge do sedaj še neuporabljene vire, kot na pr. na vedno žive spomine borcev, aktivistov, internirancev in drugih. Bralec bo z zadovoljstvom ugotovil, da more ob branju teh knjižic spoznati narodnoosvobodilno gibanje na najrazličnejših področjih Slovenije in celo izven nje, da more spremljati razvoj partizanske vojske in ljudske oblasti kot tudi organizacijo kulturnega življenja in zdravstva v času NOB; na drugi strani bo ponovno občutil

mračnost gestapovskih zaporov, internacij, narodnega izdajstva in fašističnih represalij.

Simpatično je dejstvo, da »Dokazi« presegajo slovenski okvir z obravnavanjem vzajemnega sodelovanja slovenskih demokratičnih sil z italijanskimi in hrvaškimi, da se zaustavijo ob tragediji srbskega naroda in posežejo celo na daljni sever.

Janez Kavčič, Nevenka Simončič, Draga Rupar

Lavo Čermelj, Ob tržaškem procesu 1941, Ljubljana 1962.

Sicer nekoliko pozno, vendar še ne prepozno bi radi seznanili bralce poljudno zgodovinskih spisov z omenjeno knjigo, ki jo je izdala Mladinska knjiga. Avtor je v pojasnilu in posvetilu že sam povedal, da izdaja delo ob dvajseti obletnici drugega procesa pred posebnim fašističnim tribunalom v Trstu, ki je zahteval in dosegel za slovenske domoljube, sodelujoče v akcijah proti italijanskemu zatiranju slovenskega in hrvaškega življa pod fašistično Italijo, izredno stroge kazni. Delo je napisano kot oddolžitvev spominu na vse tiste, ki so za pravično stvar žrtvovali svoje življenje.

Avtor, ki je bil tudi sam obtožen, obsojen sprva na smrt s streljanjem, nato pa pomiloščen na dosmrtno ječo, nas v prijetnem, tekočem jeziku (kljub neprijetni in boleči snovi) najprej popelje v leto 1940 na manjšo komemoracijo v okolici Ljubljane ob deseti obletnici prvega tržaškega procesa, ko so padle štiri žrtve: Bidovec, Miloš, Marušič in Valenčič. Seznanja nas z neprijetnimi posledicami te komemoracije, ki je, ne samo zaradi protesta z italijanske strani, temveč tudi zaradi mačehovskega in že skoraj sovražnega stališča takratnih jugoslovanskih oblastvenih predstavnikov, naletela pri slednjih na neprijazen sprejem, udeležencem pa pripravila številne sitnosti. Nato smo priča formiranju Soške legije 2000 prostovoljcev. Zaradi vsesplošnega kaosa, ki je ob fašističnem napadu vladal v Jugoslaviji, pa se je Soška legija porazgubila in Lava Čermelja so kot enega izmed njenih ustanoviteljev ob vrnitvi v Ljubljano Italijani zaprli. Jeseni leta 1941 je prišel skupno z drugimi slovenskimi zaporniki, obtoženimi terorizma in komunizma, pred posebni fašistični tribunal, ki je devet obsojencev obsodil na smrt, drugih 49 pa na različne zaporne kazni od 6 do 30 let, a dva oprostil.

Od devetih na smrt obsojenih so bili nato štirje pomiloščeni na dosmrtno ječo, med njimi tudi dr. Čermelj, ki so ga prepeljali v najstrožji zapor vse Italije, v Portolongone. Po opisu te prave mučilnice in Kalvarije jugoslovanskih, še posebej slovenskih poli-

tičnih jetnikov si prav oddahnemo, ko sprejmemo avtorja nekaj mesecev po Mussolinijevem padcu na svobodo do slovenskih partizanov.

S tem delom je slovenski bralec dobil ponoven vpogled v obdobje, ki še ni tako daleč za nami. Italijanska okupacija celotne Primorske je v ljudeh zapustila globoke sledove, ki prav v teh vrsticah prihajajo na dan, saj se avtor ni dotaknil neposredno samo tržaškega procesa 1941, temveč je podal nekakšen suma summarum svojih opažanj ob njem, kar nam da vedeti že v naslovu; prav zato je knjižica tembolj dragocena, saj obravnava snov, ki je v slovenski zgodovinski literaturi ni tako pogosto zaslediti.

Knjigo je izredno okusno opremil tržaški slikar Lojze Spacal, dodanih je še nekaj fotografij sodne palače v Trstu, fotografije obsojencev na smrt itd.

Delce toplo priporočam, zakaj kljub pisateljevi osebni skromnosti in zadržanosti ob osebнем trpljenju nam veliko pove o težkem, toda tudi velikem času malega slovenskega naroda.

Pavli Dobrila

Ksenofon: Anabasis-Kirova vzgoja; prev. Janez Fašalek. MK-Kultura, Ljubljana, 1963, str. 187 + 225.

Z izdajo pričujočega dela je MK vsekakor opravila hvalevredno delo in ji tudi za izbor moremo le čestitati. Izbrani deli nam kažeta dve plati ustvarjanja avtorja, ki spada poleg Herodota in Tukidida v veliko trojico antičnih historikov. Anabasis je glavno zgodovinsko delo Ksenofonta, ki se je opisanega pohoda tudi sam udeležil. Kiru paideia pa ima bolj pedagoško tendenco in so zgodovinski dogodki sekundarnega značaja, ker so v njej bolj poudarjene duhovne in moralne odlike Kira starejšega, ki mu je ta panegirik posvečen. Zato jemljemo ta antični vir za historične dogodke le z rezervo, ker je mnogo olepšanega, netočnega ali interpoliranega od avtorja samega. Še bolje bi bilo, ko bi prevedli Ksenofontovo Heleniko, ki je glavni grški vir za zgodovino od 411–362 pr. n. št. in ki je nadaljevanje Tukididove Peloponeške vojne. Kljub temu pa z branjem teh del ne tratimo časa, ampak spoznavamo vso duhovno moč tedanjega centra evropske civilizacije, tedanja miselnost, moralne in etične norme, gledanje na Grčijo in drugi znani svet. Ugotoviti moremo, da je antična duhovna zakladnica res bogata in jo pri nas še vse premalo poznamo in prevajamo.

Ob pričujoči knjigi bi pripomnil, da je opomb premalo in so tudi premalo izčrpne. Bralec ostane na več mestih v dvomih ali pa

si s Ksenofontovim pretiravanjem ne pride na jasno (npr. število vojske v bitki pri Kunaksi ali v bitki Kira s Krezom). Imena so transkribirana po splošnem vtisu skrbno, vendar je v knjigi več napak, verjetno tiskovnih (Kilene in Kelaine, Parisatès in Parisatis). Knjigi je dodana na koncu prvega dela obširna spremna beseda, dodatek o grški najemniški vojski in kazalo zemljepisnih in osebnih imen. Na začetku Kirove vzgoje je uvod s kratko vsebino in malce konfuzna zgodovina perzijske države. Dobre fotografije arheoloških spomenikov iz Perzije in Egipta prijetno poživljajo knjigo. Moti pa zemljevid na ovitku, ki je primitiven in ima številne ortografske napake. Prevod se mi zdi nekoliko okoren in sintaktično arhaičen.

Franc Rozman

Sergej Vrišer: Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem. Založba Obzorja, Maribor 1963.

Avtor je tekst svoje doktorske disertacije razdelil v glavnem na dva dela: I. Razvojna pot baročnega kiparstva na slovenskem Štajerskem, II. Življenjepisni podatki in dela kiparjev na slovenskem Štajerskem.

V prvem delu knjige nam pisec poda svojo kronologijo baročnega ustvarjanja. Vse kiparsko ustvarjanje slovenskega dela štajerske dežele je odvisno od severnih vplivov Gradca in Münchna. Posredno ali neposredno prihajajo vplivi k nam, vendar ne brez zamude. Gradivo je obdelano po kvaliteti spomenikov. Kvalitetni umetnosti pa sledi vseskozi tudi poljuden ljudski tok. Obdobje 1650—1680 je priprava na barok. Pozna se vpliv pozne renesanse in srednjeevropskega manierizma. Prevladuje anonimnost avtorjev, ohranjene arhivalije tega obdobja nam redkokdaj kaj spregovore o avtorju ali umetnini. Prevladuje vezana plastika na zlatih oltarjih.

Konec XVII. stoletja prevlada barok v celoti. V dobi 1680—1715 zasledimo prve domače delavnice v Mariboru, Ptujju, Slovenj Gradcu in Celju. Vodilna umetnostna smer prihaja iz Gradca. Rekatolizacija je dosegla višek, zato so naročniki del predvsem cerkve in razne bratovščine. Od vseh treh vodilnih panog umetnosti — arhitekture, slikarstva in kiparstva je zadnje v tej dobi najmočnejše zastopano.

V letih 1715—1750 zasledimo močno dejavnost kiparjev-gostov, ki po naročilu delajo na Štajerskem. Čutiti je celo posreden vpliv italijanskih vzorov. Poleg cerkvenega kiparstva je pomembna profana plastika pri Dornavski graščini, ki ji na vsem Slovenskem

ni enake. Poleg kvalitetnega vrha v kiparjenju je čutiti tudi močan podeželski poljudni tok.

V času 1750—1800, ko se terezijanski in jožefinski državni aparat močnejše vtika v cerkvene zadeve, opazimo nazadovanje naročil po cerkvenih organizacijah. Mecensko vlogo prevzamejo fevdalne rodbine, ki naročajo nabožno in posvetno plastiko. Zmogljivost domačih delavnic narašča. V stilnem pogledu pa se že zazna vpliv klasicizma, ne v celostni umetnini — »baročnem ansamblu«, kot je to imenoval avtor, ampak predvsem v ornamentu in drugi dekoraciji.

Še vse XIX. stoletje je opazen baročni duh. V prvi polovici stoletja je čutiti močnejši klasicistični vpliv. Postbaročna umetnost pa se baroku najbolj približa celo v drugi polovici XIX. stoletja.

V drugem delu knjige je priobčen kronološki seznam domačih in tujih kiparjev in rezbarjev od XVII.—XIX. stoletja. Če je v prvem delu knjige poudarek na visoko kvalitetni umetnosti, dobimo v drugem delu pregled skozi celotno ustvarjalnost baročnega kiparstva na slovenskem Štajerskem. Avtor je za ta pregled preiskal obsežno arhivsko gradivo, ki nam velikokrat v kratkih noticah mnogo pove. Tako je razložil pojem kipar in rezbar ter socialno osvetlil kiparski stan.

Sledijo tabele razširjenosti del posameznih ustvarjalcev po Štajerskem in rodbinske tablice posameznih rezbarjev in kiparjev. Knjiga ima popoln znanstveni aparat z opombami, literaturo in povzetkom v nemščini.

Franc Stukl

France Planina, Škofja Loka z okolico. Zbirka: Slovenske pokrajine 1, Ljubljana 1962, str. 133.

Omenjeno delo je hkrati z drugim zvezkom iste zbirke eno izmed redkih tovrstnih del v naši literaturi. Pisec obravnava škofjeloško mestno področje in nam ga poda na povsem svojstven način. Delo samo je napisano bolj z geografskega stališča, vendar bo našel v njem marsikaj poleg geografa tudi zgodovinar, arheolog, etnolog in umetnostni zgodovinar.

Najprej nam avtor oriše škofjeloško mestno področje v širšem regionalnem obsegu, preide nato na historični razvoj, nam poda urbanski razvoj in današnji pomen naselbine, nato preide na gospodarstvo, promet, turistične zanimivosti in posebnosti ter družabno življenje mesta (str. 5—21).

Ko nam je tako posredoval »širšo« regijo, se spusti pisec v podrobno obravnavo ter nas v smislu nekakega turističnega vodiča po-

pelje skozi Škofjo Loko in po njeni okolici (Puštal, Vincarji in Stara Loka, ki so že zrasli z mestom, dalje Sorško polje, Križnogorsko hribovje, Lubnik, Osolnik in Hrastnica), nas opozori na mnoge posebnosti in v prijetnem pripovednem slogu ponovno popelje v zgodovinsko preteklost ter obenem razloži današnje funkcioniranje mesta. Vendar so pri tem izpadle posamezne omembe vredne znamenitosti, ki bi vsekakor sodile v ta okvir (kot na primer kmečki dvorec v Suhji), in so se v besedilo vrinile nekatere napake, zlasti na umetnostnozgodovinskem področju.

Za boljšo nazornost je pisec knjigo opremil tudi z ustreznimi skicami; tako je delo lažje razumljivo tudi bralcu, ki ne pozna teh krajev.

Kdor bo posegel po tem delu, bo ob zanimivem branju spoznal precej geografskih, historičnih, umetnostnozgodovinskih in tudi turističnih zanimivosti. S tem orisom se bodo ti kraji približali, kar je bil tudi piščev namen. Verjetno bo ob branju marskoga občla želja, to področje поблиže spoznati in si ga ob prvi priložnosti tudi ogledati.

Rafael Pintar

France Planina, Poljanska in Selška dolina. Zbirka: Slovenske pokrajine 2. Ljubljana 1962.

Knjiga je s prvim zvezkom iste zbirke v nekem smislu zaključena celota; oba zvezka namreč v celoti opišeta ozemlje, ki je nekdanje bilo zemljiško gospodstvo frajinških škofov.

Najprej nam pisec poda splošni značaj Poljanske in Selške doline ter pri tem ugotovi, da sta si obe zelo podobni, a da se obenem »kljub temu, da sta si dvojčici« zelo razlikujeta. Seznanani nas tu tudi z geološkim razvojem loškega področja. Zelo skrbno so dalje obdelane tudi podnebne razmere, ki nam jih avtor približa s statističnimi podatki o temperaturi in o padavinah in te primerja s podatki Ljubljane. Upravno pripadnost tega ozemlja je prikazal od leta 973, ko je ozemlje pripadlo loškemu gospodstvu, dalje do najnovejšega časa (1961).

Zatem je avtor prešel na splošno obravnavo obeh dolin, zlasti s prirodnih in gospodarskih aspektov in je pri tem oba momenta med seboj tesno povezoval. Ob primerjavi obeh dolin je nazorno orisal tudi njune posebnosti. Temu sledi podrobnejši oris obeh dolin po področjih, ki nam jih pisec plastično predstavi. Vodi nas iz kraja v kraj, opisuje njihovo lego, gospodarski pomen in daje zgodovinsko sliko od prvih omemb preko NOB do danes. Poleg tega nam daje sliko

prebivalstva in njegove strukture, kmetijstva in obrti od srednjega veka do danes, ko se tudi na tem ozemlju hitreje razvija industrija.

Posamezna področja sprti grafično predstavlja v desetih zemljevidih in nam slikovno prikazuje pokrajino ter pomembnejše objekte v njej na 41 fotografijah. Posebej je omeniti tudi opis dela in življenja slikarja Ivana Groharja, ki ju je povezal z vasjo Sorico.

Pisec nam je v tem orisu predstavil del naše domovine in nam razširil spoznanje o njem. Knjiga bo lahko dobro služila zlasti geografu in turistu.

Rozika Omerzu

Marijan Zadnikar, Znamenja na Slovenskem. Izdala in založila Slovenska matica, Ljubljana 1964.

Znani umetnostni zgodovinar dr. Marijan Zadnikar nam v pričujoči knjigi razlaga, od kod znamenja, njihovo ime, čas postanka, razširjenost, in jih stilno in formalno razčlenjuje. Do sedaj se pri nas z znamenji specialno ni še nihče ukvarjal. Omenjajo jih umetnostnozgodovinske topografije in redke farne kronike.

Znamenja so srednjeevropski pojav, domovina pa jim je Francija. Po svetu jih različno imenujejo, prav tako tudi pri nas. Obseg različnih vrst znamenj nam ponazorita dve karti med tekstom, enako tudi seznam pomembnejših znamenj na koncu knjige.

Tipološko so razdeljeni naši pomniki preteklosti v znamenja, kapelice in lesena znamenja, razpela. Znamenja pričenjajo najprej kamniti pokopališki stebri in svetilniki. V teh je gorela večna luč vsem, ki so pokopani na pokopališču. Pri nas se pojavijo v XVI. stoletju. Iz te vrste znamenj so se razvila stebrna in stebrasta znamenja. Tabernakelj, namenjen večni luči, se od vseh strani zapre tako, da dobimo ploskve, ki jih sedaj okrase ljudski podobarji pa tudi priznani umetniki. Mesto takih spomenikov ni več na pokopališču. Razvojno sledijo figuralna znamenja s plastikami na vrhu stebra ali stolpa. Ta vrsta spomenikov je bolj znana le po mestih. To so številni baročni Marijini stebri po naših mestnih trgih širom Slovenije. Kamnito zvrst znamenj zaključujejo kamniti križi, znani s Krasa.

Zidana znamenja so poznejša od kamnitih. So slojna in slopasta, podobna onim kamnitim stebrnim, trikotna, ki niso starejša od XVIII. stoletja, in znamenja z nišo, pri katerih se najbolj manifestira baročni duh, ki ljubi le fasado. Razvoj v barok je težil, da

se poudari le ena stran znamenja z eno ali več nišami na licu. Slabše sta obdelani stranski ploskvi takega znamenja, hrbet pa ne več. Spremeni se tudi tloris, ki ni več strogo kvadratičen ali trikoten.

Taka je ena razvojnih poti do kapelice. Kapelice zaprtega tipa so znane že v XVII. stoletju. Nekak modni pojav so postale v XIX. stoletju, zato jih je največ ohranjenih iz tega časa. Odprti tip kapelice je pa sploh znan samo iz XIX. stoletja. Redkost pri nas je poligonalna kapelica iz XVII. stoletja in kapelica-zvonik, katere tip ni starejši od XIX. stoletja.

Lesena znamenja so v naši pokrajini še pogosta, vendar zaradi atmosferilij propadajo. To je tudi vzrok, da niso starejšega datuma, ampak večina že iz začetka tega stoletja.

Datirana so znamenja največkrat z letnico, če pa je ni, so opredeljena po stilnih in for-

malnih elementih, značilnih za gotiko, barok pa celo za klasicizem. Upoštevani so seveda tudi umetnostno-geografski, historični in etnografski momenti.

Likovno je na znamenjih najstarejši kiparski okras, saj je znan že iz druge polovice XV. stoletja. Tudi fresko slikarija se pojavi na prelomu XV. v XVI. stoletje. Ikonografsko znamenja niso posebno zahtevna. Upodobljeni so le enostavnejši sveti prizori, razumljivi takratnemu preprostemu človeku. Lesena znamenja si večkrat podajajo roko z votivnimi podobami.

Prav zaradi tega, ker so znamenja zrastle iz življenja malega človeka, so bolj naša, ne poznajo neposrednih tujih vzorov, kakor na primer ambicioznejše arhitekture.

Med besedilom je 101 ilustracija. Ob koncu knjige je še 64 celostranskih, po avtorjevih fotografijah izdelanih klišejev.

Franc Štukl

vega

nova tovarna
aparatorov in instrumentov
v Ljubljani

Vzporedno s hitro rastjo našega gospodarstva so se večale potrebe po strokovnih kadrih. Razvila se je obsežna znanstveno-raziskovalna dejavnost, laboratorije smo morali opremljati z uvoženimi napravami.

Zaradi teh potreb je bil pred petnajstimi leti v Ljubljani ustanovljen Inštitut za optiko in steklopihaštvo, ki je že l. 1951 prerastel v tovarno TOS. Po izkušnjah pri popravilih optičnih in steklopihaških izdelkov je tovarna pričela proizvajati lastne artikle.

Prvotnim oddelkom optike in steklopihaštva se je že v prvi fazi pridružila finomehanika, kasneje pa še dodatna tehnologija in vakuumška tehnika. Tovarni se je priključil tudi obrat za tehnično steklo v Hrpeljeh.

Kljub neugodnim delovnim pogojem v improviziranih objektih pa so izkušnje delovnega kolektiva omogočale stalen dvig proizvodnje tako, da je že l. 1962 bruto promet prekoračil eno milijardo, v sedemletnem obdobju (57—63) se je vrednost proizvodnje povečala za 6,9-krat tj. povprečno za 32% letno.

Povečanje proizvodnje po obsegu in asortimentu, potrebe doma in realne možnosti vključitve na svetovnem trgu, pridobljene delovne izkušnje kolektiva ter jasen koncept za nadaljnji razvoj tovarne so narekovali popolno rekonstrukcijo, gradnjo nove tovarne. V svoji končni fazi naj bi bil to kombinat za proizvodnjo aparatorov in instrumentov z vsemi potrebnimi vzporednimi dejavnostmi. Struktura in obseg proizvodnje in s tem skladno sodobna tehnologija naj zagotovi rentabilno proizvodnjo izdelkov.

I. etapa izgradnje je pred zaključkom. V novem objektu z 10.000 m² površine montiramo sodobne stroje. Prototipne delavnice pripravljajo proizvodnjo novih izdelkov po konstrukcijah naših strokovnjakov iz tovarniškega razvojnega in raziskovalnega inštituta.

Pri nadaljnji izgradnji tovarne bo ostala primarna dejavnost specialna obdelava stekla, ob tej pa se bo močno razvila finomehanika, elektrotehnika in vakuumška tehnika. Perspektivni program predvideva proizvodnja zahtevnih aparatorov in instrumentov, pri katerih je podlaga specialna obdelava stekla. V taki obliki dobi ta osnovna dejavnost najvišjo funkcionalno in blagovno vrednost.

Omenjena orientacija v proizvodnji je odsev pomena in vloge izdelkov te vrste v splošnem gospodarskem

in industrijskem razvoju ter družbenem napredku. Šele uporaba optičnih instrumentov in zahtevnih izdelkov iz tehničnega in pihanega stekla je omogočila bistven napredek znanosti, tehnike in tehnologije.

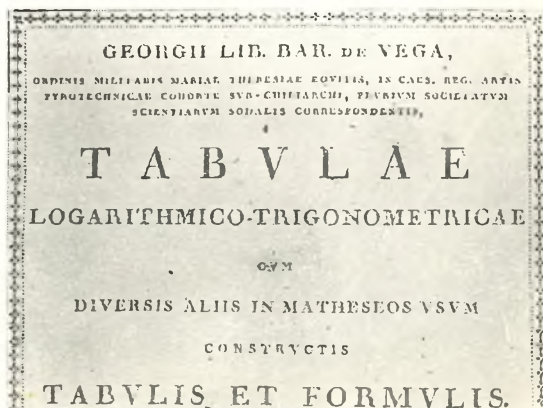
Posebno pomembna bo množična uporaba aparature in instrumentov našega proizvodnega programa pri nas, saj prehajamo iz dosedanje hitre, ekstenzivne faze razvoja gospodarstva SFRJ (46—63) v novo etapo, za katero bo v okviru sedemletnega plana značilen intenziven razvoj s sodobnimi tehnološkimi postopki in kontrolo, s smerjo v mehanizacijo in avtomatizacijo.

Tudi perspektivni plan razvoja SR Slovenije predvideva premik industrije v smeri zahtevnejše proizvodnje, s poudarkom na sodobni elektroindustriji in avtomatizaciji. Program naše tovarne integralno dopolnjuje razvoj teh panog.

Izgradnja tovarne aparatorov in instrumentov v Ljubljani pa bo tudi precej vplivala na spremembo strukture prebivalstva, za komunno in mesto pa bo postala pomemben ekonomski faktor.

Zaradi bistveno povečanega proizvodnega programa in v skladu z novo orientacijo podjetja je tovarna TOS prerasla svoj prvotni okvir. Od 1. junija 1964 ima novo ime: VEGA, tovarna aparatorov in instrumentov ter nov zaščitni znak. Svoje ime je povzela po svetovno znanem slovenskem znanstveniku matematiku Juriju Vegi (1754—1802). Pa tudi inštitut tovarne se imenuje po njem: Inštitut JURIJ VEGA, saj je matematika podlaga za mnoge dejavnosti te znanstvene raziskovalne in razvojne ustanove.

Zaradi novih kapacitet in delovnih pogojev se bo tovarna VEGA pojavila na svetovnem tržišču s svojim bogatim asortimentom kvalitetnih proizvodov kot enakovreden partner starih, renomiranih tovarn te vrste.

GRADIS

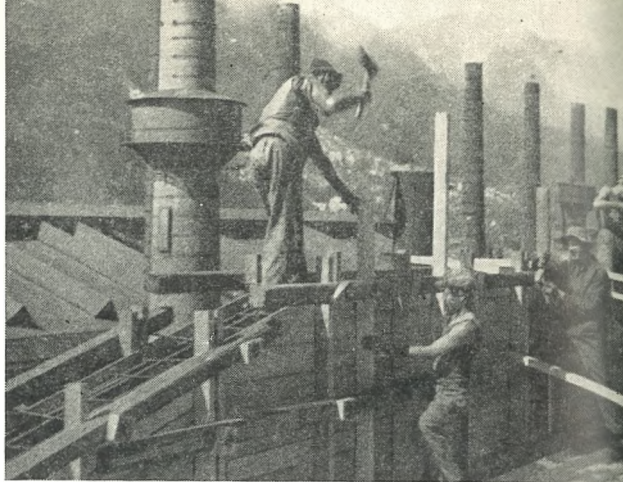
včeraj in danes

Ime »Gradis« je tesno povezano z obnovo porušene domovine, s povojno izgradnjo hidroelektrarn, industrijskih gradenj, montažne gradnje itd., ki so spremenile podobo naše dežele in vplivale na naš ekonomski razvoj.

Podjetje »Gradis« je bilo ustanovljeno z odločbo vlade LRS 4. 10. 1945. Osnovana je bila gradbena direkcija Slovenije »Gradis«, ki se je osamosvojila kot podjetje »Gradis«. Podjetje »Gradis« je prevzemalo vsa večja dela, zlasti gradnjo hidrocentral, tovarn in večjih stanovanjskih objektov ter načrtovalo pot podjetja, ki se je v letih od začetka obstoja pa do danes razmahnilo v naše največje gradbeno podjetje Slovenije. Med velike gradnje podjetja »Gradis« prištevamo zlasti hidrocentralo Mariborski otok, Moste in Medvode, Vuzenico, termoelektrarno Šoštanj, tovarno aluminija v Kidričevem, Litostroj, tovarno avtomobilov v Mariboru, koksarno v Zenici, avtocesto Ljubljana—Zagreb, luko Koper, razširitev železarn Ravne in Jesenice, steklarne Hrastnik, novo naselje VLAE v Skopju itd.

V povojnih letih do danes je gradbeno podjetje »Gradis« zgradilo 1328 objektov, med njimi 6 hidrocentral, 2 kalorični centrali, 32 velikih industrijskih objektov, od katerih je bilo 82 industrijskih hal, 53 mostov, 8500 družinskih stanovanj itd.

Dejavnost gradbenega podjetja »Gradis« pa se ni omejila samo na izvajanje del v naši republiki. Sodelovali smo tudi pri

Kotlarna v Zenici

gradnji novega Beograda, v Bihaču, v Titogradu itd.

Podjetje je kmalu po ustanovitvi organiziralo kovinske obrate v Ljubljani in Mariboru ter lesni obrat v Škofji Loki s tarsarsko in mizarsko delavnico.

Naši obrati v Ljubljani in Mariboru so se skoncentrirali na popravila strojev in še na industrijsko proizvodnjo strojev. S tem pa so obrati znatno pripomogli k boljši opremljenosti. Podjetje ima tudi svoj Biro za projektiranje, študij in razvoj, ki vsa leta uspešno rešuje postavljene naloge.

Drug pogled na dejavnost gradbenega podjetja »Gradis« nam kaže pregled bruto produkta v posameznih letih, izražen v milijonih.

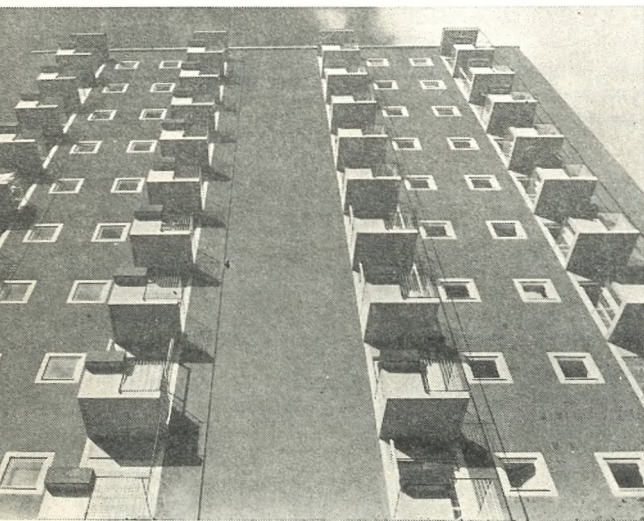
leto 1950	3,670	leto 1957	5,246
leto 1951	4,580	leto 1958	6,188
leto 1952	4,616	leto 1959	8,176
leto 1953	5,789	leto 1960	9,600
leto 1954	6,339	leto 1961	12,067
leto 1955	5,774	leto 1962	13,207
leto 1956	3,723	leto 1963	16,898

V zadnjih petih letih je bilo na enega delavca opravljenih gradbenih del v vrednosti, kakor sledi (v tisočih):

1958	786	1961	1382
1959	844	1962	1587
1960	1091	1963	1754

Med najpomembnejše uspehe zadnjega razdobja spadajo dosežki v razvoju industrijske montažne gradnje stanovanj. Ta veja proizvodnje se zelo uspešno razvija in uvaja v tujini. Gradis je prvi pričel množično gradnjo montažnih stanovanj, kajti forsirana gradnja stanovanj zahteva zaradi nezadostne kapacitete v industriji gradbenega materiala, kakor tudi zaradi pomanjkanja kvalificirane delovne sile uvajanje novega načina gradnje, tj. gradnje v sistemu.

Bistveno važna pri vseh uspehih podjetja »Gradis« je tudi vloga delavskega samou-

Poleg industrijske gradnje je v zadnjih letih podjetje zgradilo nekaj preko 8000 družinskih stanovanj

pravljanja, saj so bile volitve organov delavskega samoupravljanja leta 1950 prelomnica v načinu našega dela. Danes je v podjetju centralni delavski svet in upravni odbor ter 14 delavskih svetov poslovnih enot. Ustanovljene so tudi sveti obračunskih enot. Tako sodeluje v organih delavskega samoupravljanja 752 članov kolektiva. Povsod delujejo tudi razne komisije. Do danes se je zvrstilo skozi organe delavskega samoupravljanja nekaj nad 4000 članov kolektiva.

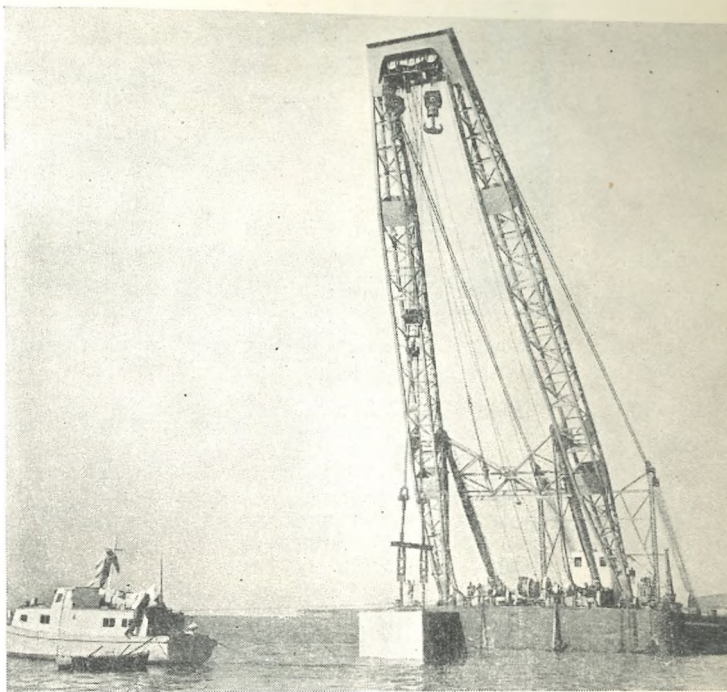
Posebno pozornost posveča podjetje tudi delovnemu človeku. Zgrajenih je bilo 289 družinskih stanovanj in 8 samskih domov s skupnimi ležišči po številu 1350. Samski domovi so urejeni po načelih sodobne stanovanjske ureditve z najmodernejšo opremo. V družinska stanovanja investiramo letno 100 milijonov dinarjev. Predvidevamo še posebno zanimivo in potrebno gradnjo delavskega hotela »Gradis« za ca. 400 samskih stanovalcev, ki bo imel poleg stanovanj tudi center za izobraževanje, ambulanto itd.

Za letni dopust ima Gradis tri počitniške domove: v Ankaranu, v Poreču in na Pohorju s skupno 215 ležišči. Vsi domovi so bili zgrajeni s prostovoljnim delom.

Skrb za delavca je vedno na prvem mestu. Posebno delavna je tudi komisija za varnost pri delu. Samo za osebna zaščitna sredstva je podjetje v zadnjih treh letih prispevalo 17 milijonov dinarjev. Za razno opremo, posteljno perilo itd. 140 milijonov dinarjev. Precej sredstev so porabili tudi za nabavo delovnih oblek.

Kolektiv posveča posebno pozornost mladini, ki se v prostem času največ udeležuje v športu. Na vsakoletni športni dan »Gradisa« nastopi 400 do 500 tekmovalcev. Prirejamo tudi zimske športne igre in tekmovanja. Posebno razvito je kegljanje in streljanje. Najuspešnejši strelci so strelci kovinskih obratov Ljubljana.

Za dvig kadra je bil v podjetju ustanovljen organiziran izobraževalni center. V

Podjetje »Gradis« se je specializiralo tudi za luške gradnje

lanskem letu smo za izobraževanje porabili 34 milijonov, medtem ko predvideva letošnji plan za izobraževanje 104 milijone dinarjev. Skozi izobraževalni center gre letno nad 600 članov kolektiva. Skrb za dvig kadra izražajo še druge številke. Podjetje štipendira 120 štipendistov, 380 vajencev itd. Center za izobraževanje prireja tudi razne tečaje s področja družbenoekonomskega izobraževanja za vodilni strokovni kader, organe delavskega samoupravljanja, sindikalne funkcionarje itd.

Ta kratki pregled življenja in dela kolektiva Gradis nam potrjuje, da se podjetje kljub velikemu razmahu, ki ga je doseglo, razvija dalje, saj stalno oblikuje novega delavca, ki gradi sebi in skupnosti lepšo bodočnost.

Sindikalno delo je v podjetju zelo potrebno. Na sestankih se rešujejo vsi pereči problemi proizvodnje

Skladišče kosovnega blaga za redne tovarne proge

Kolesje Sap - Ljubljana se vrti

SAP LJUBLJANA spada med največja avtoprometna podjetja v državi. Pri njem je zaposleno okoli 1700 delavcev. V prizadevanju, da bi bili člani tega dokaj velikega kolektiva bolje obveščeni o važnejših sklepih organov delavskega samoprvljanja in drugih poslovnih dogodkih, izdaja podjetje svoje glasilo kolektiva.

V sezoni obratujejo avtobusi na 187 progah. Mednarodni progi z Avstrijo in Italijo sta dve, medrepubliških je petnajst, druge pa peljejo na Gorenjsko, Stajersko, Primorsko in na Dolenjsko.

Po tem ožilju se prevažata industrijsko in kmečko delovno ljudstvo, šolska mladina ter turisti. SAP je z raznimi podjetji sklenil pogodbe za prevoz njihovih delavcev v razne obrate in z občinami za prevoz šolarjev. Na delavskih in šolskih progah veljajo določeni popusti pri vozovnicah. Razen na teh imajo delavci in šolska mladina popust pri mesečnih vozovnicah tudi na drugih rednih progah.

S tem posreduje kolesje SAP zvezo med domom in delovnim mestom ter omogoča tudi tistim, ki stanujejo v bolj oddaljenih krajih, da se vključijo v proizvodnjo, ki je vir njihovih osebnih dohodkov, šolski mladini pa omogoča obisk pouka.

Za tovorni promet razpolaga podjetje z večjim številom vozil razne nosilnosti. Med posebnosti v tej stroki sodijo hladilniki za prevoz hitro pokvarljivega blaga, vozila za »super« težke tovore ter redne proge za kosovni promet. Za skladiščenje vseh vrst blaga ima podjetje suhe in zračne prostore.

Promet kosovnega blaga se odvija na 38 rednih progah. Za 12 prog je izhodiščna postaja Ljubljana, 3 tečejo iz Beograda, 4 iz Celja, 7 iz Maribora, 5 iz Reke in 7 iz Zagreba. Za prevoz kosovnega blaga veljajo posebne tarife, kakor tudi za ekspresne pošiljke. V voznihi je vključeno zavarovanje odgovornosti prevoznika pri »Zavarovalnici« v Ljubljani.

Za svoje potrebe in za potrebe strank ima podjetje še razne druge obrate. To so predvsem mehanične delavnice in servisi. Dva servisa sta specializirana za vsa vozila tovarn Zastava in Ford. Stojita na Savski cesti v Ljubljani.

V karoserijskem obratu, ki izdeluje avtobusne karoserije, predelujejo vozila za sanitetne potrebe, in sicer za rešilne vozove ter za fluorografske in rentgenske preglede. Enako prilagajajo vozila za dela na cestah in za premične trgovine, k imajo vse nujno potrebne instalacije in priključke za primerno poslovanje ter tudi 2 ležišči in pisarniški pult. Te trgovine na kolesih so dober posrednik raznega blaga oddaljenim krajem in so se izkazale tudi po potresu v Skopju.

Premičnim trgovinam podobne prikolice s opotujoče delavnice za razne namene. Med izdelki karoserijskega obrata, ki so vsi solidne gradnje in lepe zunanjosti, so tudi mične kabine za žičnice s svojo posebno obliko. Avtobusne karoserije se odlikujejo po svoji udobnosti in lepi opremljenosti.

Za uspešno opravljanje svoje dejavnosti ima podjetje razporedeno omrežje poslovalnic in zastopstev za avtobusni ali tovorni promet ter vrsto delavnic raznih strok. Posredovanje tovarnega prometa opravlja z zastopstvi tudi v mnogih mestih drugih naših republik.

Tudi v tem posredniškem cilju se SAP kolesje uspešno vrti.

Podjetje »KOTEKS—TOBUS«, import-export, Ljubljana, je jeseni leta 1963 pričela z gradnjo novega skladišča surovih kož v Zalogu. Na sliki je maketa novega skladišča (desno) in obrata za predelavo odpadkov — izdelavo beljakovinskih koncentratov (levo).

Skladišče bo trietažno s koristno površino 7000 m², ki bo predvidoma veljalo ca. 130 milijonov dinarjev. Kafilerija bo dvoetažna s 1000 m², s predračunsko vrednostjo ca. 210 milijonov dinarjev.

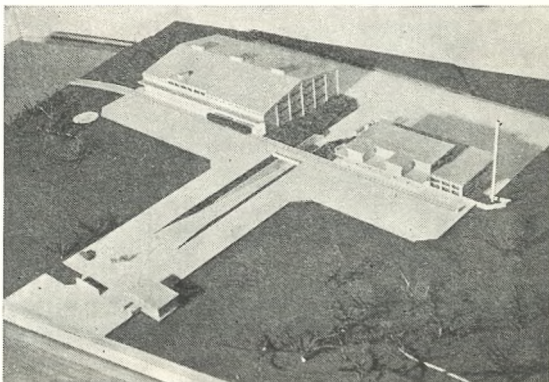
Gradnja skladišča in kafilerije je že v zadnji fazi tako, da investitor KOTEKS—TOBUS in izvajalec GRADIS računata z gotovostjo, da bo skladišče lahko pričelo z rednim poslovanjem v novih prostorih že letošnjo jesen, medtem ko obrat za predelavo odpadkov in tehničnih maščob nekoliko pozneje.

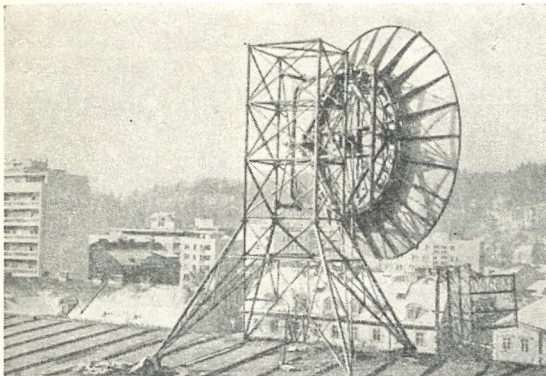
Poslovanje našega podjetja se kaže v trgovanju na debelo IMPORT-EXPORT: surove kože, volna, krzna, kožni odpadki, odpadki od klanja, usnjeni odpadki, industrijske maščobe, mesna moka, vse vrste usnja, usnjeni izdelki (zaščitna sredstva), obutev, usnjena galanterija in konfekcija, ščetine, dlake, osnovna in pomožna sredstva za usnjarsko in čevljarstvo, predelovalno industrijo, gumirana žima, strojila, lubje, ježice, ruj itd.

Podjetje je bilo osnovano pod imenom »KOTEKS«, Ljubljana, v letu 1947, ki pa se je pozneje, tj. 1. I. 1962, združilo s podjetjem TOBUS, export-import, Ljubljana ter nastopa danes pod imenom

Koteks Tobus
IMPORT-EXPORT
LJUBLJANA

s kompletno registracijo panoge 125, ki zajema zgoraj navedene proizvode za trgovanje na domačem in tujih tržiščih.

Tiki

DO KONCA LETA 1970 POPOLNA AVTOMATIZACIJA TELEGRAFSKO TELEFONSKEGA PROMETA NA PODROČJU SR SLOVENIJE

□ Za dosedanja telefonski promet na področju SR Slovenije kot tudi na drugih področjih naše države je značilno, da se je le-ta kljub precejšnjemu napredku razvijal zlasti v medkrajevnem prometu še skoraj povsem ročno s pomočjo ročnih komutacijskih naprav in zračnih zvez.

□ Tudi TT naprave so zastarele, celotno telefonsko omrežje je grajeno po zastarelih principih in nikakor ne ustreza več današnjim potrebam, zlasti pa ne potrebam hitro razvijajočega se gospodarstva. Telefonsko omrežje predstavlja danes v dokajšnji meri močno oviro celotnemu gospodarstvu. Eden izmed vzrokov takšnega stanja je tudi ugotovitev, da ptt promet vse do danes ni bil usklajen s splošnim gospodarskim in družbenim razvojem naše države. Proizvodnja in družbeni standard sta hitreje naraščala kot pa razvoj ptt prometa, vedno večji razkorak pa je tudi med narodnim dohodkom in obsegom ptt storitev.

□ Vzrok za zaostajanje ptt prometa za gospodarstvom je v največji meri v premajhnem vlaganju v izgradnjo sodobnega ptt omrežja, kar velja predvsem za telekomunikacije. Ovirami pravilnemu reguliranju ekonomskih odnosov znotraj ptt in do uporabnikov ptt storitev je nadalje tudi administrativno odrejanje cen ptt storitvam in obravnavanje ptt prometa kot javne službe.

□ Da se vse te pomanjkljivosti odpravijo in da se uporabnikom zagotovijo dobre in kvalitetne ptt zveze ter ptt storitve, je bil v PTT sprejet generalni plan za razvoj telegrafsko telefonskega omrežja, ki določa poleg izgradnje in prehoda na modernejši ptt promet tudi podrobnejšo organizacijo omrežja in drugih kapacitet.

□ Generalni plan izhaja iz načela, da se pod najbolj ekonomskimi pogoji in ob upoštevanju bodoče popolne avtomatizacije ptt prometa gradijo telefonsko telegrafsko omrežja tako:

□ da bodo zagotovljene kvalitetne zveze med katerim koli naročnikom v državi;

□ da bodo vsakemu naročniku zagotovljene kvalitetne zveze tudi v mednarodnem dohodnem in odhodnem prometu;

□ ter da bodo istočasno zagotovljene kvalitetne zveze tudi za mednarodni tranzitni promet preko naše države.

□ Po generalnem planu je vsa Jugoslavija v telefonskem prometu razdeljena na 76 omrežnih skupin in 17 območij tranzitnih central, ki povezujejo omrežne skupine na svojem področju. Prva taka tranzitna centrala v državi je bila izročena prometu v noči med 18. in 19. majem in sicer avtomatska medkrajevna tranzitna telefonska centrala v Ljubljani — ARM 20.

□ Seveda morajo biti s tranzitno centralo povezane z zadostnim številom prenosnih zvez tudi vse glavne centrale, če hočemo, da bo le-ta uspešno delovala. Tako že obstaja povezava z glavno centralo v Kranju z 72 zvezami, v bližnji bodočnosti bo povezan z Ljubljano Maribor s 60 in Celje prav tako s 60 zvezami, Murska Sobota z 12 ter Novo mesto s 24 zvezami. S Koprom že obstaja povezava s 24 zvezami, prav tako s Trbovljami, z Novo Gorico bo ARM povezana z 12 zvezami. S to povezavo bo opravljena prva faza izgradnje telefonsko telegrafskega omrežja že v prihodnjem letu.

□ Razvoj omrežja se bo nadaljeval tudi v prihodnjih letih v taki meri, da se bo ob koncu leta 1970 dosegla popolna avtomatizacija telegrafsko telefonskega prometa na področju celotne SR Slovenije ali z drugimi besedami: ob koncu leta 1970 bo vsak naročnik Slovenije lahko sam brez posredovanja telefonistke pozival kateregakoli naročnika v Sloveniji.

je emo izmed specializiranih podjetij za izdelavo električnih akumulacijskih bojlerjev, ki jih ima za leto 1964 planiranih po proizvodnem programu 100.000 kosov različne velikosti in v skupni vrednosti za okoli 3 milijarde din.

Naše podjetje se poslužuje kot finalist električnih bojlerjev tudi kapacitet drugih industrij kot dobaviteljev nekaterih sestavnih delov, ki se izdelujejo po naših načrtih ali zahtevah. Med te naše redne dobavitelje ali kooperante prištevamo renomirana podjetja, kakor so: Rade Končar, Iskra, Metalflex, Unitas, Tovarna emajlirane posode in še druga, pri čemer nam že ugled teh dobaviteljev jamči za solidnost in kvaliteto naših izdelkov.

V svojem proizvodnem programu imamo tudi izdelavo malolitražnih električnih bojlerjev na nizki pritisk za montažo nad umivalniki in pod njimi v klasični valjasti izvedbi, kakor tudi v štirioglati obliki. Bojlerje dobavljamo kompletno z vso potrebno armaturo. Nadalje tudi akumulacijske bojlerje v velikosti 30, 50, 80, 100 in 300 litrov v vertikalni in horizontalni izvedbi, za visoki tlak-pritisk 6 atm., ter za električne priključke po želji.

Kvaliteta oz. izdelava vseh naših bojlerjev je usklajena z največjimi predpisi JUS (jugoslovanski standard), ki so po vsebini enakovredni srednjeevropskim predpisom za kvaliteto.

Imamo organizirano široko omrežje servisnih služb za vzdrževanje naših bojlerjev, ki so potrebni zaradi racionalne potrošnje električne energije ter varnosti delovanja.

Perspektive našega podjetja so naslednje:

povečati asortiment električnih bojlerjev glede na velikost, izvedbo in uporabnost,

izboljšati in uvesti čim več mehanizacije, da bi z njo dosegli ekonomičnejšo serijsko proizvodnjo in

znižati proizvodne stroške, da bi dosegli nižje prodajne cene,

vključiti se v mednarodno trgovino ter s tem pospeševati izvoz naših izdelkov v druge države.

Zaradi mednarodne izmenjave smo že v kontaktu z nekaterimi zunanjimi tržišči v Urugvaju, Paragvaju, Saudovi Arabiji, Gani, Bolgariji, Madžarski itd. ter imamo vse pogoje, da postanemo tudi upoštevanji izvoznik oz. proizvajalec za mednarodno tržišče.

Problem preskrbe Slovenije z električno energijo in posebej zahodne Slovenije

Slabe hidrološke razmere, zaostanki v gradnji elektrarn in hitrejša rast porabe energije, kot je bila predvidena, so povzročili izredno pomanjkanje te energije v Jugoslaviji. Zato je bila pred kratkim pospešena gradnja novih elektrarn, ki pa bodo mogle proizvajati šele v 1967. letu. Vse do takrat primanjkljaja električne energije ne bo mogoče obvladati s proizvodnjo sedanjih elektrarn. V Sloveniji bo ta primanjkljaj električne energije še bolj ob-

čuten, saj beležimo prav tu izredno naraščanje v porabi, obenem pa imamo več tovarn, ki potrebujejo več električne energije kot surovino v svojih tehnoloških procesih, kot so npr. Tovarna glinice in aluminija v Kidričevem, Tovarna dušika v Rušah in železarne Jesenice, Ravne in Štore.

Skupne potrebe po električni energiji in proizvedena električna energija v Sloveniji do leta 1970 kažejo naslednjo sliko:

v GWh	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
primanjkljaj	— 546	— 855	— 1317	5006	5426	5786	6318
potrebe	5506	5887	4568	4502	4502	4502	4502
proizvodnja	2960	3032	3250	— 504	— 924	— 1284	— 1816

(navedeni podatki so rezultat ocene in so samo informativne vrednosti). Podatki so zbrani po dosedanjih izkušnjah pri proizvodnji in porabi električne energije, upoštevajoč obratovanje novih elektrarn: Toplarna Ljubljana v l. 1966, ter termoelektrarna Trbovlje in hidroelektrarna Srednja Drava I. v letu 1967. Primanjkljaj za celotno Jugoslavijo pa bo znašal po oceni letos okoli 1000 GWh, v letu 1965 že kar okoli 1200 GWh, v naslednjih letih in do leta 1970, ko pridejo v obratovanje nove hidro- in termoelektrarne (Đerdap), pa bo znašal 2000 GWh. Vse skupaj je ocenjeno za srednje dobro hidrološko leto, v sušnem letu pa bodo primanjkljaji občutno večji.

Ta energetska stiska nas vodi do odločitve, da bi električno energijo začasno (do leta 1967) uvažali, za kar so najugodnejši pogoji iz Avstrije. Odtod po dosedanjih razgovorih s predstavniki avstrijskega elektrogospodarstva dobimo električno energijo z maksimalno močjo 200 MW, kar bi v dobrem delu zmanjšalo energetske primanjkljaj v Jugoslaviji. Za prenos te moči v našo državo dosedanja 110 kV daljnovodi ne zadostujejo in bo treba zgraditi nove 220 kV daljnovode iz Avstrije proti Šoštanj, od tod pa enega do Ljubljane in drugega do nove 220 kV postaje v Kidričevem, ki je že zvezana z jugoslovanskim 220 kV omrežjem. Te tri daljnovode bo treba zgraditi že v letu 1965 in terjajo po današnjih ocenah okoli 2.645.000.000 din. Hkrati s temi daljnovodi pa bo treba prav tako v letu 1965 zgraditi novo 220/110 kV transformatorsko postajo z močjo 150 MW v Ljubljani, ki bo dodatno terjala še 1.400.000.000 din sredstev. Za vse te objekte so že vloženi ustrezni kreditni zahtevki pri Jugoslovanski investicijski

banki v Beogradu in pri Splošni gospodarski banki v Ljubljani.

Z zgraditvijo vseh teh objektov bo šele zagotovljena električna energija za Slovenijo, posebej pa še za njen zahodni del, ki je izrazito pasiven. Začasno bomo torej energijo dobivali deloma iz Avstrije (1965, 1966), kasneje pa iz novih elektrarn v Jugoslaviji, med njimi iz nove termoelektrarne v Šoštanju z 200 MW moči, ki jo predvidavamo v letu 1968/69.

Vsekakor pa ne zadostuje zahodni Sloveniji samo enostransko napajanje iz smeri Šoštanj, tako glede sigurnosti, kakor tudi glede na moč, temveč bo že v letu 1967 treba zgraditi 220 kV daljnovod od Ljubljane preko Divače do nove hidroelektrarne v Senju. Ta gradnja bo terjala nadaljnjih 2.892.000.000 din že v letu 1967 ter še 4.590.000.000 din v letu 1968, kjer je obsežen tudi priključek nove TE v Šoštanju in razvod 220 kV energije pri Šoštanju proti Ljubljani, Kidričevemu in Avstriji.

Ti ukrepi bodo hkrati z zgraditvijo elektrarn: Toplarna Ljubljana (v l. 1966), TE Trbovlje II. (v l. 1967), HE Srednja Drava I. (v l. 1967), TE Šoštanj B (v l. 1969), HE Srednja Drava II. (v l. 1970/71) in HE Trnovo (v l. 1972/73) zadovoljivo rešili problem pomanjkanja električne energije v Sloveniji ter v izdatni meri reševali splošni jugoslovanski primanjkljaj vse, dokler ne bo zgrajena tudi elektrarna Đerdap na Donavi. Z zgraditvijo te elektrarne si obetamo končno uravnoteženje energetskih problemov v Jugoslaviji.

Vse tu našteve naloge so v polnem teku izvajanja bodisi s pripravljanjem tehnične dokumentacije, bodisi s pridobivanjem sredstev, ali pa so deloma že v teku gradnje.

Teol-Oljarna

Teol-Oljarna ima dva obrata:

Obrat Teol proizvaja tekstilna in usnjarska pomožna sredstva ter detergente, hkrati pa je specializiran tudi za izdelavo specialnih kemikalij, ki jih uporablja kovinska, farmacevtska in papirniška industrija.

Obrat Oljarna stiska laneno in ricinovo seme. Proizvodnja, akumulacija in problematika obeh obratov je zelo različna, v kratkem naslednja:

Obrat Teol je svojo proizvodnjo v desetih letih povečal petkratno. To je velik uspeh, če upoštevamo, da je konkurenca, predvsem inozemska zelo močna. Vzporedno z bruto dohodkom je rasel tudi neto dohodek in se je dvignil od leta 1953, ko je znašal 70 milijonov, na 600 milijonov v letu 1963. Porasta dohodka pa ne smemo pripisati zvišanju cen proizvodov, ampak osvojitvi niz visokoakumulativnih proizvodov. Kot primer navajamo, da je v letu 1953 stal 1 kilogram Ivopona 340 din, sedaj pa stane 123,5 din; proizvodnja tega artikla predstavlja skoraj eno tretjino celotne proizvodnje obrata Teol.

Obrat Oljarne je s priključitvijo matičnemu podjetju postal samostojni obrat. Dokler je bila Oljarna edini proizvajalec ricinovega olja, je bilo poslovanje rentabilno. Ko sta pa začeli s to proizvodnjo še dve tovarni v središču ricinovih plantaž, je Oljarna skoraj popolnoma izgubila svojo surovinsko bazo in danes dela le še usluge, vendar pa taka proizvodnja ni rentabilna.

Iz tega izhaja, da je proizvodnja obrata Teol visoko akumulativna, v stalnem porastu in da ima velike perspektive, medtem ko je proizvodnja obrata Oljarne v padanju, nerentabilna in brez perspektiv.

Podjetje je v pravem času to uvidelo ter je dalo poseben poudarek razvoju obrata Teol, vendar pa ne na sedanji lokaciji iz naslednjih razlogov:

1. Obrat sam leži med Ljubljano in Zaloško cesto, kjer ni možnosti za nadaljnji razvoj.

2. Skladišča so na nasprotni strani Zaloške ceste in je zelo oviran dovoz surovin in odvoz izdelkov zaradi vedno bolj naraščajočega prometa na Zaloški cesti.

3. Stavba je dotrajana in ni več uporabna za večje obremenitve, kar so ugotovili pristojni organi.

4. Zaradi neprimerne lokacije ni mogoče napraviti čistilnih naprav za odpadne vode, kakor to zahtevajo ustrezni predpisi.

5. Proizvodnja tekstilne industrije se bo povečala v naslednjih 7 letih za 60 %, proizvodnja usnja pa za 50 %. Vzporedno s tem se bo povečala tudi poraba pomožnih sredstev za 40 %. Če hočemo tem zahtevam zadostiti, moramo povečati proizvodnjo na 700 ton letno. Tega pa na sedanji lokaciji ni mogoče doseči.

Poleg povečane proizvodnje tekstilnih in usnjarskih pomožnih sredstev ima podjetje izdelane tehnološke postopke za vrsto drugih artiklov, ki so zelo interesantni za domače in tuje tržišče. V predvidenem sedemletnem načrtu se bo program podjetja razvijal na tale način:

1. Izgradnja obrata za sebacinso kislino

Po razpoložljivih podatkih, bi ta proizvodnja znašala kakih 2000 ton letno. Izdelek je v veliki večini namenjen za izvoz, surovine so domačega izvora. Ugodno bi bilo, da bi se ta obrat postavil v bližini sedanjega obrata Oljarne, ker bi se sicer povečali stroški za 100 % (zgraditev industrijskega tira, vodovodne in električne instalacije, komunikacije in drugo). Pri proizvodnji ni odpadnih plinov in ni škodljivega vpliva na okolico.

2. Preselitev obrata Teol

Delovna sila, ki je sedaj zaposlena v obratu Oljarni, bi se prekvalificirala za proizvodnjo sebacinse kisline, proizvodnja ricinovega in lanenega olja pa bi postopoma prenehala, te prostore bi adaptirali za proizvodnjo tekstilnih in usnjarskih pomožnih sredstev. Tako

bi obrat Teol postopoma preselili na novo lokacijo in ne bi bilo večjega zastoja v proizvodnji.

3. Obrat etoksiliranih proizvodov

S to proizvodnjo smo začeli v letu 1959 in je narasla količina izdelkov od 7 ton v letu 1959 na predvidenih 500 ton v letu 1964, v prihodnjih 7 letih pa se bo proizvodnja še povečala. V kooperaciji s sosednjimi podjetji pripravljamo še nove proizvode in bo samo kooperantu potrebnih na leto 1200 ton novih proizvodov, približno enako količino pa bodo potrebovala še druga podjetja.

4. Obrat alkilfenolov

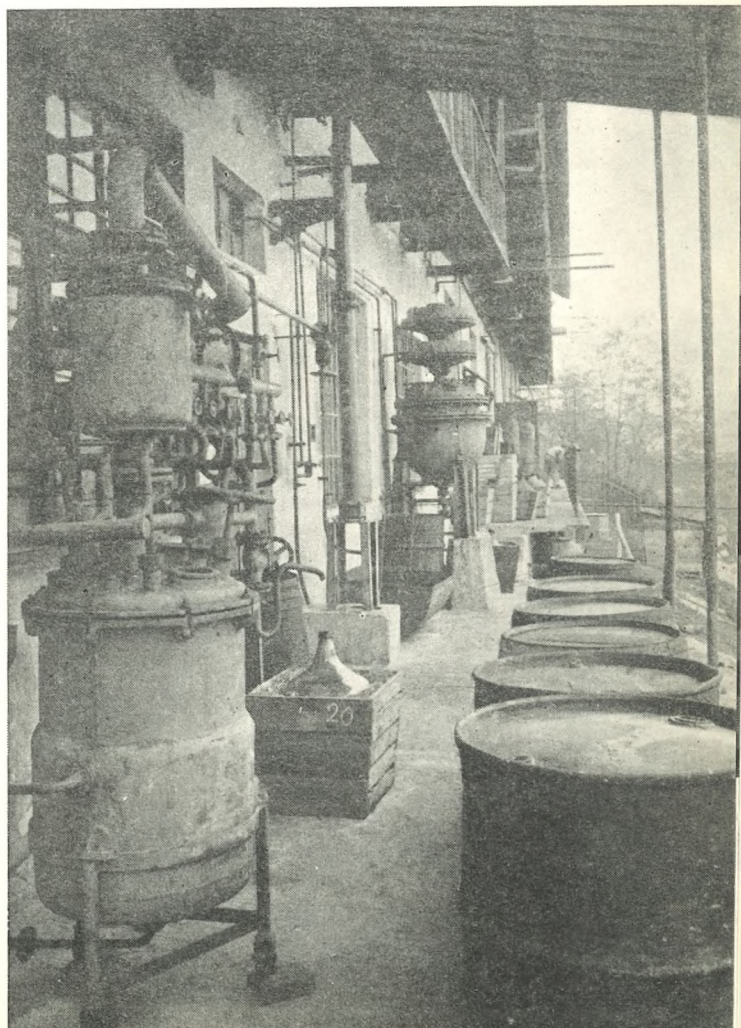
Alkilfenoli se izključno uvažajo iz inozemstva, predvsem iz zahodnih držav. Podjetje ima že izdelan laboratorijski in tehnološki elaborat za sintezo alkilfenolov. Surovine so domačega izvora. Alkilfenoli se uporabljajo predvsem za reprodukcijo, za izdelavo najrazličnejših preparatov, detergentov, emulgatorjev, egalizatorjev in dispergatorjev.

5. Sintetska strojila

Petrošnja sintetskih strojil znaša kakih 1000 ton različnih tipov na leto in jih vse doslej uvažamo iz Nemčije. Laboratorijski in polindustrijski proizvodi so pokazali dobre rezultate in v ničemer ne zaostajajo za uvoženimi. Tehnologija nekaterih tipov je osvojena in izdelani so že tudi ustrezni načrti.

Podjetje ima namen opraviti še nekaj izboljšav tehnološkega procesa in nekaj manjših naprav za nove artikle, to bi pa izvedli v lastni režiji brez posebnih stroškov.

Predvideni rezultati v 7-letnem perspektivnem načrtu so torej naslednji: vrednost proizvodnje se bo povečala od 2 milijard na približno 8 milijard, stroški za investicije pa bi znašali ca. 2,2 milijarde dinarjev. Ugodna stran tega načina perspektivne izgradnje je v tem, da je mogoča etapna izgradnja predvidenih objektov in da je mogoče s sorazmerno majhnimi sredstvi zgraditi posamezne objekte, ki bodo po končani rekonstrukciji predstavljali zaokroženo celoto.

COLOR

tovarna, ki ne pozna miru ...

Deset let je tega, kar so »Colorjevi« stroji zmleli 4523 ton barv in lakov ter je tovarna iztržila zanje eno milijardo in pol dinarjev. Bilo je to leta 1954. Danes gre v planski obvezi za 9069 ton blaga in za predvideno bruto realizacijo v višini 6 milijard dinarjev! Ta dva številčna mejnika zgovorno karakterizirata ta ustvarjalni potencial kolektiva, ki gre v korak z vsemi sodobnimi dosežki na področju industrije premaznih sredstev.

V tem času se je asortiment proizvodov skorajda podvojil; ogromen razmah je dobila proizvodnja s sintetično normativno osnovo ter je prav na tem polju odločilnega pomena prehod klisičnih nitro emajlov za avto industrijo na ustrezne sintetične barvne prozvoode, ki jih domače in tuje tržišče pozna pod nazivom »Syntrol« emajli za avtomobile. Že ustaljena industrija premaznih sredstev se je znatno izboljšala, tako da sloni proizvodnja premazov za beton in les — »Synkoliti« — izključno na kopenski osnovi, s čemer jamči zanesljivejšo obstojnost takih premazov proti atmosferskim vplivom, s katerimi je treba računati pri zaščiti gradbenih objektov in podobnega.

Nič manj daljnosežnega pomena ni zamenjava nitro emajlov pri lesni industriji s poliestri. Poliestrske obloge s svojimi različnimi visoko bleščečimi in mat izvedbami so čudovita estetska patina modernega pohištva, z ustrezno trdoto premaznega filma, ki jamči za dolgotrajno in kvalitetno nespreminjajočo se zaščito. »Colorjevi« proizvodi prihajajo na trg pod imenom »Colpoly« poliestrski laki in emajli.

Lahko bi še in še naštevali dolge vrste novih sodobnih proizvodov na najrazličnejših smolnih osnovah, s katerimi dosegamo specifične odpornosti proti temperaturi (do 600° C kontrastne temperature!), kemikalijam (emajli na bazi epoksi smol — »Epolonji«) in drugim vplivom, toda šli bi predaleč.

Dejstvo je, da si je »Color« v dolgoletni tradiciji pridobil sloves, ki mu na tržišču doma in na tujem široko odpira vrata, saj se tudi izvozni plama iz leta v leto neprestano večja. Ne glede na objektivne okolnosti, ki ovirajo tako prodajo — barvna industrija je posebno v zahodnem svetu vrhunsko razvita — se izvozni pokazatelji iz leta v leto spreminjajo z registracijo navzgor, tako da se je izvoz od simboličnih 6800 \$ v letu 1958 povečal v letu 1963 na 250.000 dolarjev ter bo predvidoma v letu 1964 dosegel 250.000 \$.

Prometna investicijska politika, ki je v sinhroniziranem nadomeščanju dotrajanih kapacitet s splošnimi potrebami proizvodnje znala odkrivati sodobna strojna nadomestila, je lahko ob vrsti reorganizacijskih ukrepov zmogla prebroditi številne težave, ki se pojavljajo z imperativnim zahtevkom po odločilnem rekonstrukcijskem ukrepu. Tu pa bo že govora o 12 milijardah in nad 20 tisoč tonami novih barvnih proizvodov, stvar otupljive, bližnje bodočnosti.

Kombinat Emona

Ljubljana, Miklošičeva 4

Agrokombinat Ljubljana posluje od leta 1959 kot specializirano podjetje za proizvodnjo mleka, mesa, plemenske živine in jajc za oskrbo domačega trga in izvoz. Ob koncu 1963 se po pripojitvi Mesne industrije Emona Zalog, podjetje imenuje AGROKOMBINAT EMONA, Ljubljana. Z uvajanjem sodobnih tehnoloških procesov prehajajo obrati v kombinatu na industrijski sistem proizvodnje. Ob tem se je vzporedno razvijala organizacija samoupravljanja proizvajalcev — delavcev po obratih. Danes ima AGROKOMBINAT EMONA, Ljubljana naslednje specializirane obrate:

- Obrat Mleko z ekonomskimi enotami:** Zadobrova, Pšata, Vodice za proizvodnjo mleka
- Obrat Pitovno govedo z ekonomskimi enotami:** Smednik, Crnelo, Logatec za proizvodnjo pitovnega goveda
- Obrat Plemensko govedo z ekonomskimi enotami:** Dolško, Krumperk, Moravče za proizvodnjo plemenskih govedi
- Obrat Prašičereja, Ihan,** za proizvodnjo plemenskih in pitanih prašičev
- Obrat Perutnina z ekonomskimi enotami:** Duplica, Zalog za proizvodnjo jajc in brojlerjev
- Obrat Poljedelstvo z ekonomskimi enotami:** Smednik, Vodice, Komenda, Mengeš, Crnelo, Pšata, Zadobrova za proizvodnjo krmnih in semenskih žit ter detelj
- Obrat Močna krmlila, Ljubljana,** za proizvodnjo krmnih mešanic in premixov
- Obrat Mesna industrija, Zalog,** za proizvodnjo mesa in mesnih izdelkov
- Obrat Kooperacija z ekonomskimi enotami:** Kamnik, Lukovica za odkup in prodajo kmetijskih proizvodov ter proizvodno sodelovanje
- Obrat Maloprodaja z ekonomskimi enotami:** Ljubljana, Domžale, Koper za prodajo mesa in prehranbenih proizvodov lastne in druge proizvodnje
- Obrat Gozdarstvo, Mengeš,** za gojenje in izkoriščanje gozdov
- Obrat Družbena prehrana, Domžale**
- Obrat Projek tivni biro, Ljubljana,** za projektiranje in izvajanje objektov kmetijske in živilske industrije

Podjetje ima organizirane tudi skupne strokovne službe, in sicer v razvojno-tehničnem, proizvodno-koordinacijskem, plansko-analitskem, komercialnem, finančnem, kadrovsko-socialnem in splošnem sektorju.

Obseg letne proizvodnje

- 8.000.000 kg mleka s 4% tolšče
- 4.800 ton žive teže piteganega goveda
- 900 glav plemenskih govedi
- 2.700 ton žive teže pitanih prašičev v letu 1964
- 5.000 ton žive teže pitanih prašičev od leta 1965 dalje
- 8.000 plemenskih svinj in merjascev
- 1.000.000 kg žive teže brojlerjev
- 22.000.000 konzumnih in valilnic jajc
- 400 vagonov krmnih in semenskih žit v letu 1964
- 42.000 ton krmnih mešanic in premixov v letu 1964
- 60.000 ton krmnih mešanic in premixov od leta 1965 dalje
- 16.000 ton mesa in mesnih izdelkov

V proizvodnji je zaposlenih okrog 200 delavcev, od tega 90 z višjo in visoko ter 140 s srednjo šolsko strokovno izobrazbo.

AGROKOMBINAT EMONA ima 3500 ha obdelovalnih zemljišč. Po programu pridobivanja zemljišč, se bodo zemljiške površine povečale do leta 1970 na 6200 ha.

podjetje za domači film

Viba pomeni spiralo. Slovenski svobodni filmski delavci so jo leta 1955 zapisali v znak svojega podjetja za proizvodnjo filmov kot simbol. Z novim podjetjem so želeli prosto pot razvoju svojih ustvarjalnih sposobnosti in nagnjenj, spremljajoč in odražajoč hkrati razvoj in ritem naše družbene in narodnostne skupnosti.

Mlado podjetje je začelo delovati z glavnico petsto tisoč dinarjev, izposojeno pri UFUS, podjetju srbskih svobodnih filmskih delavcev. Danes presega letni promet podjetja nekaj stotilijonske vsote.

9 celovečernih in preko 150 kratkometražnih filmov — to je proizvodni rezultat tega obdobja. Podjetje je z večjo ali manjšo srečo prebrodilo prvo večjo spiralo svojega razvoja v neprestani borbi zoper birokratične težnje po eni in zoper uradni in neuradni kramarski komercializem po drugi strani. Priznanja kratkim filmom Viba filma na festivalih v Puli in v Beogradu ter v Leipzigu, v Cortini d'Ampezzo in v Moskvi potrjujejo dobro zastavljeno politiko podjetja in spodbujajo ustvarjalce pri novih pogumnih zasnovah.

Podjetje Viba film se ne bi moglo tako razviti in morda ne bi moglo niti obstajati brez delavskega samoupravljanja. V delavskem svetu in upravnih odborih podjetja se je veliko število filmskih delavcev izšolalo v upravljanju, posvečajoč se z enako skrbjo vprašanjem gospodarskega kakor idejno družbenega značaja.

Namesto da bi se predali vabljivim ponudbam in načrtom, ki so zahtevali največkrat lahkomiselno velikopoteznost, obljubljali pa gradove (v oblakih), so se samoupravni organi rajši odločali za marljivo in varčno gospodarjenje ter spoštovali in gojili poslovno moralo in točnost.

Pri podjetju, ki se posveča proizvodnji filmov v kulturni sredini, kakršna je naša, pa naj bi se dobro gospodarjenje kazalo predvsem v čim boljšem programu. Zato je delavski svet podjetja v letu 1963 prenesel skrb za repertoar in pravico odločanja o programu na Programski svet, katerega večino tvorijo avtorji, izvoljeni iz vrst svobodnih filmskih delavcev.

Pri izvajanju perspektivne repertoarne politike se bo podjetje ravnalo v skladu z možnostmi, ki jih predvideva sedemletni načrt slovenske kinematografije. Predvsem bo skrbelo, da bi odkupilo o pravem času več scenarijev in literarnih predlog, kot je bila navada doslej, samo da bi bilo iz njih lažje izbirati zadostno število dobrih. Sedemletni načrt namreč predvideva, da bi proizvodnja celovečernih filmov v Sloveniji postopoma naraščala od štirih v prvem na šest v sedmem letu, proizvodnja kratkih filmov pa od 14 v začetku na 20 pri kraju.

Podjetje Viba film je letos prevzelo skrb za domači film v celoti. S tem je doseglo priznanje

za svoje dosedanje delovanje, obenem pa je postalo deležno zaupanja, ki nalaga veliko obveznosti in odgovornosti. Z omenjenimi in še drugimi ukrepi se delovna organizacija pripravlja na izvedbo sprejetih nalog. Veliko število svobodnih filmskih delavcev je podpisalo dolgoročne angažmaje. Podjetje štipendira določeno število študentov na Akademiji za gledališče, radio, televizijo in film v Ljubljani, isti akademiji pa nudi ob letu možnost za realizacijo režiserskega diplomskega dela.

Podjetje nudi pomoč amaterjem v moralnem in materialnem oziru, obenem pa prevzema skrb za kulturno manifestacijo slovenskega filma doma in onstran meje. Med bližnjimi čaka podjetje težka naloga oskrbeti take poslovne prostore, ki bodo omogočili razvoj podjetja in plodno delo skupinam svobodnih filmskih delavcev. Poleg skrbi za pravo mesto centra filmske proizvodnje v kulturni in ustvarjalni sredini se bo treba boriti za modernizacijo filma kot industrije, za napredek filmske kulture ter kinematografije kot močnega faktorja ljudske kulture sploh. Predvsem seveda z dobrimi filmi.

Prizor iz novega filma Vibe »Zarota«

Za dom, službo,
dopust, izlet

vedno

PRODAJNI SERVIS

Modna hiša

LJUBLJANA-MARIBOR

Inozemska zastopstva **Cosmos**

LJUBLJANA, CELOVŠKA 34
Telefon: 33-141, 30-906

Vodenje konsignacijskih skladišč

Opravljanje servisne službe za vozila: ALFA
ROMEO — RENAULT — BERTOJA ter za
DIESEL naprave SPICA

Poslužujte se cenenih cevi
iz upogljive plastične mase
(ALKATEN). Napeljava je za 50 %
cenejša od klasične kovinske
in najmanj še enkrat toliko trajnejša.
Na razpolago so vse dimenzije
od 0,5" do 1,5" premera. V cevi voda
lahko zmrzne in se zaradi tega cev
nič ne poškoduje. Izdeluje jih

tovarna

TOTRA

LJUBLJANA, ZG. HRUŠICA 14

Telefon: Prodajni oddelek 23-174
Oddelek za plastiko 22-716

Marmorne bloke (Drenov grič, Lesno brdo, mar-
morne plošče vseh vrst, izdelke iz marmora,
zdrob za terazzo tlake in obloge v več barvah,
raznovrstne terazzo plošče, izdelke iz betona in
umetnega kamna ter montažo vseh svojih izdel-
kov. Nudimo tudi dolomitni pesek za vse vrste
malte in za posipanje poti.

Industrija naravnega in umetnega kamna

Mineral LJUBLJANA-MOSTE
Industrijska cesta, telefon 31-595

Elektrodivgalo

LJUBLJANA, KARLOVŠKA 19 — Telefon 21-874

izdeluje in montira vse vrste osebnih in
tovornih divgal ter konvejerje — Opravlja
remonte in generalna popravila — Gospodar-
skim organizacijam in ustanovam se pripo-
roča kolektiv

Gozdno gospodarstvo Ljubljana

LJUBLJANA, TRŽASKA CESTA 2
Telefon 21-642

s svojimi gozdnimi obrati:

DOMŽALE — KAMNIK — LITIJA —
LJUBLJANA-POLJE — MEDVODE —
POLHOV GRADEC — RAVNIK —
ŠKOFLJICA — TRBOVLJE-HRASTNIK —
VRHNIKA — ZAGORJE

opravlja gozdno gojitvena in urejevalna dela,
dela na gozdnih plantažah, proizvaja in
prodaja vse vrste gozdnih sortimentov

TRGOVSKO PODJETJE

Drogerija

LJUBLJANA, MILANA MAJCNA 14

Telefon 31-646

sporoča cenjenim kupcem, da ima v svojih
poslovalnicah lepo izbiro daril kot so damske
manikire, potovalne garniture, razpršilci za
kolonsko vodo in okrasni predmeti

Obiščite naš kozmetični salon v Pražakovi
ulici 8

Priporoča se kolektiv

tovarna tesnil in plastičnih mas

Telefon: h. c. 71-006

Izdelujemo »TESNIT« tesnilne plošče v sedmih
kvalitetah za vse potrebe naše industrije.
S kvaliteto in ugodno ceno smo osvojili domači
in inozemski trg tudi za *slojaste plastične mase*
(izotext, izocart)

Posebej opozarjamo, da so *avtotesnila*, katera
izdelujemo za vsa naša vozila, atestirana in samo
taka zagotavljajo pravilno tesnjenje in delo
motorja

Zahtevajte naše vložke čistilcev za zrak, mazivo
in gorivo, ki so atestirani in visoko kvalitetni

Elektromedicina

podjetje za izdelavo in popravilo
elektromedicinskih aparatov
in instrumentov

LJUBLJANA, SLOMŠKOVA 4

se priporoča zdravstvenim
ustanovam

kot

TOVARNA KOVINSKEGA
OKOVJA

TACEN 38, LJUBLJANA-SENTVID

Telefon 51-244, 51-146

izdeluje okvire za damske torbice, raznovrstne ključavnice in okovje za kovčke, aktovke, razne športne rekvizite, konzervne nožke, ščitnike in žebličke za obutveno industrijo v nkljani, rumeni in barvani izvedbi prvovrstne kvalitete, katere konsumira poleg domače tudi inozemsko tržišče

Vsem cenjenim odjemalcem se priporoča in garantira za kvalitetno blago in solidno postrežbo

GRADBENO OBRTNO PODJETJE

ŠIŠKA

LJUBLJANA

POD HRIBOM 55

Telefon 37-829

opravlja vsa gradbena
in vzdrževalna dela
ter visoke gradnje

IZOLIRKA

LJUBLJANA-MOSTE

Telefon 33-557 in 36-852

Proizvaja izdelke

ZA HIDROIZOLACIJE, ZA GRADNJO CEST,
ZA ELEKTROIZOLACIJE, ZA ANTIKOROZIJO,
ZA TERMO-AKUSTIČNE IZOLACIJE

»IZOLIRKA« opozarja potrošnike, da dobijo v
industrijski prodajalni na drobno v Ljubljani-
Moste, Ob železnici 18 vse omenjene izolacijske
materiale

V zvezi s problemi uporabe izolacijskih ma-
terialov se obračajte na tehnično informativno
službo »IZOLIRKA«, kjer boste solidno postre-
ženi

OBVESTILO!

Obveščamo cenjene stranke, da bivši podjetji
KEMOSERVIS in FOTOMATERIAL
od 1. januarja 1964 poslujeta združeno pod skup-
nim imenom

Kemoservis-fotomaterial

Podjetje se bavi z uvozom in izvozom ter no-
tranjo trgovino z laboratorijskim in fotografskim
materialom na debelo in drobno. Uprava v Ljub-
ljani, Trg revolucije 2. Poslužujete se naših trgo-
vin: FOTOMATERIAL, Cankarjeva 7, FOTOMA-
TERIAL, Puharjeva 3 (Gradišče 4, arkade)

termika

podjetje za izolacije

LJUBLJANA

Uprava: Ljubljana, Kamniška cesta 25

telefoni: centrala 36-306, 7, 8, 36-984
direktor 32-247

Telegrami: »TERMIKA Ljubljana

Del upravnih prostorov:

Ljubljana, Poljanska cesta 77

Računovodstvo, sektor gradbene montaže, arhit.
projektivni biro, CIK (center za izobra-
ževanje kadrov)

Tehnični urad — projektivni biro za izolacije
v ladjedelništvu: Rijeka ulica JNA br.
90, tel. 24-330

Lastni uvozni in izvozni oddelek

■ **Proizvodni obrati in predstavništva:**

obrat in operativa Zrenjanin
obrat za proizvodnjo mineralne volne
Bodovlje pri Skofji Loki
obrat specialnega mizarstva Poljane nad
Škofjo Loko

■ **Predstavništva:**

ZAGREB, Novigradska 7, tel. 61-201
BEOGRAD, Beogradski sajam, Bulevar
Vojvode Mišića 14, tel. 50-153
SKOPJE, Leninova 22, tel. 31-187

■ **Stalna delovna mesta:**

ladjedelnice Reka, Pula, Split, Trogir
delovna mesta v industrijskih centrih
in velikih objektih po vsej državi

■ **Izolatorska dela:**

- montažna izolatorska dela v industriji,
predelavi nafte, ladjedelništvu, gradnji
vagonov, hladilnic itd.
- protipožarna zaščita objektov in konstruk-
cij z različnimi oblogami
- obloge in drugi ukrepi za zaščito pred
ropotom
- kislodoporne obloge, specialna tesnila na
gradbenih objektih
- antikorozivna zaščita naftovodov in plino-
vodov
- specialni postopki in licence: brizgani az-
best, Minikay-naprave za preprečevanje
vlage v izolaciji, dela s trdo polyurethan-
peno, konzervacije s Cocoonom ali brizga-
nim vročim bitumenom
- obloge za toplotno zaščito industrijskih
streh in velikih poslovnih objektov

■ **Proizvodnja izolacijskih materialov in delov:**

- mineralna volna »TERMIT«: v vrečah,
filci, blazine, vrvi, plošče
- izolacijski pesek »PERLIT
- vrata za hladilnice in druge lesene kon-
strukcije za ladijske ali stabilne hladilnice
- pločevinasti kanali za ventilacije, izolirani
kontejnerji, akustične telefonske govornice
in podobno
- DEKATERM-plošče za oblaganje stropov
- trajnoplastični kit permanent plast za tes-
nenje

■ **Montažne hiše »TERM«**

- raznih tipov in velikosti za: družinska sta-
novanja, pisarne, ambulante, šole itd.

Rašica

Tovarna pletenin, Ljubljana

Trgovsko podjetje **Bonboniera**
LJUBLJANA, TITOVA 14

se priporoča svojim cenjenim odjemalcem s prvovrstno kavo »Special mešanica« v zrnju, mletu in ekspres, z vsemi vrstami keksov, čokolade in čokoladnih proizvodov ter s toplimi in mrzlimi osvežujočimi pijačami

NARODNA BANKA JUGOSLAVIJE
CENTRALA V LJUBLJANI

izvajamo smernice splošne kreditne politike
emitiramo denar, kreditiramo poslovne banke,
opravljamo plačilni promet v državi in s tujino

SATURNUS

kovinsko predelovalna industrija —
embalaža — avtooprema

LJUBLJANA

Telefon 33-666

Žiro račun pri NB 600-14-1-1556

Brzovjav: Saturnus, Ljubljana

Proizvaja:

Raznovrstno pločevinasto embalažo za prehrambeno, kemično in farmacevtsko industrijo iz črne, bele in alu-pločevine.
Artikle široke potrošnje: kuhinjske škatle, pladnje, igrače, razpršilce itd.
Dele za avtomobile in bicikle: žaromete vseh vrst in svetilke, zgoščevalke, avtoogledala, žaromete, zvonce in zgoščevalke za bicikle
Elektrotplotne aparate: kuhalnike, peči in kaloriferje.
Litografirane plošče in eloksirane napisne ploščice.

»Farmisa«

LJUBLJANA

izdeluje:

tablete, dražeje, injekcije, solucije,
anorganske soli, sredstva za narko-
zo, ekstrakte, alkaloidne in razne sin-
tetske proizvode

Izbira LJUBLJANA, WOLFOVA ULICA 1/1
trgovsko podjetje z modnim in galanterijskim blagom
Kupujte vse modno blago v naših poslovalnicah:
ROKAVIČAR, Titova cesta 10, telefon 23-415
PIONIR, Titova cesta 17, telefon 21-597
NOGAVIČAR, Nazorjeva ulica 3, telefon 21-414
JELKA, Miklošičeva cesta 34
MAJA, Miklošičeva cesta 10, telefon 32-024

dinos

podjetje za oskrbovanje gospodarstva
z odpadnimi surovinami

LJUBLJANA, PARMOVA 33

Poslovne enote v vseh krajih Slovenije

GALIS

LJUBLJANA, TRŽNA 8

trgovsko podjetje z igračami,
galanterijskimi izdelki in otroško
konfekcijo na debelo

Telefon: direktor 31-308
komerciala 31-314
knjigovodstvo 31-315
skladišče 31-306

Tegrad

LJUBLJANA, ŠMARTINSKA C. 10

Telefon 32-440, 36-270

Gradnja TT linij, polaganje
telefonskih kablov in kabelske
kanalizacije
Projektiranje naprav šibkega
in jakega toka

PODJETJE

Protektor - Vulkan

LJUBLJANA, SMARTINSKA C. 64

Telefon 30-072

projektira vse dimenzije avtoplaščev, izvršuje
vsa popravila, to je, vulkanizira vse vrste pla-
ščev in zračnic in izdeluje razne gumijaste teh-
nične predmete ter razna tesnila iz penaste
gume za tesnitev karoserij

Poslužujte se uslug in proizvodov, ki jih izde-
luje naše podjetje

TRGOVSKO PODJETJE S TEKSTILOM
NA DEBELO IN DROBNO

Veletekstil

LJUBLJANA
MASARYKOVA 17

Poštni predal 6
Brzovjake: Veletekstil Ljubljana
Bančna zveza: 600-11-1-78
Telefon hc. 32-887, 32-916

tekstil
trikotaža
pletenine
konfekcija

Vežane hranilne vloge:

VIŠJE OBRESTI
NAGRADNA ŽREBANJA
NEZGODNO ZAVAROVANJE

Vlagajte svoje prihranke pri

Komunalni banki Ljubljana
IN NJENIH POSLOVNIH ENOTAH

Splošno gradbeno podjetje

GROSUPLJE

deluje že od prvih let svobode dalje na gradbenem področju. Prvotno se je podjetje udeleževalo na ožjih domačih tleh, da pomaga pri obnovi opustošenega grosupeljskega območja, ki ga je okupator požigal in rušil. Toda za elan in veliko gradbeno podjetnost je postal okraj in okolica Grosuplja sčasoma pretesen. Zato je bila poleg gradbene centrale doma ustanovljena podružnica v Ljubljani. Zaradi uspehov v gradnji je bilo podjetje kmalu znano v vsej Sloveniji in razmere so narekivale ustanoviti sorodne podružnice na Vrhniki, v Trebnjem in Litiji tako, da obstoja danes pet renomiranih delovnih mest. Veliko gradbeno podjetnost moremo ugotoviti v fakturirani realizaciji bruto dohodka v preteklem letu, ki znaša skupno nad 4 milijarde dinarjev prometa.

Gradbeno podjetje Grosuplje ni bilo samo v boju za omiljenje stanovanjske krize, marveč je pomagalo tudi svojim delavcem in uslužbencem, da se odpočivajo v higiensko zidanih domovih. Obenem pa nudi uprava podjetja svojemu osebju priložnost za strokovno izobraževanje in spopolnjevanje. Opozorili bi še, da je lansko leto odšla popolna ekipa v razdrto mesto Skopje, kjer se je udeleževala pri sanacijskih delih.

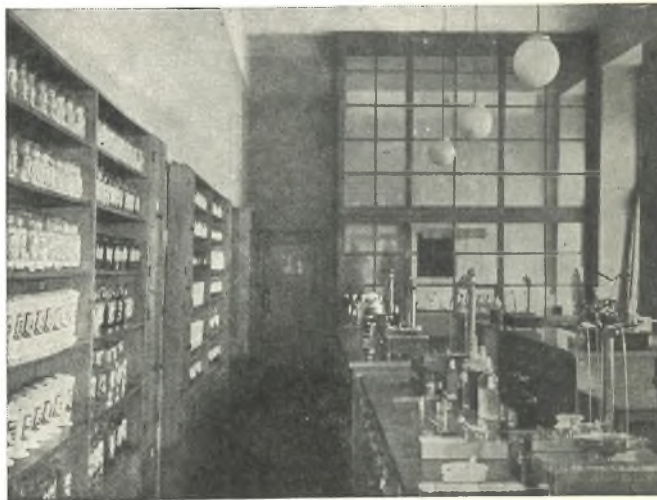
V tem duhu stremi Splošno gradbeno podjetje Grosuplje z vsem kolektivom za dobrobit sodržavljancev, prav posebno pa delavcev.

Centralna lekarna Ljubljana

ima na zalogi vsa dosegljiva domača
in tuja zdravila

LJUBLJANA, TROMOSTOVJE

Telefon 23-177, 20-115

Geološki zavod

v Ljubljani

Telefon: 36-165, 32-136

1. GEOLOŠKO KARTIRANJE,
RUDARSKO-GEOLOŠKA
RAZISKOVANJA IN USTREZNE
LABORATORIJSKE PREISKAVE
2. GEOFIZIČNA MERJENJA
3. RAZISKOVALNA VRTANJA
4. RUDARSKA RAZISKAVANJA

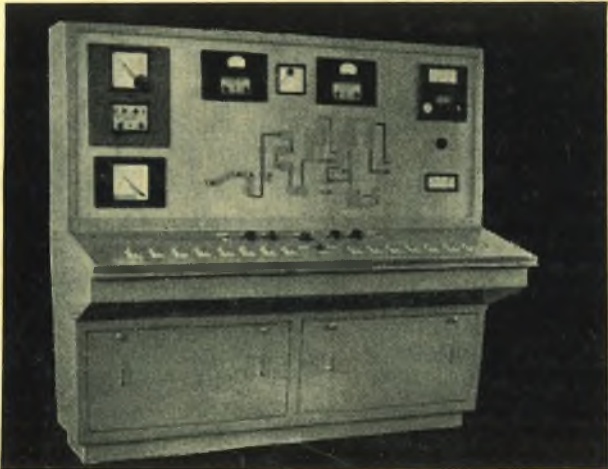
Industrijsko montažno podjetje

LJUBLJANA, ČRTOMIROVA 6

Telefon 30-144

Priporoča se z uslugami:

- projektivnega biroja
- elektromontaže in montaže toplovodnih naprav, sanitarnih in klimatskih naprav
- proizvodnje naprav za jaki tok, visokofrekvenčnih naprav in proizvodnje toplotne regulacije

KOMANDNI PULT

